

**ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ**

**ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ
ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ
ВОЄННОГО СТАНУ**

*Колективна монографія
у чотирьох томах*

Загальна редакція:
Р. О. Стефанчук, І. М. Мищак, Л. А. Савченко

Київ 2022

**ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ**

**ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ
ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ
ВОЄННОГО СТАНУ**

Том 4

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ
ПІД ЧАС ВТОРГНЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
В УКРАЇНУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ І
НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ**

Відповідальний редактор тому:
А. А. Коваленко

Київ 2022

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту законодавства Верховної Ради України
(протокол № 5 від 23 травня 2022 р.)*

Рецензенти:

П. Б. Волянський – д. н. держ. упр., проф., заслужений лікар України;
Я. А. Жалло – д. е. н., с. н. с., заслужений економіст України;
О. П. Орлюк – академік НАПрН України, д. ю. н., проф.;
О. В. Скрипнюк – академік НАПрН України, д. ю. н., проф., заслужений юрист України

3 19 **Законодавче** забезпечення формування та реалізації державної політики України в умовах воєнного стану : колективна монографія : у 4 т. / заг. ред. : Стефанчук Р. О., Мищак І. М., Савченко Л. А.; Інститут законодавства Верховної Ради України. К. : Вид-во «Людмила», 2022.

ISBN 978-617-555-031-1

Т. 4 : Відповідальність за вчинення злочинів під час вторгнення Російської Федерації в Україну: міжнародно-правовий і національний аспекти / відп. ред. Коваленко А. А.; Інститут законодавства Верховної Ради України. 2022. 306 с.

ISBN 978-617-555-035-9

Колективна монографія, підготовлена в Інституті законодавства Верховної Ради України, узагальнює досвід, а також практичні рекомендації щодо найактуальніших завдань вітчизняного законотворення в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови.

У четвертому томі видання подається загальна характеристика юридичної відповідальності за воєнні злочини, розкрито особливості притягнення до відповідальності за воєнні злочини та злочини, суміжні із воєнними, виокремлено специфіку притягнення до відповідальності за скоєння воєнних злочинів за міжнародним гуманітарним правом та законодавством України.

Розраховано на народних депутатів України, державних службовців і працівників органів місцевого самоврядування, дипломатів, суддів, прокурорів, адвокатів, науковців, викладачів і студентів, а також усіх, хто цікавиться проблематикою формування й реалізації державної політики в період воєнного стану та післявоєнної відбудови.

УДК 354:355:342.9(477)

© Автори, 2022.

© Інститут законодавства
Верховної Ради України, 2022.

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	7
<i>Розділ 1. Загальна характеристика юридичної відповідальності за воєнні злочини</i>	12
1.1. Соціолого-правові основи відповідальності за воєнні злочини за сучасних умов	12
1.2. Суб'єкти юридичної відповідальності за воєнні злочини та органи, уповноважені розслідувати і розглядати справи про воєнні злочини	33
1.3. Відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння у зв'язку зі збройним конфліктом	55
1.4. Репарації у міжнародному праві та перспективи притягнення Російської Федерації до відповідальності	69
1.5. Санкційна політика Європейського Союзу як засіб тиску на державу-агресора	89
1.6. Юридична відповідальність Російської Федерації за фінансування нею її війни проти України	108
<i>Розділ 2. Відповідальність за окремі воєнні злочини та злочини, суміжні із воєнними</i>	128
2.1. Відповідальність за скоєння воєнних злочинів за міжнародним гуманітарним правом та законодавством України	128
2.2. Особливості притягнення до відповідальності за воєнні злочини та злочини, суміжні із воєнними (на прикладі балканського досвіду)	148
2.3. Депортація як форма геноциду Українського народу	161

2.4. Питання кваліфікації злочинів проти цивільного населення та цивільних об'єктів	188
2.5. Кримінальна відповідальність за сексуальне та гендерно обумовлене насильство, вчинене в умовах військової агресії Російської Федерації в Україні	216
2.6. Застосування міжнародних механізмів захисту культурних цінностей	232
2.7. Роль ЮНЕСКО у захисті національної культурної та природної спадщини України	254
2.8. Підстави для притягнення агресора до відповідальності за екологічні злочини	269
Висновки	287
<i>Перелік скорочень</i>	299
<i>Авторський колектив</i>	305

ВСТУП

Попри те, що людство більшу частину своєї багатовікової історії живе та розвивається воюючи, все ж нормальним для безпечного людського існування вважається стан миру, а не війни.

Між тим, критерії належного (правомірного, дозволеного) та кримінального караного (неправомірного, забороненого) за умов мирного часу якісно відрізняються від аналогічних у стані війни. В останньому випадку йдеться про вчинення злочинів, що зумовлюються веденням на території певної держави (держав) воєнних (бойових) дій, унаслідок чого принаймні одна з воюючих сторін порушує юридично закріплені правила та звичаї ведення війни, що складають більш чи менш систематизовану сукупність юридичних правил, вихід поза межі яких найчастіше асоціюється з воєнними злочинами як найнебезпечнішими антисоціальними (суспільно небезпечними) явищами, що мають місце за умов воєнного (збройного) конфлікту і порушення яких тягне за собою кримінальну відповідальність (як правило, особливо суворо). У таких випадках йдеться про категорію злочинів, які прийнято відносити до числа ВЗ. Це поняття усталене в доктрині як міжнародного, так і національного кримінального права.

ВЗ характеризуються підвищеною суспільною небезпекою, адже внаслідок їх скоєння має місце, як правило, порушення прав цивільних осіб на життя і здоров'я, відбуваються масові переміщення населення як усередині держави (внутрішньо переміщені особи), так і поза її межі (біженці), зростає соціальна напруга в суспільстві, його члени позбавлені можливості продовжувати нормальну життєдіяльність тощо. Тому, як свідчить аналіз розвитку законодавства про ВЗ різних країн, відповідальність за вчинення цієї категорії суспільно небезпечних діянь є особливо суворою й карається значними термінами ув'язнення – аж до смертної кари

(в окремих країнах). Ці злочини зазнають справедливого переслідування як на міжнародно-правовому рівні, так і на національному.

Водночас, окрім суто ВЗ і, відповідно, кримінальної відповідальності за їх скоєння в умовах війни, нерідко вчиняються й інші злочини, які безпосередньо, не будучи пов'язаними із веденням воєнних дій, все ж так чи інакше зумовлюються ними. Зокрема, злочини проти життя і здоров'я та інших особистих прав, свобод людини і громадянина (злочини на гендерному (вчинення сексуального насильства, зокрема зґвалтування та ін.), економічному (пограбування, розбій, вивезення культурних цінностей тощо) чи політичному (державна зрада, колабораціонізм та ін.) ґрунті), що можуть розглядатися як загальнокримінальні, а не суто воєнні. Тож такі злочини можна, із певним ступенем умовності, віднести до злочинів суміжних із воєнними, хоча формалізований їх перелік відсутній. Звісно, скоєння цих злочинів так само підлягає належному реагуванню з боку уповноважених правоохоронних та судових органів держави відповідно до наявних правил кримінально-правового та кримінально-процесуального характеру.

Отже, суто воєнними кримінально-караними діями злочинність в умовах війни далеко не вичерпується, вона має ширші масштаби, окрему систему причинності та форм вияву, які так чи інакше досліджуються як у міжнародно-правовій науці, так і у науці кримінального права і кримінально-процесуальній науці та кримінології. Так, у кримінологічному аспекті, основними особливостями злочинності в умовах війни низка авторів вважає: зростання кількості вчинення тяжких злочинів, насамперед посягань на особистість, у тому числі умисних убивств цивільних осіб, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; застосування вогнепальної зброї проти мирного населення, збільшення кількості розкрадань зброї та боєприпасів; поєднання стихійних ексцесів із діями організованих злочинних груп; численність та одночасність фіксованих корисливо-насильницьких злочинів; ви-

сокий рівень латентності злочинів, учинених в умовах війни тощо¹.

Помилкою було б зводити таку злочинність винятково до воєнної виключно на підставі формально проголошеного в державі особливого правового режиму (воєнного стану або стану війни, що, наприклад, в Україні розмежовуються²). Якщо загальнокримінальні злочини вчиняються у будь-якій державі незалежно від формально проголошеного в країні стану війни чи воєнного стану, то вчинення ВЗ уможливлено саме наявністю такого особливого правового режиму, що запроваджується та скасовується за спеціальною правовою процедурою, що, зазвичай, має конституційний характер (відправні норми такої процедури, зокрема щодо суб'єктів її оголошення та скасування, фіксуються на рівні основного закону держави, тоді як інші її деталі деталізуються на рівні спеціальних – конституційних чи ординарних законів, залежно від встановленої у конкретній країні ієрархії нормативно-правових актів).

Крім такого розмежування, відповідальність за злочини в умовах воєнного часу має національний та міжнародний виміри. Наявність такої дуальної конструкції злочинності і в інституті юридичної відповідальності за злочини в таких умовах зумовлені: по-перше, специфікою суб'єктного складу відповідних злочинів (це, зазвичай, учасники бойових дій (комбатанти), військове та/або державно-політичне керівництво відповідної держави – учасниці війни); по-друге, фіксацією відповідальності за ВЗ на рівні національного і міжнародного права (пріоритет віддається міжнародно-правовому рівню правового регулювання); по-третє, наявністю не лише національних, але й наддержавних, (наднаціональ-

¹ Джужа О. М., Гаркуша О. В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 29.

² Кириченко С. О., Лобко М. М., Семененко В. М. Щодо питання правового режиму воєнного стану і стану війни. *Наука і оборона*. 2019. № 2. С. 9–16.

них) інстанцій відповідальності, здатних у силу наявної міжнародно-правової бази застосувати заходи юридичної відповідальності або спільно із національними юрисдикційними інституціями, або й поза ними (тобто, незалежно від них).

Варто додатково вказати, що із воєнними злочинами іноді помилково ототожнюють військові злочини. Проте останніми визнаються передбачені розділом XIX КК України злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів. За відповідними статтями цього розділу КК України несуть відповідальність військовослужбовці ЗСУ, СБУ, ДПСУ, Нацгвардії та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом. Ця категорія злочинів виключає міжнародно-правовий елемент, відповідальність за їх вчинення передбачена виключно КК України, а інстанціями, що застосовують юридичну відповідальність, є виключно суди України.

Крім того, абсолютно різною є й об'єктивна сторона цих злочинів: для військових злочинів – об'єктивна сторона полягає у вчиненні суспільно небезпечного діяння, що порушує встановлений порядок несення або проходження військової служби¹, тоді як об'єктивна сторона ВЗ полягає у вчиненні суспільно небезпечного діяння, що порушує правила та звичаї війни (правила ведення бойових дій під час ЗК).

Узагалі, допоки держава не перебуває у стані збройного (воєнного) конфлікту, питання відповідальності за вчинення ВЗ перебуває швидше у сфері юридичної теорії, аніж практики. Натомість таке питання, природно, гостро постає із зміною мирного правового режиму функціонування дер-

¹ Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 538.

жави на інший правовий режим, що позначається в літературі по-різному (воєнний стан, стан війни тощо), а проте позначає перехід держави і суспільства до якісно інших умов функціонування, що узагальнено можуть бути позначені як військово-мобілізаційна модель (режим) суспільних відносин.

Актуалізація юридичної відповідальності за вчинення воєнних та інших, суміжних із ними злочинів, спостерігається у періоди загострення воєнно-політичного протистояння між державами та в часи переходу цього протистояння в «гарячу» фазу (фазу ведення прямих воєнних (бойових) дій).

Така актуалізація, залежно від обсягів та кількості залучених до відповідних конфліктів дій, може мати національний (між двома-трьома державами), регіональний (між усіма державами певного регіону або принаймні між їх більшістю) та світовий (між більшістю держав світу, що спостерігається у періоди світових воєн та в повоєнний час, коли загострюється питання покарання воєнних злочинців – якими, як правило, оголошуються ініціатори таких воєн, вище державно-політичне та воєнне керівництво держав-агресорів) характер.

Такий широкий спектр теоретичних та практичних проблем юридичної відповідальності за ВЗ вимагає наукових досліджень з урахуванням історичного досвіду реагування світової спільноти на злочини та насильство під час війни, як це мало місце за фактом створення Нюрнберзького трибуналу чи трибуналів щодо розгляду справ про ВЗ у балканському регіоні, але також з урахуванням особливостей скоєння ВЗ російською армією та військовим і державно-політичним керівництвом Росії у ході неоголошеної війни Росії проти України.

РОЗДІЛ 1

Загальна характеристика юридичної відповідальності за воєнні злочини

1.1. Соціолого-правові основи відповідальності за воєнні злочини за сучасних умов

Тема відповідальності перед громадою, суспільством і державою є однією з одвічних в історії людської цивілізації та осмислюється як особливий об'єкт наукового дискурсу по-різному філософами й соціологами, істориками і правниками, психологами й етнологами.

В антропологічному ж вимірі вона є яскравим свідченням бачення, виробленого людством у цілому і конкретним суспільством на певному проміжку своєї історії зокрема, співмірності між забороненим особливо суспільно небезпечним діянням (визнаним до того ж кримінально караним на рівні закону) і реакцією суспільства на його вчинення. Така співмірність від появи перших держав на світанку історії була переважно внутрішньою справою кожної з них, але після Другої світової війни 1939–1945 рр. питання «злочину і покарання» перемістилося на якісно інший рівень – рівень міжнародної відповідальності за злочини, що вчиняються одними державами супроти інших у ході воєн. Здебільшого такі злочини кваліфікуються в сучасному міжнародному кримінальному праві як воєнні, а також часто розглядаються в системному зв'язку зі злочинами проти людяності. Цей феномен має своє пояснення.

Загальновідомо, що чи не основним інстинктом кожної раціонально мислячої людини (себто людини, яка звикла покладатися на власний розум), «закодованим» у неї Всевишнім (для атеїстів можемо сказати «Матінкою-Природою»), є інстинкт самозбереження. Та він може бути уповні реалізований лише в безпечному й мирному середовищі. Прагненню

кожної людини жити кореспондує її суб'єктивне право на життя, яке згідно із Загальною декларацією прав людини 1948 р. є невід'ємним, охоронюваним законом та таким, якого ніхто не може бути свавільно позбавлений¹. Відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. право людини на життя захищається законом; жодна людина не може бути умисне позбавлена життя інакше ніж на виконання вироку суду, винесеного після визнання її винною у вчиненні злочину, за який законом передбачено таке покарання; позбавлення життя не розглядається як порушення Конвенції, коли воно є наслідком неминучої потреби застосувати силу: а) при захисті будь-якої людини від незаконного насильства; б) при здійсненні законного арешту або при запобіганні втечі людини, що законно перебуває під вартою; с) у діях, законно вчинених з метою придушення бунту або заколоту².

У повній відповідності зі згаданими фундаментальними міжнародно-правовими актами право на життя згідно з Конституцією України визнається невід'ємним (ч. 1 ст. 27), невідчужуваним та непорушним (ст. 21). Право на життя належить людині від народження і захищається державою³. Право на життя системне, характеризується відповідним змістом, охоплює можливість захисту власного життя від протиправних посягань (ч. 2 ст. 281 ЦК України), право на усунення загрози життю (ст. 282 ЦК України), а також обов'язок забезпечення належного життєвого рівня, необхідного для підтримки біологічного життя людини⁴. У цьому контексті

¹ Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 р. № 11-рп/1999. *Офіційний вісник України*. 2000. № 4. Ст. 126.

⁴ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

законодавство європейських держав є тотожним. Так, зокрема ст. 23 Цивільного кодексу Республіки Польща передбачає цивільно-правову охорону особистих прав, до яких відносять здоров'я, гідність, честь, свободу¹.

Відтак, кожна свідома людина аксіоматично прагне жити в мирі (без загроз і посягань на її життя), а проте їй доводиться майже постійно стикатися протягом тривалої людської історії з війнами, які з кожним століттям стають усе більш руйнівними та загрозливішими – аж до нинішнього часу. Тези «хочеш миру – готуйся до війни», «метою кожної війни є мир» та інші, подібні до цих, відображають у стислому, часом метафоричному вигляді складну діалектику війни і миру як рівноправних, проте нерівноцінних модусів людського існування.

Тут варто звернути увагу на одну особливість сучасної війни: вона супроводжується масштабними руйнуваннями інфраструктури та цивільних об'єктів, але це видається менш значимим на фоні величезних жертв та масових страждань людей. Адже саме війна як явище антропологічне мало не щоденно ставить під загрозу фундамент людської цивілізації і разом з тим ключову соціальну цінність – життя і здоров'я людини, причому в масових масштабах та ще і протягом тривалого часу. Очевидним є те, що війна ніби знеособлює людину, звужуючи її роль до об'єкта, засобу, ресурсу, а у своєму крайньому прояві – мішені, або цілі (але аж ніяк не в Кантовому розумінні). Тобто, у філософсько-антропологічному сенсі війна чи не найбільше спотворює людську природу, зводячи нанівець такий вимір людської взаємодії, як незаангажована і безпечна комунікація, «роз'єднує суспільство, часто-густо «регресуючи» його до найпростіших, навіть архаїчних, стадій моральної свідомості та комунікації, на кшталт «око за око, зуб за зуб», редукуючи людські стосунки та соціальні відносини до кодів «друг – ворог»².

¹ Цивільний кодекс Республіки Польща від 23 квітня 1964 р. URL: <https://www.google.com.ua/search?q=kodexs+cywilny+pdf&sxsrf>

² Ермоленко А. Ціннісно-нормативні аспекти сучасної війни. *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 8, 11.

Нагадаємо лише один вельми красномовний та добре відомий факт: приблизно за останні 55 століть людство жило у мирі лише 300 років, натомість в усі інші роки відбулося близько 15 тис. війн, в яких було знищено щонайменше 3,6 млрд людей, руйнувалися цілі міста та цивілізації. Отже, суперечність між прагненням мирного життя у кожної людини та тотальним переважанням воєн як способу розв'язання конфліктів між державами є чи не найголовнішою і не найтрагічнішою суперечністю всієї світової історії. До того ж таку суперечність практично кожне покоління людей змушене щоразу переживати на своєму власному досвіді, унікальному й неповторному. Тому, на жаль, мало не кожен з нас, за образним висловом відомого українського філософа Мирослава Поповича, «є співавтором того трагічного колективного вчинку, яким є війна»¹.

Лише всередині ХХ ст., після закінчення найкривавішої з-поміж усіх воєн Другої світової війни, людство дійшло згоди щодо необхідності протидіяти такому злу як війни – засобами права, як міжнародного, так і національного. У чому вбачається важливість і значення такої протидії? Насамперед, у тому, щоб «загнуздати» «демонів війни», тобто встановити для неї певні загально визнані рамки, як-от: вести війну з мінімальними втратами та жертвами; уникати, по-можливості, або, принаймні, мінімізувати кількість жертв серед мирного населення; та, урешті-решт, домогтися якнайшвидшого завершення війни. Відтак, «у сучасних умовах основне завдання збройних сил у випадку виникнення війни – утримувати конфлікт у первинних рамках, щоб не допустити його ескалації, проводити конфлікт раціонально, фахово, з дотриманням оперативних принципів, що не виходять за межі права війни»².

Унормувати війну, увести її у певні загально визнані рамки, якщо не можна уникнути її взагалі, – це чи не єдине

¹ Попович М. Війна і суспільство. *Круглий стіл «Філософської думки»*. Філософська думка. 2015. № 1. С. 5.

² Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : Навчальний посібник / За заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 889.

завдання права на сьогодні. Так виник комплекс правових норм, що позначається нині, як «право війни» (*Jus in bello*) або «міжнародне гуманітарне право», яке регулює поведінку сторін ЗК. Сформоване МГП спрямоване на мінімізацію страждань людей у результаті збройних конфліктів. Оскільки ця благородна ціль може бути реалізована пост-фактум, тобто тоді, коли люди уже постраждали під час війни, міжнародне гуманітарне право передбачає можливість допомоги таким особам шляхом захисту і надання допомоги всім жертвам ЗК, наскільки це можливо.

Разом із тим, починаючи з часів появи класичної праці всесвітньо відомого голландського вченого-юриста Гуго Гроція (1583–1645 рр.) «Про право війни і миру» у світовій юриспруденції утвердився постулат, згідно з яким особи, винні у вчиненні злочинів під час війни, у тому числі – у розв’язуванні війни, мусять зазнати покарання. Цей постулат згодом перетворився на один із наріжних у міжнародному кримінальному праві¹. Поступово утвердилося й розуміння того, що агресивна війна, зокрема, та супутні їй антилюдські прояви під час воєнних дій (вбивства мирного населення, знищення цивільної інфраструктури та ін.) має розглядатися як злочин. Злочин, за вчинення якого слід притягати до юридичної відповідальності як держави-агресори, так і фізичних осіб, безпосередньо винних у плануванні, підготовці, розв’язуванні або веденні оголошеної чи неоголошеної агресивної війни або війни, що порушує міжнародне право. Адже і в міжнародному кримінальному праві принцип невідворотності покарання за вчинений ВЗ залишається одним із наріжних загальноправових принципів та водночас – є важливим елементом протидії саме воєнним злочинам.

Поняття ВЗ є ключовим для міжнародного кримінального права, хоча досі бракує остаточних відповідей на проблематику визначеності специфіки цих злочинів та їхнього

¹ Красов С. И. Военные преступления в международном гуманитарном праве (из истории науки). *Московский журнал международного права*. 2008. № 4. С. 142–143.

вичерпного каталогу. Уперше це поняття, майже в сучасному розумінні, було сформульовано в Статуті Нюрнберзького трибуналу 1945 р. (ст. 6 (в)), де під такими злочинами розумілися порушення законів або звичаїв війни: вбивства, катування або втягнення у рабство цивільного населення окупованої території; вбивства заручників; вбивства або катування військовополонених або осіб, які перебувають у морі; безглузде руйнування міст або сіл; пограбування суспільної або приватної власності; розорення, не виправдане воєнною необхідністю, та інші злочини¹.

Нині ж найповніше визначення воєнним злочинам сформульоване у ст. 8 РС МКС 1998 р.: під ними розуміються серйозні порушення Женевських конвенцій від 12.08.1949 р. або інші серйозні порушення законів і звичаїв, усталених для міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів в рамках міжнародного права, а саме будь-яке з перерахованих діянь проти осіб або майна, охоронюваних згідно з положеннями відповідної Женевської конвенції².

Поняття серйозних порушень деталізовано у: 1) змістові Женевських конвенцій 1949 р.³, в яких було кодифіковано

¹ Устав міжнародного воєнного трибуналу для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси зла: принят в г. Лондоне 8 августа 1945 г. Нюрнбергский процесс : Сборник материалов. Москва : Госюриздат, 1954. Т. I. Ст. 6.

² Римский статут Международного уголовного суда 1998 г. URL: [http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\)](http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r))

³ Маються на увазі чотири Женевські конвенції 1949 р.: 1) Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях – зобов'язує її учасників збирати на полі бою і надавати допомогу пораненим і хворим супротивника, причому будь-яка дискримінація у відношенні поранених і хворих з причин статі, раси, національності, політичних переконань або релігії забороняється. Усі поранені і хворі, які опинилися у владі супротивника, повинні бути зареєстровані, а дані про них повідомлені тій державі, на боці якої вони боролися. Медичні установи, санітарний персонал і транспорт для перевезення поранених, хворих і санітарного майна користуються захистом, і напад на них забороняється; 2) Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що постраждали в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі – встановлює правила поведження з хворими та пораненими під час морської війни, аналогічні правилам, передбаченим Конвенцією про поліпшення долі поранених і хворих в ре-

міжнародне гуманітарне право після Другої світової війни та які містять перший в історії перелік ВЗ; 2) у деяких інших актах міжнародного права (ст. 28 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей під час військових конфліктів 1954 р., ст. 5 Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р., а також – в установчих документах органів міжнародної кримінальної юстиції, зокрема Статутах міжнародних та змішаних воєнних і кримінальних трибуналів *ad hoc*, РС МКС)¹.

Слід звернути увагу на те, що визначені Женевськими конвенціями види ВЗ не є взаємно доповнюваними, кожна з чотирьох Женевських конвенцій подає власний перелік серйозних порушень, разом створюючи єдину систему. До ВЗ у цих Конвенціях віднесено: умисне вбивство; катування і нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; навмисне спричинення важких страждань або серйозного каліцтва; нанесення шкоди здоров'ю; незаконне знищення і привласнення майна, якщо воно не викликано військовою необхідністю; примус цивільної особи або військовополоненого служити в збройних силах держави противника; позбавлення права на неупереджене судочинство; незаконна депортація, переміщення цивільних осіб, що перебувають під захистом; незаконний арешт цивільних осіб, що перебувають під захистом; захоплення заручників².

гулярних арміях; 3) Конвенція про поводження з військовополоненими – встановлює правила, яких повинні дотримуватися воюючі сторони при поводженні з військовополоненими; 4) Конвенція про захист цивільного населення під час війни – передбачає гуманне поводження з населенням, що перебуває на окупованій території, і захищає його права.

¹ Репецький В. М., Лисик В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 121.

² Міжнародне гуманітарне право. Посібник для юриста / [М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий, А. О. Кориневич, В. М. Лисик, О. Р. Поєдинок, Н. В. Хендель]; за ред. Т. Р. Короткого. Київ-Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016. 2017. 145 с. URL.: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/MHP-final.pdf>

Згаданий перелік ВЗ був доповнений Додатковим протоколом I 1977 р., в результаті чого до числа серйозних порушень міжнародного гуманітарного права віднесено: проведення певних медичних експериментів; перетворення цивільного населення, окремих цивільних осіб або демілітаризованих та безпечних зон в об'єкти нападу; здійснення нападу невибіркового характеру, що зачіпає цивільне населення або цивільні об'єкти, коли відомо, що такий напад буде причиною великої кількості смертних випадків та поранень серед цивільних осіб; віроломне використання емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та інших захисних та розпізнавальних знаків; переміщення державою-окупантом частини її власного цивільного населення на окуповану територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території; невинуватана затримка репатріації військовополонених або цивільних осіб; апартеїд; напад на історичні пам'ятники та ряд інших¹.

Тут варто зауважити, що загальновідома правова аксіома *nullum crimen sine lege – nulla poena sine lege* (немає злочину якщо не вказано про те в законі) відносно застосування до норм міжнародного кримінального права має певну специфіку. Міжнародне право зазвичай визнається пріоритетним у разі розгляду категорії ВЗ. Так, другий Нюрнберзький принцип, сформульований Комісією міжнародного права зазначав: «Та обставина, що за внутрішнім правом не встановлено покарання за якусь дію, яка, визнається, відповідно до міжнародного права злочином, не звільняє особу, визнану відповідно до міжнародного права злочинним, від відповідальності за міжнародним правом»².

Виходячи саме з розуміння міжнародного гуманітарного права та права у цілому, як ключового загальносоціально-

¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

² Ализадє В. А., Волеводз А. Г. Принципы международного права, признанные Уставом Нюрнбергского трибунала : семьдесят лет реализации. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2016. № 1 (24). С. 274.

го регулятора суспільних відносин, мусимо сьогодні коректно та по-можливості адекватно оцінювати події, які сколихнули весь світ із початком російської збройної агресії проти України, розпочатої кремлем 24.02.2022 р. Цими діями Росія грубо порушила державний суверенітет і територіальну цілісність України в рамках міжнародно визнаних кордонів, а також низку міжнародно-правових актів багатостороннього і двостороннього характеру, зокрема Статут ООН, Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. та Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994 р. (Будапештський меморандум).

Сприйняття України як об'єкта агресивної політики з боку кремлівської верхівки є цілком закономірним з огляду на вражаючі приклади варварства, несумісного зі звичаями цивілізованого людства XXI ст., а відтак аномального з демократичного й гуманного погляду, що підтверджується численними прикладами, зокрема поширеністю й усталеністю практики скоєння масових ВЗ, властивих російським військовим, починаючи ще від першої і другої Чеченських воєн 1994–1996 рр. та 1999–2009 рр., Грузинської війни 2008 р., а також участі ЗС РФ у війні в Сирії у 2015 р.

Вже події так званої «гібридної» війни проти України 2014–2022 рр. та змістовна наповненість воєнної доктрини РФ, прийнятої в 2014 р., засвідчили, що путінська Росія остаточно перетнула поріг своєї агресивної визначеності, ключовими підвалинами якої стали ідеї великодержавності, російського шовінізму та імперіалізму, а також окремого (відмінного від країн усього демократичного світу) цивілізаційного шляху (що включає прагнення якщо не створити, то бодай довести світові легітимність існування так званої східнохристиянсько-євразійської цивілізації). Утвердивши на одній шостій земної кулі модель «керованої демократії» (а по суті – бюрократично-військового авторитаризму, що межує із новітнім тоталітаризмом), російська владна верхів-

ка, очолювана Путіним, вже понад два десятиліття утримує монополію на публічну владу в країні, ґрунтуючись на політико-економічному ізоляціонізмі, особливому (привілейованому) статусі чиновництва та військових, принижений ролі права, інформаційному терорі власного народу, та чимраз більше віддаляє Росію від цивілізованої європейської спільноти.

Російський ізоляціонізм та імперіалізм спираються на традиційне, успадковане ще від царських часів та Радянського Союзу, спотворене й гіперболізоване бачення нібито «унікальної» геополітичної ролі Росії, а також – на відповідні принципи та стиль ведення зовнішніх справ, наріжним каменем яких є бажання за будь-яку ціну домогтися розширення меж імперії (реальних та удаваних) як спосіб утримання єдності країни та згуртування її народу перед вигаданими зовнішньополітичними небезпеками.

Стратегія звідусіль «оточеної фортеці», втілена у воєнній доктрині РФ 2014 р., відображена, зокрема, у пропонуваному цим документом прагненні нав'язати мобілізаційно-конфронтаційну модель бачення своєї ролі та місця в архітектурі міжнародної безпеки. Її головними елементами стали переконання у «посиленні глобальної конкуренції, напруженості в різних царинах міждержавної і міжрегіональної взаємодії, суперництві ціннісних орієнтирів та моделей розвитку, несталості процесів економічного і політичного розвитку на глобальному та регіональному рівнях на тлі загального ускладнення міжнародних відносин»¹. Україна ж тим часом була безпосередньо проголошена джерелом потенційної небезпеки для РФ через нібито установлення в ній різновиду режимів. У своїх документах Росія, демонструючи таким чином втручання у внутрішні справи суверенної держави, безпідставно звинувачувала Україну у надуманих неправдивих порушеннях демократії, «у тому числі у результаті повалення легітимних органів державної влади, політи-

¹ Аналіз нової Воєнної доктрини РФ. URL: <https://www.piddubny.com/analiz-novoji-vojennoji-doktryny-rf/>

ка яких загрожує інтересам Російської Федерації»¹. Саме такою – агресивною й ворожою щодо України – була задекларована ще у 2014 р. офіційна позиція кремля.

Утім, підкреслимо, що така її позиція виникла не учора й не позавчора, а історично складалася століттями як цілком закономірна, всіяко підтримувана та легітимована кількома століттями імперського минулого Росії.

Частково толерована млявістю реакції деяких найбільш впливових країн Заходу, не будучи у змозі розпрощатися з імперським минулим, путінська Росія фактично абсорбувала всі більш-менш помітні демократичні імпульси та альтернативи розвитку й заходила ся силоміць насаджувати свою великодержавність сусідам. Сьогодні вже практично ні в кого у світі не виникає сумнівів у відповіді на відоме питання: «чи хочуть росіяни війни?». Воно є зовсім не риторичним і з огляду на всю попередню російську історію, а тим паче – на сьогоднішні криваві реалії – злочини путінського режиму в Україні.

Нагадаємо, що перша – «гібридна» війна проти України вже більше десяти років поспіль, починаючи з дев'яностих років, увінчалася анексією Криму та створенням на територіях Донецької та Луганської областей – невизнаних світом квазідержавних проросійських політико-адміністративних анклавів – так званих «ДНР» та «ЛНР». «Глухий кут» перемовин з мирного врегулювання кримського та донбаського питань, геополітична «роздробленість» Заходу та зміцнення ваги «партії війни» в оточенні Путіна розв'язали йому руки та послужили обґрунтуванням відкритої повномасштабної російської агресії проти України у 2022 р.

Легітимації агресивних зазіхань кремля слугував поширюваний російським керівництвом псевдоісторичний пропагандистський наратив про нібито один-єдиний російський народ, у складі якого українці виконують роль таких собі «недоросіян» або ж «росіян другого сорту». Відсутність

¹ Аналіз нової Воєнної доктрини РФ. URL: <https://www.piddubny.com/analiz-novoji-vojennoji-doktryny-rf/>

офіційної реакції Києва на відому сумнозвісну статтю «Про історичну єдність росіян та українців», опубліковану за прізвищем Путіна на його офіційному веб-сайті 14.07.2021 р., вказало на слабкість позицій України і ще більш захоптило агресора до переходу від слів до справ у спробах творення цієї «єдності». Знехтувавши елементарною повагою до державного суверенітету та територіальної цілісності сусідньої держави – України, російський очільник саме тоді публічно виголосив свої агресивні геополітичні плани, спрямовані на повернення до стану «історичної єдності» росіян та українців. Таке історичне «прикриття» вочевидь знадобилося для обґрунтування планів агресивної війни проти України, що невдовзі й почалася.

Посиленню агресії кремля проти України та переходові її з «гібридної» у «гарячу» фазу сприяв відчутний, починаючи з 2014 р., після перемоги Революції гідності брак успіхів і чітких перспектив членства України в НАТО та ЄС. Попри формально-конституційно проголошений у 2019 р. курс на набуття повноправного членства України в цих структурах, останні події реального результату щодо надання Україні відповідних прав не виявили, що перетворювало перспективи швидкого набуття такого членства на вельми віддалені. Тим самим була збережена практично повна свобода рук Росії у реалізації найбільш агресивних планів щодо України. Навіть добре помітне зовні зростання військової присутності РФ у безпосередній близькості з кордонами України, що спостерігалось мало не з початку 2021 р., не розцінювалося як прелюдія до прямого військового вторгнення. Попередження спецслужб західних держав щодо високої ймовірності такого сценарію розвитку подій здебільшого ігнорувалися. При цьому численними оборонними документами, що їх ухвалювала Україна з 2014 р., загроза військового вторгнення РФ розглядалася як можлива, проте реально недооцінювалася, навіть вважалася малоймовірною. Соціолого-правовий аналіз показує, що громадянське суспільство в Україні не вірило у близькість та реалістичність війни Росії проти України.

На такому фоні російське самонавіювання щодо власної величі досягло найвищої фази свого розвитку у кінці 2021 р. – початку 2022 р. і стало особливо помітним на тлі перманентних криз, із якими стикалися інтеграційні процеси в межах Європи. Певну роль тут зіграло й об'єктивне звуження політичної присутності США у 2021–2022 рр. у зв'язку із президентськими виборами. У Росії гіперболізація ваги власних інтересів спиралася на відмінне від абсолютної більшості європейських держав розуміння проблем міжнародної безпеки, яка однобічно ототожнювалася з безпекою РФ, визначенням її ролі в міжнародних політичних та історико-цивілізаційних змінах як унікальної та визначальної.

Всі ці особливості вказують на закономірність переходу путінської Росії до агресії проти України, що має бути належним чином оцінено при юридичній, у тому числі й кримінально-правовій, кваліфікації відповідних діянь очільників та військових країни-агресора.

Важливо також відзначити, що практично з перших днів російська агресія проти України вразила світ своєю зухвалістю та встигла отримати ледь не всепланетарне засудження. Це підтверджує, зокрема, зміст Резолюції Генеральної асамблеї ООН уже від 02.03.2022 р.: «Воєнні дії Російської Федерації на суверенній території України мають такі масштаби, які міжнародна спільнота не бачила в Європі десятиліттями. Необхідні термінові дії, щоб врятувати це покоління від лихоліття війни»¹. Резолюція вимагає від Росії: 1) негайно припинити застосування сили проти України та утриматися від будь-якої подальшої незаконної погрози або застосування сили проти будь-якої держави-члена ООН; 2) негайно, повністю і беззастережно вивести всі свої військові сили з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, негайно та беззастережно скасувати рішення щодо статусу окремих районів Донецької та Луганської областей України;

¹ Генасамблея ООН засудила вторгнення Росії і закликала негайно вивести війська з України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/2/7135096/>

З) сприяти швидкому, безпечному та безперешкодному доступу до гуманітарної допомоги тим, хто потребує її в Україні, щоб захистити цивільне населення. Також Генеральна Асамблея ООН наполегливо закликала до негайного мирного вирішення конфлікту між РФ та Україною шляхом політичного діалогу, переговорів, посередництва та іншими мирними засобами¹. Проте й досі ці заклики для держави-агресора залишаються голосом волаючого в пустелі, а сама ООН виявилася неспроможною вплинути на перебіг подій.

Отже, засудження агресії РФ проти України світовою спільнотою стало доконаним соціолого-правовим фактом. Вважаємо, що з часом належну кримінально-правову оцінку агресивним діям РФ в Україні буде надано МКС, що керується Римським статутом. Нагадаємо, що згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. Україна може визнати юрисдикцію МКС на умовах, визначених РС МКС (ч. 6 ст. 124 Конституції України)². Це створює необхідні правові передумови для задіяння цього авторитетного міжнародного правозахисного інституту для розслідування ВЗ, зокрема вчинюваних РФ у ході агресивної війни, розпочатої проти України у 2022 р.

Наразі до Офісу Прокурора МКС вже звернулися 41 країна, і Офіс Прокурора МКС розпочав розслідувати ВЗ РФ проти України. Звернення такої кількості країн відкриває можливість для створення ad-hoc Міжнародного кримінального трибуналу для розгляду саме ВЗ, скоєних представниками влади, військового керівництва та самими військовими, прискорить процес розгляду цих справ, кількість яких наразі неможливо передбачити, адже звернення держав-членів Римського статуту можуть розглядатися одразу³. Незважаючи на

¹ Генасамблея ООН засудила вторгнення Росії і закликала негайно вивести війська з України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/2/7135096/>

² Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.

³ Москаленко Ю. Весь цивілізований світ допомагає нам притягнути до відповідальності керівництво РФ, – Гюндуз Мамедов. URL: <https://>

те, що Україна не є стороною Римського Статуту, наша держава визнала його юрисдикцію *ad hoc* на підставі заяв, поданих раніше.

Міжнародно-правове засудження таких злочинів, навіть до формалізації відповідних процедур у межах МКС, можна вважати цілковито закономірним і обґрунтованим із правового боку, на нашу думку, щонайменше із трьох основних підстав, які впливають із соціолого-правового аналізу невідворотності відповідальності Росії за ВЗ проти України.

Перша з них полягає в тому, що сучасний цивілізований світ у принципі засуджує будь-яку війну як спосіб розв'язання міжнародних і міждержавних конфліктів. Натомість, розпочавши так звану «спеціальну воєнну операцію» проти України (як її офіційно названо російською пропагандою, аби прикрити агресивні наміри російської верхівки), керівництво РФ насправді розв'язало агресивну війну проти суверенної держави, а відтак грубо порушило норми міжнародного кримінального права. Нагадаємо, що згідно зі ст. 1 Резолюції Генеральної асамблеї ООН 3314 (XXIX) від 14.12.1974 р. агресією визнано застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості чи політичної незалежності іншої держави, або якимось іншим чином, несумісним із Статутом ООН, як це встановлено у даному визначенні. Також у ст. 2, 3 Резолюції зазначається ще одна ознака агресії – застосування збройної сили державою першою на порушення Статуту, та перелік дій, які будуть кваліфікуватись як акт агресії. Попри існування такого визначення і переліку дій, ООН залишає за собою право доповнювати перелік дій, які будуть кваліфікуватись як акт агресії, та в кожному випадку прояву агресії окремо визначати агресора¹.

zn.ua/ukr/UKRAINE/ves-tsvilizovaniy-svit-dopomahaje-nam-pritjahnuti-dovidpovidalnosti-kerivnitstvo-rf-hjunduz-mamedov-.html

¹ Резолюція Генеральної Ассамблеї ООН 3314 (XXIX) от 14 декабря 1974 г. Определение агрессии. *Офіційний сайт ООН*. URL: <http://www.un.org/russian/terrorism/pv1941.htm>

Друга, не менш важлива підстава, – це вчинення державою-агресором дій, які несумісні із загальновизнаними вимогами додержання засад людяності під час воєнних дій. Йдеться про вчинення ВЗ керівництвом та військовослужбовцями збройних сил держави-агресора. Найпоширенішими з них стали систематичні випадки порушення РФ звичаїв та правил війни, що позначаються у: вчиненні умисних убивств мирного населення; застосуванні до нього тортур чи нелюдського поводження; умисному завданні сильних страждань чи заподіянні тяжких тілесних ушкоджень; незаконному, безглуздому та значному за обсягами знищенні чи привласненні майна, що не зумовлене воєнною необхідністю; незаконному обмеженні свобод цивільних осіб; умисних цілеспрямованих нападах на цивільне населення чи окремих цивільних осіб; умисних нападах на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, які не є воєнними цілями; умисному здійсненні нападу, якщо завчасно відомо, що його результатом може бути випадкова загибель чи травмування цивільних осіб; нападах на незахищені та такі, що не є воєнними цілями міста, села, житлові приміщення чи будівлі, або їх обстрілах із застосуванням будь-якої зброї; умисному нанесенні ударів по будівлях, що мають релігійне, освітнє, культурне, наукове чи благодійне призначення, історичних пам'яток, госпіталях та місцях зосередження хворих та поранених, за умови, що вони не є воєнними цілями; підступному вбивстві чи пораненні осіб, які є громадянами протилежної сторони конфлікту чи представниками ворожої армії; мобілізації населення окупованої території країною-окупантом у свої збройні сили; застосуванні заборонених чи таких, що можуть обумовити масові жертви цивільного населення зброї, боєприпасів та техніки або таких методів ведення війни, які передбачені у ст.121 та 123 цього Статуту; використанні присутності цивільної особи чи іншої особи, яка користується міжнародним захистом, для захисту від воєнних дій певних пунктів, районів чи збройних сил; умисному вчиненні дій, які обумовлюють голод цивільного населення включаю-

чи умисне створення завод для допомоги, як це передбачено Женевськими конвенціями.

ВЗ виявляються у вчиненні збройними силами РФ на тимчасово окупованих територіях України масових звірств (зокрема, в містах Буча, Ірпінь, Маріуполь, селища міського типу Бородянка, Гостомель та багатьох інших населених пунктах на території України), що виявлялися у численних випадках вбивств, викрадення, жорстокого позбавлення свободи людей, їх катування, згвалтування, глумління над тілами вбитих і замучених. Так, 03.04.2022 р. були оприлюднені перші дані про масові вбивства, катування та гвалтування мирних мешканців у Бучі Київської області під час окупації міста російськими військами. За словами Генерального прокурора І. Венедіктової, ще гірша ситуація щодо масових убивств, вчинених російськими військовими в Київській області – у Бородянці¹. Існують документальні підтвердження того, що вбивства мирних мешканців здійснювалися за командами військового керівництва².

Від початку війни станом на 07.05.2022 р. в Україні пошкоджено близько 500 лікарень, 40 медустанов зруйновано та не підлягають відновленню³. Загалом знищено понад 30 % об'єктів інфраструктури (загалом понад 20 тис.). Російські окупанти станом на 14.05. 2022 р. знищили в Україні 6,3 тис. км головних колій, а також пошкодили 23 573 км автодоріг, 289 автомобільних та 41 залізничний міст⁴.

¹ Венедіктова назвала місто Київщини, яке найбільше постраждало від дій окупантів. URL: <https://glavcom.ua/kyiv/news/naybilshe-vid-okupantiv-postrazhdala-borodyanka-venediktova--835509.html>

² Армія РФ має пряий наказ розстрілювати цивільних українців. Сайт Українського кризового медіа-центру. URL: <https://uacrisis.org/uk/voyenni-zlochyuny-rf-15>

³ Від початку війни в Україні пошкоджено 500 лікарень. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/pharmacy/830449.html>

⁴ Окупанти пошкодили в Україні більш як 23 тисячі кілометрів доріг і понад 40 залізничних мостів. URL: https://censor.net/ua/news/3341321/okupanty_poshkodyly_v_ukrayini_bilsh_yak_23_tysyachi_kilometriv_dorig_i_ponad_40_zaliznychnyh_mostiv

Управління Верховного комісара ООН з прав людини змогло підтвердити, що станом на 10.05.2022 р. загинуло 3 381 і поранено 3 680 цивільних через повномасштабну війну РФ проти України. При цьому в організації наголошують, що реальні цифри – значно вищі¹. За даними Офісу Генерального прокурора станом на ранок 16.05.2022 р. більше ніж 650 дітей постраждали: 229 дітей загинуло та понад 421 поранено².

Російські окупанти вбивають мирних жителів, викрадають, катують українських журналістів, політиків і громадських діячів, депортують українських громадян. Російські окупанти розстрілюють гуманітарні коридори, грабують підприємства, магазини й оселі українців, гвалтують жінок. Зафіксовані сотні випадків згвалтувань, зокрема неповнолітніх дівчат, зовсім маленьких дітей і навіть немовляти, випадки вимагання викупу за збереження життя заручників з погрозою їх вбивства у разі відмови тощо.

Всі ці діяння стали своєрідною «візитівкою» російської армії в Україні. Вони свідчать, що збройні сили РФ систематично та грубо порушують норми міжнародного гуманітарного права, які застосовуються під час збройних конфліктів, зокрема, Женевських конвенцій та Додаткових протоколів до них, що передбачають захист жертв збройних конфліктів.

Нарешті, третя підстава – це, власне, характер вчинюваних агресивних дій, що добре усвідомлювався вищим московським керівництвом, зокрема Президентом В. Путіним та його найближчим оточенням. Про це прямо свідчить і його заява уранці 24.02.2022 р. і події, що передували цьому – визнання так званих «ДНР» і «ЛНР», а також отримання дозволу від Ради Федерації Федеральних Зборів РФ на вико-

¹ В Україні загинув щонайменше 3 381 цивільний мешканець, – ООН. URL: https://censor.net/ua/news/3340316/v_ukrayini_zagynuv_scho_nayimenshe_3_381_tsyvilnyyi_meshkanets_oon

² Унаслідок агресії РФ в Україні загинуло 229 дітей, 421 – поранено, – Офіс генпрокурора. URL: https://censor.net/ua/news/3341570/unaslidok_agresiyi_rf_v_ukrayini_zagynulo_229_diteyi_421_poraneno_ofis_genprokurora

ристання збройних сил РФ за кордоном. Саме ці послідовні кроки вищих органів державної влади держави-агресора створили необхідну нормативну базу для реалізації агресивних планів кремля в Україні шляхом розв'язування і ведення загарбницької війни проти суверенної держави. Відтак, агресивний характер цих дій абсолютно усвідомлювався: такі дії мали чітко виражений умисний характер, характеризувалися довготривалим плануванням та мали призвести, у разі їх реалізації, до численних негативних наслідків як для цивільного населення України, об'єктів цивільної інфраструктури тощо, що й було підтверджено характером завданих агресором ударів уже в перші дні війни, так і для державного суверенітету та територіальної цілісності України загалом. Нагадаємо, що за РС МКС злочин агресії визначається так: це планування, підготовка, ініціювання або здійснення особою, яка в змозі фактично здійснювати керівництво та контроль за політичними або військовими діями держави, акту агресії, який в силу свого характеру, серйозності та масштабності є грубим порушенням Статуту ООН¹.

Аналіз наведених ознак розпочатої РФ війни дозволяє стверджувати, що вона, з боку держави-агресора, є, безумовно, війною агресивною, загарбницькою, а відтак – несправедливою, якщо вдатися до загальновідомої класифікації війн, запропонованої великими середньовічними філософами Августином Блаженим (354–430 рр.) та Томою Аквінським (1225–1274 рр.). Адже агресивна війна, розпочата РФ проти України, не відповідає ані критерію справедливої причини (для оголошення війни повинна існувати справедлива причина (*justa causa*), ані вимозі справедливого наміру (метою війни повинен бути справедливий намір (*recta intentio*)². Видатний іспанський теолог Франциско де Віторія (1492–1546 рр.), якого вважають основоположником теорії міжна-

¹ Попович В. П. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид наук : 12.00.08 / ЛьвівДУВС. Львів, 2010. 20 с.

² Коханчук Р. Становлення концепції «справедливої війни» в католицизмі. *Людина і світ*. 2004. № 1. С. 10–15.

родного права, ще у 1539 р. сформулював правила, якими слід керуватися, розпочинаючи війну:

1. Якщо правитель має право розпочати війну, то його перший обов'язок – не шукати приводів і причин для війни, а, навпаки, жити в мирі з усіма, наскільки це можливо, як наказував святий Петро (Рим. 12:18). Він повинен пам'ятати, що інші люди – це наші ближні, яких ми повинні любити, як самих себе, і що всі ми маємо єдиного Господа, перед судом якого постанемо. Шукати причин (і радити, якщо вони знайшлися), аби вбивати людей, яких створив Бог і заради яких помер Христос, – то останній ступінь мерзенності. Тільки під тиском необхідності, проти свого бажання можна відважитися на війну як на крайній засіб.

2. Якщо причини війни вочевидь справедливі, її треба вести не задля знищення нації, проти якої ведеться війна, а тільки для відстоювання своїх прав, захисту своєї Батьківщини та своєї держави і для того, щоб результатами цієї війни були мир і безпека.

3. Коли війну переможно закінчено, її результатами треба користуватися з християнською помірністю й виваженістю. Переможець повинен усвідомлювати, що він є суддею між двома державами: одна з них потерпіла, а друга вчинила несправедливість¹.

Вочевидь, не варто доводити, що всі ці вимоги «справедливої війни» путінською Росією грубо порушені: попри цинічні інвективи про превентивний характер, ця війна насправді проти України ведеться з метою знищення її державності, суверенітету та територіальної цілісності як ключових конституційних цінностей. У ході цієї війни масово порушуються права і свободи цивільних осіб – громадян України. Врешті, під загрозу поставлена не лише державність України та виживання її народу, але мир й безпека як у Європейському регіоні, так і в цілому світі.

Війна, розпочата РФ проти України, точиться з 2014 р., але у 2022 р. вступила в іншу фазу – стала широкомасштаб-

¹ Дюбост М. Пастир миру. Християнські погляди на війну та армію. Львів : Місіонер, 2000. С. 27–28.

ною за територією в силу кількості залучених військовослужбовців та зброї, ще більш жорстокою і набула характеру агресивної, варварської. Війна по своїй суті є злочинна з точки зору міжнародного права, супроводжується численними варварськими злочинами російської армії, які передбачені РС МКС, Женевськими конвенціями та іншими нормами міжнародного права.

За масштабами бузувірських злодіянь проти цивільного населення, руйнування і нищення об'єктів житлово-цивільного призначення та духовно-культурної спадщини російська війна у Україні перетворилася на геноцид Українського народу. Як показує соціолого-правовий аналіз матеріалів із засобів масової інформації, перебігу міжнародних переговорів та заяв керівництва різних держав, передусім США, Польщі, Великої Британії, Литви, Латвії, Естонії, Словаччини, Болгарії, Італії та інших країн, фактично соціум та влада майже усіх сучасних держав на боці України, що є свідченням створення антиросійської коаліції. Сьогодні абсолютно обґрунтованою є постановка питання не тільки про відповідальність Росії, її керівництва та особисто Путіна, військовослужбовців за агресію проти України, за скоєні ВЗ, але й про відповідальність Росії за геноцид проти Українського народу.

1.2. Суб'єкти юридичної відповідальності за воєнні злочини та органи, уповноважені розслідувати і розглядати справи про воєнні злочини

Дослідження питання відповідальності за ВЗ є актуальним не тільки з точки зору юридичної науки. Натепер ретельний науковий аналіз зазначеного правового інституту має забезпечити ефективне застосування чинних законодавчих норм, належне їх удосконалення з урахуванням наявних проблемних питань та створити відповідну правозастосовну практику. Важливе місце тут займає дослідження інституту суб'єктів ВЗ, що актуально як з точки зору постановки питання про відповідальність РФ та її армії, державного і військового керівництва за масові злочини в Україні в ході війни, так і для правильної кваліфікації злочинних діянь у сфері воєнної злочинності, з метою належного покарання винних осіб та мінімізації випадків повторення у майбутньому. Як реальність такої відповідальності, так і її практична реалізація невіддільні від суб'єктного «субстрату» вчинення ВЗ.

Як відомо, в основі сучасної конструкції суб'єкта ВЗ покладено принцип індивідуальної відповідальності, який стверджує, що кримінальній відповідальності за вчинення ВЗ можуть підлягати лише фізичні особи (п. 1 ст. 25 РС МКС¹). Зазначене формулювання має фундаментальне правове значення для вірної кваліфікації суб'єкта відповідальності за ВЗ за міжнародним правом. У силу цього принципу загальним суб'єктом ВЗ є будь-яка фізична особа незалежно від соціальних, демографічних, майнових чи інших характеристик, яка вчинила ВЗ, що визнається таким за міжнародним кримінальним правом.

Фактично ВЗ може бути вчинений загальним суб'єктом, що дає змогу притягти до відповідальності винних осіб, які мають різний правовий статус. Таким суб'єктом може бути

¹ Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>

осудна фізична особа, яка до вчинення порушення законів і звичаїв війни досягла 16-річного віку.

Для врегулювання відносин між державами, задля максимального захисту жертв війни, застосовуються норми МГП. Виконання їх приписів держави покладають на свої збройні сили та прирівняні до них формування, рухи опору, населення неокупованої території, що стихійно береться за зброю при наближенні ворога, партизан тощо. За міжнародним правом осіб, які беруть безпосередньо участь у воєнних діях називають комбатантами (фр. – *combattant*). Вважається, що такі особи отримали від держави право вести збройну боротьбу і в даному випадку виступають як представники держави. Власне на комбатантів покладається безпосередній обов'язок щодо дотримання норм МГП, оскільки лише вони мають законне право вести воєнні дії і наділені для цього відповідним юридичним статусом.

Як зазначено у Додатковому протоколі I, «особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного і духовного персоналу), є комбатантами, тобто вони мають право брати безпосередню участь у воєнних діях» (п. 2 ст. 43). Згідно із Законом України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» від 03.03.2022 р. № 2114-IX у період дії воєнного стану громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, можуть брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії РФ та/або інших держав, у тому числі отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї відповідно до порядку та вимог, встановлених Міністерством внутрішніх справ України¹. Інакше кажучи, комбатантам санкціоновано застосування сили, навіть такої що призводить до смерті, оскільки комбатантам надається право воювати, але це право вони повинні реалізувати із дотриманням норм МГП. При цьому такі

¹ Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України : Закон України від 3 березня 2022 р. № 2114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>

особи не виступають суб'єктом персональної відповідальності за свої дії, якщо б такі мали місце, коли б вони вчинялися звичайними громадянами¹.

Поряд із загальним суб'єктом міжнародному кримінальному праву відомий і спеціальний суб'єкт ВЗ: особа, наділена додатковими юридичними ознаками: начальник, воєнний командир тощо (ст. 28 РС МКС). У зв'язку з цим, обов'язок дотримуватися норм МГП у сфері запобігання воєнним злочинам покладається й на інших осіб, які можуть віддавати комбатантам безпосередні накази, обов'язкові до виконання. Зазначене правило стосується всієї ієрархії військового командування, представники якого віддають обов'язкові до виконання накази своїм підлеглим, а також інших осіб, що не входять до складу збройних сил держави, але будучи державними службовцями, наділені повноваженнями віддавати накази комбатантам.

Відтак, міжнародне кримінальне право оперує поняттям спеціального суб'єкта ВЗ як у першому, так і у другому випадках. Як підкреслено в науковій літературі, «ознаки спеціального суб'єкта злочину мають надзвичайно важливе значення для кваліфікації злочину. Вони виконують такі функції: криміналізаційну, розмежувальну та кваліфікаційну»². Отже, ознакою спеціального суб'єкта ВЗ є правове положення (статус) суб'єкта вчинення цього злочину³. Такими суб'єктами є комбатанти та особи, здатні віддавати їм обов'язкові до виконання накази під час ЗК.

Некомбатантами (невоюючими) визначається особовий склад, який не бере безпосередньої участі в воєнних діях, але правомірно перебуває у збройних силах (структурі) воюючої сторони з метою надання відповідної допомоги, що

¹ Базов В. П. Теорія та принципи міжнародного гуманітарного права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.0011 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2020. С. 119.

² Таран Н. Г. Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2019. С. 187.

³ Там само. С. 149.

сприятиме досягненню успіхів у бойових діях. До таких віднесено зокрема, медичний персонал, капеланів, журналістів, інтендантську службу тощо. Зазначена категорія осіб за нормами міжнародного права не може бути безпосереднім об'єктом воєнного нападу супротивника. Особиста зброя може бути ними використана тільки для самооборони, або у якості захисту дорученого їм майна та інших осіб¹.

У випадку, якщо серйозні порушення МГП вчиняються особами, які не мають права воювати, то вони, залежно від тяжкості злочину, будуть нести кримінальну відповідальність за національним правом у загальному порядку, або ж кримінальну відповідальність за порушення норм міжнародного права, проте вже не за ВЗ, а, залежно від вчинених дій, за злочини проти людства, геноцид або інші злочини.

Проте, досить часто національні акти розширено трактують перелік суб'єктів ВЗ, включаючи в їх число й цивільних осіб, які під час збройних конфліктів вчиняють злочини стосовно комбатантів. Наприклад, зазначені приписи містяться у військових статутах Австралії, Екватору, США та ін.

Саме факт учинення особою ВЗ під час ЗК – міжнародного або неміжнародного характеру – тягне обов'язок такої особи підлягати репресії як за міжнародним, так і за національним правом, якщо присутня імплементація міжнародних правил у національне законодавство. При цьому у правозастосуванні керуються принципом, суть якого полягає у неможливості карати за один і той самий злочин двічі.

Одним із важливих елементів принципу індивідуальної відповідальності суб'єкта ВЗ є невизнання імунітету в якості обставини, що заважає кримінальному переслідуванню такої особи (ст. 27 РС МКС).² Це означає, що сформульовані національним законодавством правила щодо заборони притягнення до юридичної відповідальності особи зі спеціаль-

¹ Базов В. П. Теорія та принципи міжнародного гуманітарного права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.0011 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2020. С. 121.

² Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>

ним юридичним статусом (глава держави, член парламенту тощо) за національним правом не є перешкодою для її притягнення до такої відповідальності за вчинення ВЗ за міжнародним правом.

При аналізі конститутивних ознак суб'єкта ВЗ неминуче доводиться з'ясовувати особливості суб'єктивної сторони цієї категорії злочинних діянь.

Як відомо, суб'єктивна сторона складу злочину – це внутрішній зміст злочину, це ті психічні процеси, які проходять у свідомості особи, коли вона вчиняє злочин, це її психічне ставлення до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Зміст суб'єктивної сторони складу злочину характеризують певні юридичні ознаки, серед яких обов'язковою ознакою виступає вина у формі умислу та необережності¹.

Водночас суб'єктивна сторона складу злочину за міжнародним кримінальним правом визначається як сукупність ознак, що характеризують вину особи та інший юридично значущий прояв її психічної діяльності². Зміст суб'єктивної сторони складу злочину характеризують вина, мотив і мета вчинення злочину. Загалом, значення суб'єктивної сторони складу злочину полягає в тому, що завдяки її правильному визначенню здійснюється належна кваліфікація діяння та його відмежування від інших злочинів; встановлюється ступінь суспільної небезпеки діяння й особи, яка його вчинила; здійснюється індивідуалізація покарання злочинця; вирішується питання про можливість його звільнення від кримінальної відповідальності й покарання³.

¹ Гуцуляк М. Я. Поняття, зміст та ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. *Матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю»*. Івано-Франківськ : Б.В., 2014. С. 57.

² Садова Т.С. Ознаки суб'єктивної сторони воєнних злочинів проти довкілля за міжнародним кримінальним правом. *Матеріали 76-ї наук. конф. проф.-виклад. складу і наук. працівн. екон.-прав. факультету ОНУ імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 24–26 листоп. 2021 р.)*. Одеса : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 34.

³ Гуцуляк М. Я. Поняття, зміст та ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. *Матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конфе-*

Суб'єктивна сторона кожного ВЗ характеризується певним вольовим (умисел) та інтелектуальним (усвідомлення) ставленням винної особи до діяння або його наслідків.

Важливою ознакою суб'єкта ВЗ є винність – суб'єктивне усвідомлення ним змісту вчиненого діяння, що підтверджує й аналіз ст. 30 РС МКС, відповідно приписів якої особа підпадає під кримінальну відповідальність тільки у тому випадку, якщо злочин скоєно навмисно й свідомо.

Віддаючи перевагу саме умислові, як провідній формі вини при вчиненні ВЗ, сучасні науковці, які досліджують проблематику категорії таких злочинів, часто вказують додатково і на таку форму вини, як необережність, додаючи її винятковість. Так, А. Кассезе стверджує, що при воєнних злочинах можливою є наявність такої форми вини, як «злочинна недбалість» (іноді – «злочинна самовпевненість»): у випадку, коли командир не знав, але «повинен був знати», що його підлеглі збираються зробити, здійснюють або вже вчинили ВЗ. Тоді командир «зобов'язаний був бути обізнаний про такі злочини, перевіряючи всю необхідну інформацію, яка могла б вказати йому на можливість злочинів, і контролювати дії та поведінку підлеглих». Якщо ж він проігнорував цей стандарт поведінки, то він діяв із злочинною халатністю і, відповідно, має понести за неї юридичну відповідальність¹.

РС МКС (ст. 31) містить три групи визначених підстав, що виключають кримінальну відповідальність осіб:

- 1) загальні підстави: психічне захворювання або розлад; інтоксикація; самооборона; примус/необхідність;
- 2) підстави, що виключають кримінальну відповідальність за ст. 32–33 РС МКС: помилка у факті, тільки якщо вона

ренції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю». Івано-Франківськ: Б.в., 2014. С. 58.

¹ Cassese A. *International Criminal Law*. New York: Oxford University Press, 2003. P. 171; Садова Т. С. Ознаки суб'єктивної сторони воєнних злочинів проти довілля за міжнародним кримінальним правом. *Матеріали 76-ї наук. конф. проф.-виклад. складу і наук. працівн. екон.-прав. факультету ОНУ імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 24–26 листоп. 2021 р.)*. Одеса: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 37.

виключає необхідну суб'єктивну сторону певного злочину; помилка у праві, якщо вона виключає необхідну суб'єктивну сторону певного злочину, або в порядку, передбаченому у ст. 33 РС МКС. Той факт, що злочин, який підпадає під юрисдикцію МКС, був вчинений особою за наказом уряду або начальника, чи то воєнного чи цивільного, може бути підставою для виключення кримінальної відповідальності лише у виняткових випадках, а саме коли: особа була юридично зобов'язана виконувати наказ даного уряду або начальника; особа не знала, що наказ був незаконним; наказ не був явно незаконним (що створює додаткові складнощі при кваліфікації «явної незаконності» наказу);

3) додаткові підстави, що виключають кримінальну відповідальність можуть впливати з інших застосовних джерел, ніж РС МКС, що й передбачено ст. 21 РС МКС (наприклад, із джерел міжнародного звичаєвого права, загальних принципів права тощо). Таке «вікно» необхідне, оскільки РС МКС не може передбачити усіх підстав виключення відповідальності, що можуть бути застосовними в конкретному випадку або ж можуть впливати з інших застосовних джерел, ніж РС МКС¹.

До прикладів некодифікованих РС МКС підстав захисту, можуть бути віднесені алібі, воєнна необхідність, зловживання процесом, репресалії, згода².

Особливе значення у тлумаченні та застосуванні підстав, що виключають кримінальну відповідальність за вчинення ВЗ, відіграє також і прецедентне право, створюване *ad hoc* МКТ.

¹ Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>; Ambos K. Other Grounds for Excluding Criminal Responsibility. In: A. Cassese, P. Gaeta, J.R.W.D. Jones (eds.). *The Rome Statute of the International Criminal Court: a Commentary*. 2002. Vol. I. P. 1009; Андрейченко С. С. Підстави, що виключають кримінальну відповідальність у міжнародному кримінальному праві. *Правова держава*. 2020. Вип. 38. С. 157.

² Schabas W. *Introduction to International Criminal Law*. 5th edition. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. P. 225.

У контексті окреслення важливих характеристик суб'єкта відповідальності за вчинення ВЗ необхідно розглянути й принцип, який покладено в основу актів міжнародного кримінального права, згідно з яким виконання злочинного наказу не звільняє від кримінальної відповідальності. Тим самим на практиці реалізується концепція, що отримала в міжнародному праві назву доктрини «розумних багнетів». Сутність концепції полягає в тому, що особи, які чинять такі дії на виконання злочинного наказу військового або цивільного керівництва, підлягають кримінальній відповідальності. Той, хто надав злочинний наказ теж повинен нести кримінальну відповідальність за вчинені ВЗ при виконанні відданого ним наказу¹.

Аналіз міжнародних, національних правових актів і практика їхньої реалізації дозволяє вказати на такі інституційні особливості юрисдикційного механізму розслідування й розгляду справ про ВЗ.

Ключове значення має насамперед досудове розслідування цієї категорії злочинів, адже в його межах «необхідно всіма встановленими законом засобами зібрати, перевірити та оцінити докази, здійснити розшук особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, повідомити їй про підозру, застосувати заходи забезпечення кримінального провадження, забезпечити захист прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження від кримінальних правопорушень»².

У світовій практиці склалося декілька варіантів юрисдикційного механізму розслідування і розгляду справ про ВЗ.

¹ Зимин В. П. Правомерное исполнение приказа : доктрина «умных штыков». *Правоведение*. 1992. № 2. С. 35–45; Пилипенко В. Відповідальність за вчинення воєнних злочинів на виконання наказу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică. National law journal: theory and practice. Національний юридический журнал: теорія и практика*. 2017 (IULIE). С. 186–189; Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : Навчальний посібник / За заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 275–276.

² Досудове розслідування : навч. посібник / Р. І. Благута, А.-М. Ю. Ангеленюк, Ю. В. Гуцуляк та ін.; за заг. ред. Ю. А. Комісарчук та А. Я. Хитри. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 9.

Перший варіант передбачає пріоритетне задіяння механізмів національної юрисдикції. Це означає, що органами досудового розслідування є відповідні правоохоронні органи держави, що реалізують свою компетенцію у даній сфері підслідності (можливі варіанти – органи поліції, служби безпеки або прокуратури тощо). Такий підхід ґрунтується на тому, що ст. 49 Першої, ст. 50 Другої, ст. 129 Третьої та ст. 146 Четвертої Женевських конвенцій прямо зобов'язують держави-учасниці вжити належних заходів для розшуку та притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні ВЗ, у тому числі щодо передачі їх до суду цієї або іншої держави. Винесення вироку особам за вчинені ВЗ за такого підходу є справою національної юрисдикції держави-учасниці Женевських конвенцій.

Другий підхід передбачає застосування національної юрисдикції із залученням міжнародних судових органів – як постійно діючих, так і створюваних *ad hoc*. У разі створення міжнародного судового органу *ad hoc* такий орган може запросити справу про ВЗ із юрисдикції держави-учасниці і надати цій справі пріоритетного характеру, вирішуючи її в порядку провадження, встановленого для такого судового органу. Саме такий варіант був реалізований свого часу Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії, що був створений *ad hoc*.

Третій варіант передбачає залучення судового органу, що діє на постійній основі, – МКС у цілях притягнення до кримінальної відповідальності особи, винної у вчиненні ВЗ, який належить до переліку злочинів, наведених у РС МКС.

Основним критерієм розмежування варіантів юрисдикційного механізму розслідування і розгляду справ про ВЗ є стан спроможності держави притягнути воєнних злочинців у межах власної юрисдикції або у разі притягнення до відповідальності за ВЗ не фізичних осіб, а держав. Так, у разі притягнення до відповідальності воєнних злочинців після Другої світової війни їх держави були позбавлені юридичного механізму притягати таких осіб до кримінальної відпові-

дальності. Тоді людство було змушене створити особливий суд – Нюрнберзький трибунал. Аналогічна ситуація відбувається, коли суб'єктом відповідальності виступає держава: у цьому випадку так само має діяти пріоритет міжнародного механізму покарання, оскільки настає відповідальність за злочини, вчинені на території іншої держави.

Разом із тим, у практиці як розслідування, так і судового розгляду кримінальних справ щодо ВЗ має місце поєднання національної та міжнародної правозастосовної практики. Національні суди, застосовуючи право держави, вдаються до актів міжнародного права на засадах доповнюваності. Водночас й міжнародні суди спираються на доказову базу, яка збирається переважно національними органами досудового розслідування.

На національному рівні організація розслідування ВЗ є сферою виключної компетентності правоохоронних органів залежно від установленної кримінальним процесуальним законом підслідності. Зазвичай, такі категорії злочинів розслідуються органами безпеки держави, найчастіше – спільно із органами прокуратури та/або національної поліції. Наприклад, український механізм розслідування ВЗ передбачає наступне. Відповідно до норм ст. 216 КПК України розслідування злочинів, передбачених ст. 436, 437–447 КК України здійснюється слідчими СБУ. У певних випадках (за суб'єктним складом) такі злочини можуть розслідуватися ДБР. Якщо під час розслідування виявляється, що частина пов'язаних злочинів підслідна СБУ, а частина – Національній поліції або іншому органу досудового розслідування, підслідність визначає прокурор (ч. 10 ст. 216 КПК України)¹.

Особливість такого поліструктурного механізму розслідування ВЗ зумовлюється їх особливо небезпечним характером, ймовірністю вчинення злочинів на непідконтрольній державі території, високою інтенсивністю та тривалим

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

характером бойових дій у межах місць вчинення ВЗ, іншими об'єктивними та суб'єктивними обставинами.

Найчастіше процесуальне керівництво з розслідування ВЗ здійснюється органами прокуратури – або в порядку загального нагляду загальними прокуратурами, або спеціально створюваними при Офісі Генерального прокурора підрозділами, що спеціалізуються на особливостях розслідування саме цієї категорії злочинів.

Основною вимогою досудового розслідування цієї категорії злочинів є, по-можливості, повна і точна їх фіксація, збір доказів вчинення, отримання письмових та інших документальних свідчень від свідків вчинення ВЗ, тощо. В організації взаємодії правоохоронних органів при розслідування ВЗ потрібно враховувати й такі особливості, як специфіка співробітництва слідчих, оперативних та інших підрозділів між собою; строки вжиття спільних заходів; функції підрозділів, що взаємодіють; зв'язок із системою органів, які провадять оперативно-розшукову діяльність; ступінь конспірації; етапи здійснення спільних слідчих й оперативно-розшукових заходів; суб'єкти взаємодії; форми взаємного інформаційного обміну тощо¹.

Так, офісом Генерального прокурора вживаються необхідні заходи задля належного забезпечення ефективної роботи правоохоронців та використання у їх діяльності кращих практик під час здійснення процесуального керівництва та досудового розслідування у кримінальних провадженнях даної категорії злочинів на території України. З метою підвищення інституційної спроможності органів прокуратури щодо протидії воєнним злочинам Офісом Генерального прокурора розроблено документи методичного спрямування, що відображають стандарти МГП та міжнародного кримінального права, а також регламентують порядок їх застосування на практиці².

¹ Юхно О. О. Окремі аспекти взаємодії слідчих та інших підрозділів органів внутрішніх справ під час розслідування злочинів. *Митна справа*. 2012. № 2 (80). С. 164.

² Офіс Генпрокурора здійснює методичне забезпечення роботи щодо розслідування злочинів, вчинених в умовах ЗК. URL: <https://gp.gov>.

З огляду на специфіку вчинення ВЗ, скоєних в умовах ЗК, взаємодія підрозділів правоохоронних органів є одним із визначальних чинників успішного розслідування такого виду суспільно небезпечних діянь. Їх виявлення та розслідування об'єктивно передбачає вдосконалення законодавчого регулювання у контексті організаційно-тактичної складової взаємодії слідчого й інших суб'єктів¹. Водночас, доцільність та ефективність взаємодії обумовлюється конкретними ситуаціями, що виникають на тому чи іншому етапі розслідування у кримінальному провадженні, і тому в результаті спрямовані на встановлення фактів, що становлять предмет доказування у ньому.

Необхідно відзначити, що у регулюванні організації та взаємодії правоохоронних і судових органів у розслідуванні ВЗ на міждержавному рівні суттєву роль відіграють двох- й багатосторонні міжнародні договори², до яких насамперед потрібно віднести:

Європейську конвенцію про взаємну допомогу в кримінальних справах (1959 р.)³;

Європейську конвенцію про передачу провадження у кримінальних справах (1972 р.)⁴;

Конвенцію про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 р.⁵ тощо.

ua/ua/posts/ofis-genprokurora-zdiisnyuje-metodicne-zabezpecennya-robotishhodo-rozsliduvannya-zlociniv-vcinenix-v-umovax-zbroinogo-konfliktu

¹ Благута Р. І., Климчук М. П., Сакал В. М., Цуцкірідзе М. С. Взаємодія слідчих та оперативних підрозділів під час досудового розслідування: навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 216 с.

² Смирнов М. І. Поняття і сучасний стан інституту взаємної правової допомоги в кримінальних справах. *Право України*. 2003. № 10. С. 40.

³ Про ратифікацію Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р., та Додаткового протоколу 1978 р. до Конвенції: Закон України від 16 січня 1998 р. № 44/98-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/44/98-вр>

⁴ Про приєднання України до Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах: Закон України від 22 вересня 1995 р. № 339/95-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/339/95-вр>

⁵ Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах: Закон України

На рівні кримінального процесуального законодавства України врегульовано низку питань міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні справ щодо ВЗ, зокрема, визначені його основні форми: міжнародна правова допомога при проведенні процесуальних дій (глава 43 КПК України); видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція) (глава 44 КПК України); кримінальне провадження у порядку перейняття (глава 45 КПК України)¹. Варто відзначити, що згідно з нещодавно ухваленим Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» від 03.05.2022 р. № 2236-IX² був урегульований порядок співробітництва компетентних органів державної влади України з МКС відповідно до РС МКС.

Ключовим міжнародним органом, уповноваженим на здійснення розслідування ВЗ і притягнення до відповідальності воєнних злочинців (ст. 5 РС МКС³), на сьогодні є МКС, який є найавторитетнішою міжнародною інституцією у цій сфері. При цьому юрисдикція МКС має наступні особливості: 1) не має зворотної дії у часі (ст. 1 РС МКС); 2) поширюється на злочини громадян держав-учасниць статуту, або держав, які визнали юрисдикцію МКС; 3) принцип неможливості притягнення до відповідальності особи за злочин, за який особа відбула покарання або її було виправдано; 4) принцип індивідуальної кримінальної відповідальності особи (ст. 25 РС МКС); 5) не поширюється на осіб, які вчинили злочин до від 10.11.1994 р. № 240/94-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/a199405/page3>

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print1458049476321499>

² Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом: Закон України від 3 травня 2022 р. № 2236-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#n5>

³ Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>

досягнення 18-річного віку (ст. 26 РС МКС); 6) поширюється на всіх осіб незалежно від їх посад: глави держави, член уряду чи парламенту та ін.; імунітети, передбачені національним законодавством, не мають перешкоджати здійсненню правосуддя (ст. 27 РС МКС); 7) відсутність строків давності на злочини, передбачені Римським статутом (ст. 29 РС МКС); 8) незнання закону не звільняє від відповідальності (ст. 32 РС МКС); 9) принцип презумпції невинуватості (ст. 66 РС МКС) та деякі інші¹.

МКС має право прийняти справу до провадження тільки після встановлення небажання чи нездатності відповідної держави належним чином розпочати чи завершити кримінальне переслідування. Відтак, МКС виступає не в ролі універсального судового органу, а в ролі своєрідного компенсаторного механізму, покликаного унеможливити ухилення винних осіб від відповідальності за вчинені ВЗ з посиланнями на національний (державний) суверенітет, верховенство національного права над міжнародним тощо. Іншими словами, за умови дієздатного національного правосуддя в демократичній країні потреби в залученні МКС немає. Натомість вона виявляється там і тоді, де і коли органи державної влади тієї чи іншої країни нехтують принципом невідворотності покарання для ВЗ або й прямо покривають їх, нехтуючи міжнародним правом.

Юрисдикція МКС за колом осіб обмежена фізичними особами, які досягли 18 років; за територією – потенційно необмежена; за часом – не обмежена, але встановлено три винятки: а) заборона зворотної дії РС МКС; б) можливість відстрочки конкретного розслідування чи кримінального переслідування на дванадцять місяців резолюцією РБ ООН; в) можливість відстрочення юрисдикції МКС щодо ВЗ на сім років².

¹ Погосян А. А. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду. *Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського : матеріали Міжнародної конференції* (м. Одеса, 22–23 жовтня 2010 р.). Одеса : Фенікс, 2010. С. 201.

² Касинюк О. В. Кримінально-процесуальні питання діяльності міжнародних кримінальних судів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Нац. юрид. академія ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. С. 12.

Ініціювання провадження у справі про ВЗ може здійснюватися двома способами: загальним – передача справи до МКС державою-учасницею РС МКС або порушення розслідування Прокурором *proprio motu*; спеціальним – передача ситуації РБ ООН.

Аналіз позицій як науковців, так і правозастосувачів вказує на виокремлення серед стадій розгляду справ про ВЗ стадій досудового розслідування та власне судового розгляду, які, щоправда, дещо по-різному диференціюються у спеціальній літературі¹.

Якщо характеризувати стадію досудового розслідування ВЗ, то, виходячи з положень відповідних статутів та інших документів органів міжнародної кримінальної юстиції, враховуючи практику їх діяльності, слід виокремити наступні ознаки конкретизації та реалізації кримінальної відповідальності за ВЗ в її рамках: 1) специфіка ініціювання розслідування і кримінального переслідування у справі про ВЗ у рамках міжнародної кримінальної юрисдикції; 2) особлива роль обвинувача (прокурора) в ході попереднього розслідування і в цілому – під час провадження кримінальних справ у органах міжнародної кримінальної юстиції; 3) необхідність співробітництва держав, державних національних органів кримінальної юстиції з інститутами міжнародного кримінального правосуддя в процесі кримінального переслідування. Важливо констатувати, що певна модель міжнародної кримінальної юрисдикції ці ознаки конкретизує і додає їм узгодженого змісту².

¹ Касинюк О. В. Кримінально-процесуальні питання діяльності міжнародних кримінальних судів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Нац. юрид. академія ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. С. 155; Ільютченко Н. В. Імплементация Римского Статута Международного уголовного суда: уголовно-процессуальные аспекты. *Международное право*. 2007. № 1. С. 253; Глотова С. В. Институционализация уголовного преследования за совершение международных преступлений на примере международных уголовных трибуналов и Международного уголовного суда. *Международное право*. 2006. № 2 (26). С. 109; Cassese A. *International criminal law*. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 395–434.

² Пилипенко В. П. Военні злочини в статутах міжнародних кримінальних трибуналів та Римському Статуті Міжнародного кримінального суду. *Право.ua*. 2020. № 2. С. 9.

У системі міжнародної юстиції при розслідування ВЗ важлива роль належить Прокуророві МКС, який обирається на дев'ять років шляхом таємного голосування абсолютною більшістю голосів членів Асамблеї держав-учасників Римського статуту МКС. Кандидат на таку високу посаду повинен володіти високими моральними якостями, мати високу професійну кваліфікацію, значний практичний досвід у сфері кримінального провадження та досконало володіти принаймні однією з робочих мов МКС. Принцип незалежності у роботі Прокурора та співробітників Офісу Прокурора МКС є визначальним¹. Так, відповідно до ст. 42 Римського статуту Прокурор МКС очолює Канцелярію Прокурора МКС, що здійснює свою діяльність як незалежний орган МКС. Канцелярія Прокурора МКС отримує інформації про можливі ВЗ, їх вивчення, здійснення розслідування та кримінального переслідування в МКС. Саме така «конструкція» дозволяє твердити про процесуальну самостійність Прокурора МКС.

До обов'язків Прокурора МКС належить проведення розслідування у справах про ВЗ. Відтак, він повинен розслідувати обставини, що свідчать як про винуватість, так і про невинуватість, тобто збирати рівним чином як обвинувальні, так і виправдувальні докази, що вказує на інквізиційну роль інституту прокурора в системі кримінальної юстиції МКС.

Процесуальні функції Прокурора в МКС характеризуються певними особливостями. Так Прокурор МКС має право порушувати кримінальні справи в МКС, клопотання перед Палатою попереднього провадження про видачу санкції на проведення попереднього розслідування. У разі відмови в задоволенні попереднього клопотання, подавати нове на підставі нових фактів або свідчень, що мають відношення до тієї ж ситуації. Якщо в процесі попереднього вивчення матеріалів дійде висновку про те, що представлена інформація не містить «достатніх підстав для розслідування», Прокурор

¹ Яворський Я. Т. Правовий статус Прокурора Міжнародного кримінального суду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. С. 3.

МКС має право відмовитися від направлення клопотання до Палати попереднього провадження. До процесуальних дій також віднесено право на отримання (в місці перебування суду) письмових, усних свідчень від фізичних осіб або їх представників, компетентних органів держав, органів ООН, неурядових організацій, а також інформації з інших джерел, яку він вважатиме потрібною. Відповідно до положення 27 Регламенту Офісу прокурора перевірка первинно отриманої інформації відбувається для з'ясування наскільки вона стосується питань, що належать до юрисдикції МКС.

Попереднє розслідування і кримінальне переслідування у справах про ВЗ Прокурор МКС і його заступники проводять із обов'язковим урахуванням всіх наявних доказів, свідчень і фактів, що впливають на оцінку того, чи підпадає особа під кримінальну відповідальність, встановлену Римським статутом. З метою забезпечення справедливості розслідування вживаються належні заходи щодо дотримання прав, визначених Римським статутом для свідків, потерпілих, інших осіб. Важливо наголосити, що розслідуванню підлягають обставини, які свідчать як про винність, так і про невинність. Прокурор МКС направляє клопотання Палаті попереднього провадження про видачу ордера на арешт особи, яка є підозрюваною у вчиненні ВЗ, або наказу про явку такої особи. Всі докази по справі разом із проектом обвинувального висновку Прокурор МКС направляє у Палату попереднього провадження для проведення процедури попереднього слухання, на якому приймається рішення про затвердження обвинувального висновку і початок судового розгляду справи по суті. Необхідно зазначити, що власне Прокурор МКС має виключне повноваження ініціювати судовий процес шляхом складання та подачі обвинувального висновку. Акцентуємо увагу, що змінити обвинувачення або зняти їх він має право з дозволу Палати попереднього провадження до початку судового розгляду справи по суті.

У процесі судового провадження у справах про ВЗ Прокурор підтримує висунуте обвинувачення, забезпечуючи його законність і обґрунтованість. Прокурор має право в по-

рядку і на підставах, визначених Римським статутом, відмовитися від здійснення кримінального переслідування¹.

Не менш важливу роль на досудовій стадії розслідування справ про ВЗ має діяльність Палати попереднього провадження. Її діяльність спрямована на забезпечення обґрунтованості порушення розслідування і пред'явлення особі обвинувачення, а також і на забезпечення ефективного розслідування та присутності в МКС осіб, які, ймовірно, вчинили ВЗ, які підпадають під юрисдикцію МКС. Саме Палата надає дозвіл Прокуророві на проведення попереднього розслідування на території будь-якої держави. До компетенції Палати попереднього провадження на всьому етапі досудового провадження входить прийняття всіх необхідних заходів відповідно до вимог ст. 54 («Обов'язки і повноваження Прокурора при розслідуванні»), ст. 72 («Захист інформації, що зачіпає національну безпеку») і ст. 93 («Інші форми співробітництва») РС МКС із метою захисту інформації і документів, а також захисту потерпілих, свідків, членів їх сімей та забезпечення їх участі в судовому розгляді (п. 5 ст. 68 РС МКС)².

Відповідно до ст. 57 РС МКС функціями Палати є дозвільна (сприяння у зібранні доказів, забезпечення безпеки свідків і потерпілих та членів їх сімей), примусова (видача ордерів на арешт, наказів про явку, періодичний перегляд постанов про утримання під вартою підозрюваних), судово-контрольна (контроль за рішеннями Прокурора про початок розслідування і кримінального переслідування). Тим самим можна констатувати вирішальну роль Палати на етапі попереднього провадження кримінальної справи про ВЗ у межах юрисдикції МКС³.

¹ Пилипенко В. П. Роль Палати попереднього провадження Міжнародного кримінального суду під час розслідування воєнних злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Випуск 3. Том 2. С. 167–168.

² Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>

³ Cassese A. *International criminal law*. Oxford : Oxford University Press, 2008. P. 376; Гловюк И. В. Модель расследования в процедуре международного уголовного суда. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 82.

У результаті проведеного слухання Палата попереднього провадження може прийняти одне з таких рішень: 1) затвердити підготовлене Прокурором звинувачення (за умови наявності достатніх доказів з метою встановлення юридичних підстав у скоєнні ВЗ) і передати обвинувачену особу Судової Палати для проведення судового розгляду; 2) відмовити у затвердженні звинувачення в разі, якщо відсутні достатні докази (така відмова Палати не перешкоджає Прокурору згодом знову звернутися з клопотанням про затвердження звинувачення, коли таке клопотання ґрунтується на додатково отриманих доказах); 3) відкласти слухання справи та просити Прокурора розглянути можливість надання додаткових доказів або проведення подальшого розслідування щодо обвинуваченої особи або змінити обвинувачення, оскільки представлені докази встановлюють факт скоєння іншого злочину, що підпадає під юрисдикцію суду¹.

Всі постанови і розпорядження Палати попереднього провадження, які видаються відповідно до положень РС МКС, приймаються більшістю голосів її суддів. У всіх інших випадках суддя Палати може одноосібно здійснювати функції Палати, передбачені РС МКС, якщо інше не передбачено в Правилах процедури та доведення або не вирішене більшістю голосів суддів Палати. Якщо Палата попереднього провадження прийняла рішення про затвердження обвинувачень, про це повідомляється Прокурору й обвинуваченому (його захиснику). Винесене рішення, а також Протокол засідання Палати попереднього провадження передаються Президії МКС. У свою чергу, Президія формує Судову Палату, завданням якої є власне проведення судового розгляду справи. Варто вказати, що вже на стадії судового розгляду Прокурор МКС підтримує обвинувачення від імені всього світового співтовариства. Серед органів Офісу Прокурора, відповідальність за підтримання обвинувачення під час су-

¹ Кучер О. Б. Стадія затвердження попередньо пред'явлених обвинувачень в практичній діяльності Міжнародного кримінального суду. *Ча-
сопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 379–380.

дового розгляду справи несе Відділ обвинувачення, на якому лежить тягар доказування вини обвинуваченого¹.

Узагальнюючи, необхідно виокремити наступне. Поняття «суб'єкт юридичної відповідальності за вчинення ВЗ» є досліджуваним інститутом міжнародного і національного кримінального права, оскільки вказує на осіб, які є винними у порушенні законів і звичаїв війни, що криміналізуються як на міжнародному, так і на національному правових рівнях. Попри дуалістичність правової фіксації відповідних суб'єктів на означених рівнях, еволюція кримінального права свідчить про зближення регулювання всього спектру питань кримінальної відповідальності, в тому числі – запровадження єдиних доктринальних і регулятивних підходів стосовно визначення базисних ознак цих суб'єктів. Крім того, інститут суб'єкта ВЗ характеризується ще одним проявом дуалістичної оцінки: основними різновидами суб'єктів ВЗ є комбатанти (особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного і духовного персоналу) та інші особи, які можуть віддавати комбатантам безпосередні накази (військове командування, військові керівники або командири, державно-політичне керівництво, наділене повноваженнями віддавати такі накази).

Наявність двох різностатусних видів суб'єктів ВЗ підтверджує справедливість концепції, що отримала в міжнародному праві назву доктрини «розумних багнетів»: особи, які чинять ВЗ на виконання злочинного наказу військового або державно-політичного керівництва, підлягають кримінальній відповідальності; їхній керівник (командир) також повинен нести кримінальну відповідальність за вчинені ВЗ при виконанні відданого ним наказу в будь-якому випадку та безвідносно до наявності у нього самого статусу комбатанта.

Уточнення суб'єктного складу юридичної відповідальності за ВЗ має вагоме науково-теоретичне і практичне зна-

¹ Яворський Я. Т. Правовий статус Прокурора Міжнародного кримінального суду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. С. 5.

чення, оскільки зазначений підхід дає змогу чітко кваліфікувати саме суб'єктів їх вчинення як невід'ємну ознаку ВЗ. Юридична відповідальність за вчинення ВЗ має чітко означену суб'єктну складову, поза якою її реалізація не є можливою. Розвиток інституту юридичної відповідальності за вчинення ВЗ неможливий без чіткого визначення основних змістовних ознак тих суб'єктів, які визнаються винними у їх вчиненні. Натомість інші суб'єкти, такі, як держава чи міжнародна організація, не є суб'єктами цього виду відповідальності. Вони можуть нести особливий вид відповідальності – міжнародно-правову. Що ж стосується юридичних осіб, передусім громадських організацій та політичних партій, то вони не є суб'єктами кримінальної відповідальності. Однак, в окремих випадках, коли судом буде визнано злочинний характер такої організації та її причетність до вчинення ВЗ, участь у таких організаціях вважатиметься злочином. Проте, і в цьому випадку кримінальну відповідальність несе її учасник (член) як окрема фізична особа. Зазначена обставина, на нашу думку, не виключає можливості оголошення злочинними певних організацій, постановки питання про заборону їх діяльності та притягнення до відповідальності їх лідерів та членів тощо.

Суттєвою перешкодою у реалізації питання притягнення винних осіб до відповідальності за вчинення ВЗ є наявність імунітетів у вищих посадових осіб. Така обставина робить можливим їх переслідування лише органами міжнародного кримінального правосуддя, тоді як національні суди повною мірою визнають імунітети зазначених осіб.

Інституційний механізм розслідування і розгляду справ про ВЗ за сучасних умов складають як судові, так і несудові органи. Метою перших є покарати винних, в той час як для інших важливим є встановлення істини, примирення сторін та відшкодування заподіяної шкоди.

У практиці як розслідування, так і судового розгляду кримінальних справ щодо ВЗ має місце поєднання національної та міжнародної правозастосовної практики: націо-

нальні суди, застосовуючи національне право, вдаються до актів міжнародного права на засадах доповнюваності; водночас й міжнародні суди спираються на доказову базу, яка збирається переважно національними органами досудового розслідування.

Судові органи, що розглядають справи про ВЗ за своєю юридичною природою поділяють на три групи: МКС, Міжнародні трибунали *ad hoc*, змішані та інтернаціоналізовані суди (трибунали). Кожен із зазначених органів виконує свою роль у системі протидії вчиненню ВЗ та притягненню винних осіб до відповідальності. Основною метою таких органів є не підміна національної системи правосуддя, а її доповнення у випадках, коли національна система діє менш ефективно. Ключову роль в інституційному механізмі притягнення до кримінальної відповідальності фізичних осіб за вчинення ВЗ займає МКС. МКС має ряд ознак, що виділяють його серед інших органів міжнародного кримінального правосуддя, зокрема він: є єдиним постійно діючим органом; створений на підставі міжнародної угоди; володіє компліментарною юрисдикцією; може судити вищих посадових осіб держав тощо.

1.3. Відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння у зв'язку зі збройним конфліктом

Кожне міжнародне протиправне діяння суб'єкта міжнародного права тягне за собою міжнародну відповідальність, яка виступає різновидом юридичної відповідальності, пов'язана з застосуванням до правопорушника примусу та встановлених міжнародним правом негативних наслідків майнового і немайнового характеру. Свого часу Постійна палата міжнародного правосуддя заявляла, що «одним із принципів міжнародного права, й більше того, загальною правовою концепцією, є визнання того, що будь-яке порушення зобов'язання тягне за собою обов'язок надати репарації в адекватній формі»¹.

Принцип відповідальності суб'єкта міжнародного права за міжнародні правопорушення є загальноновизнаним принципом міжнародного права, що має імперативний характер. Згідно цього принципу кожен суб'єкт міжнародного права несе відповідальність за свою поведінку відносно власних міжнародно-правових зобов'язань. Більше того, один суб'єкт міжнародного права може нести відповідальність за міжнародно-протиправні діяння іншого суб'єкта, зокрема у випадку, якщо діяння було вчинено під його керівництвом і контролем. Відповідальність суб'єкта міжнародного права виникає у зв'язку з порушенням ним відповідного міжнародно-правового зобов'язання незалежно від походження такого зобов'язання. При цьому, міжнародні зобов'язання можуть встановлюватися звичаєвою нормою міжнародного права, міжнародним договором чи загальними принципами права. Суб'єкти міжнародного права можуть приймати на себе міжнародні зобов'язання в силу одностороннього правового акту, наприклад, визнання Україною *ad hoc* юрисдикції МКС.

¹ Factory at Chorzow (Germany v. Poland). Judgment of 13 September 1928. PCIJ. Series A. № 17.

Відповідальність держави, як основного суб'єкта міжнародного права, за міжнародні протиправні діяння є одним із найстаріших та найважливіших правових інститутів міжнародного права. Від вирішення проблем, пов'язаних із відповідальністю тієї чи іншої держави у разі вчинення міжнародно-протиправного діяння (діянь) залежить ефективність та дієвість всієї системи міжнародного права. У Доповіді Комісії міжнародного права ООН звертається увага на те, що «діяння держави повинно бути кваліфіковано як міжнародно-протиправне, якщо воно порушує міжнародно-правове зобов'язання, навіть тоді, коли: це діяння не протирічить внутрішньому праву держави; згідно цього внутрішнього права держава повинна була діяти саме таким чином».

Отже, аналізуючи елементи міжнародно-протиправної поведінки держави, слід зазначити, що міжнародно-протиправне діяння держави має місце тоді, коли будь-яка поведінка (активна дія чи бездіяльність) присвоюється державі за міжнародним правом, та представляє собою порушення міжнародно-правового зобов'язання цієї держави.

Підставами міжнародно-правової відповідальності держави у певних випадках можуть бути дія та бездіяльність у їх сукупності. Це, наприклад, знайшло відображення в ст. 4 Гаазької конвенції від 18.10.1907 р.¹ «Про встановлення автоматичних підводних мін», в якій зазначається, що нейтральна держава, яка встановлює міни у своїй прибережній смузі і не повідомляє про це інші держави, несе за це відповідальність. Слід звернути увагу на те, що певна протиправна дія або бездіяльність держави повинна бути пов'язаною з відповідним міжнародно-правовим зобов'язанням такої держави. Саме на це звернув увагу МС ООН у справі щодо дипломатичного і консульського персоналу (США проти Ірану) у 1980 р., зазначивши, що для встановлення відповідальності Ірану «по-перше, необхідно визначити, наскільки в юридичному значенні певні діяння можуть розглядатися у якості діянь іранської держави; по-друге, слід розглянути питання

¹ Доповідь Комісії міжнародного права. LIII сесія. Н'ю-Йорк, 2001.

щодо їх сумісності чи несумісності із зобов'язанням Ірану згідно чинних договорів або інших норм міжнародного права, що можуть бути застосовані»¹.

Міжнародна відповідальність держав від найдавніших часів є одним із ефективних засобів забезпечення миру, а підстави її настання передбачені нормами міжнародного права. Крім цього, міжнародно-правова відповідальність держав, які вчинили міжнародні правопорушення, може бути реалізована у передбачених нормами міжнародного права видах і формах. Зокрема, це стосується й ситуацій вчинення державами правопорушень, пов'язаних із війнами та іншими збройними конфліктами. Насамперед, це порушення норм міжнародного права, що регулюють застосування сили у міжнародних відносинах (*jus ad bellum* або *jus contra bellum*). Згідно вимог ст. 2(4) Статуту ООН держави «утримуються у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із цілями Об'єднаних Націй». При цьому, зазначена заборона не обмежує «невід'ємного права на індивідуальну або колективну самооборону у випадку збройного нападу» (ст. 51 Статуту) та, за рішенням РБ ООН, «для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки» (ст. 42 Статуту)².

Найтяжчим злочином проти миру є злочин агресії. Зі змісту норм Резолюції Генеральної асамблеї ООН 3314 (XXIX) від 14.12.1974 р.³ та ст. 8 bis РС МКС⁴ впливає, що цей злочин передбачає, зокрема, застосування будь-якою державою

¹ I.C.J. Reports, 1980. P. 3.

² Статут Організації Об'єднаних Націй та Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010

³ Визначення агресії: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) від 14.12.1974. *Міжнародне право в документах* / за заг ред. М. В. Буроменського. 2-е вид., випр. і доп. Х. : Мачулін, 2006. С. 335–336.

⁴ Конференція по обзору Римського статуту Міжнародного кримінального суду (Кампала, 31 травня – 11 червня 2010 р.). Офіційні звіти. URL: http://www.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/ASP9/OR/RC-11-en.pdf

збройної сили першою проти суверенітету, територіальної недоторканності та політичної незалежності певної держави. Водночас у ст. 39 Статуту ООН як окремі юридичні категорії виділено такі поняття, як «загроза миру», «порушення миру» та «акт агресії». Слід зазначити, що з точки зору міжнародного права агресія, як злочин проти миру і безпеки людства, може вчинятися лише за умов МЗК. Внутрішні конфлікти в межах території певної країни з позицій міжнародного права не можуть розглядатися як акти агресії.

Держава може нести відповідальність за порушення законів та звичаїв війни, що можуть бути вчинені в умовах існуючого ЗК міжнародного чи не міжнародного характеру. На сьогодні така галузь міжнародного права, як МГП, норми якої спрямовані на регулювання законів і звичаїв війни та інших ЗК (*jus in bello*), стала однією з найбільш кодифікованих галузей міжнародного права, що доповнена всеохопною системою звичаєвих норм, зокрема і у сфері відповідальності за їх порушення. Загальний принцип, що визначений у ст. 1, загальної для усіх Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. регулює забезпечення застосування МГП і полягає в тому, що кожна держава зобов'язана дотримуватися та забезпечувати дотримання МГП за будь-яких обставин. На базовому рівні – це відображення правового принципу *pacta sunt servanda*, що закріплений у ст. 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., згідно з яким держави повинні виконувати всі зобов'язання, передбачені угодою, учасницями якої вони є. Словосполучення «за будь-яких обставин» передбачає і принцип відсутності взаємності, згідно з яким сторони, що перебувають у конфлікті, відповідно до вимог загальних статей 1, 3 Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р., повинні поважати свої міжнародні зобов'язання, навіть якщо ці зобов'язання порушуються їхнім супротивником. З метою забезпечення дотримання міжнародно-правових зобов'язань, держави і відповідні міжнародні організації можуть впливати на сторони конфлікту через дипломатичні канали, за

допомогою конфіденційних подань чи публічних звернень, а також із застосуванням судових процедур у компетентних міжнародних судових органах. Держава, котра не дотримується зобов'язань за договорами з МГП, не може виправдовувати призупинення або повне припинення дії договору будь-якою іншою державою. Згідно положень Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. (ст. 62, 63, 142 та 158 відповідно) та додаткових протоколів I, II до них 1977 р. (ст. 99 та 25 відповідно) також денонсування договорів з МГП стороною конфлікту не може набрати чинності до закінчення будь-якого ЗК, який триває на момент заяви про денонсацію.

Також, військові репресалії дозволяються сторонам, що воюють, лише в надзвичайних обставинах і ніколи не повинні бути спрямовані проти захищених осіб (цивільних осіб, військовополонених та ін.) або захищених об'єктів (житлових будинків, лікарень, шкіл, об'єктів життєдіяльності, об'єктів культури тощо). МС ООН у справі «Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки» (1986) підкреслив, що обов'язок дотримуватись і забезпечувати дотримання МГП є загальним принципом міжнародного гуманітарного права, що застосовується у всіх збройних конфліктах¹. На концептуальному рівні цей обов'язок має кілька аспектів, а саме: а) негативний обов'язок утримуватися від будь-якого навмисного порушення норм МГП; б) позитивний внутрішній обов'язок застосування МГП на національному рівні, зокрема щодо кримінального переслідування міжнародних злочинців; в) позитивний міжнародний обов'язок держав здійснювати двосторонній або багатосторонній тиск на інші держави та/або сторони конфлікту з метою забезпечення дотримання норм міжнародного права.

МГП є джерелом зобов'язань *erga omnes*, а саме юридичних зобов'язань не лише сторін, що воюють, але і всіх інших держав, котрі є сторонами конкретного міжнародного договору, або, у випадку звичаєвого права, стосовно міжнарод-

¹ ICJ, Nicaragua case (note 27), para 220.

ної спільноти загалом. Всі держави, незалежно від їх участі у ЗК, мають право вимагати від сторони, що воює, дотримання норм МГП і припинення порушень, насамперед, тих, що розглядаються як ВЗ, а у певних випадках, злочинів проти людяності, злочину геноциду і актів тероризму. Міжнародний аспект зобов'язання щодо забезпечення норм МГП за будь-яких обставин означає, що на держави покладається негативний обов'язок не заохочувати сторони конфлікту до здійснення порушень норм міжнародного права, а позитивний обов'язок здійснювати вплив для того, щоб припинити такі порушення наскільки це можливо¹. Таким чином, фактично спростовуються слова Цицерона *silent enim leges inter arma* (в часи війни закони мовчать) і є зрозумілим той факт, що війни й інші ЗК не залишаються поза увагою міжнародно-правового регулювання. Проте історія людства свідчить, що лише існування норм міжнародного права не запобігає та не полегшує величезні страждання, спричинені ЗК, не завжди забезпечує прийнятну поведінку сторін, що воюють. Як зазначає МКЧХ, «основною причиною страждань під час збройних конфліктів та порушень міжнародного гуманітарного права є не відсутність норм чи їх недосконалість, а невиконання уже існуючих норм через відсутність політичної волі або з інших причин»².

Нездатність держав дотримуватися міжнародно-правових зобов'язань, вчинення міжнародно-протиправного діяння призводить до негативних наслідків для них.

Слід зазначити, що обставини, які породжують відповідальність держави у зв'язку із діянням іншої держави, визначено в главі IV Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (A/Res/56/83). Держава, що не бере участь у конфлікті, може бути міжна-

¹ ICRC. Commentary on the First Geneva Convention, 2nd ed., 2016, (note 64). Art. 1.

² МКЧХ. Міжнародне гуманітарне право та проблеми сучасних збройних конфліктів : Документ, підготовлений до 30-ї Міжнародної конференції Червоного Хреста та Червоного півмісяця. Женева, Швейцарія, 26–30 листопада 2007 р. Т. 89, № 867, вересень 2007 р. С. 721.

родно-відповідальною за надання допомоги або сприяння порушенням міжнародного права, вчиненим державою, що воює, якщо: 1) держава, котра надає допомогу, буде усвідомлювати, що поведінка держави, котрій надається допомога, є незаконною, та 2) її допомога покликана, дійсно, сприяти такій діяльності. Для того, щоб держава, яка надає допомогу, несла відповідальність на міжнародному рівні, її допомога повинна бути незамінною або необхідною. Також, хоча держава, що надає допомогу, не обов'язково має бути обізнана щодо незаконності допомоги, вона повинна усвідомлювати фактичні обставини, що роблять її незаконною. При цьому, юридичну відповідальність за надання незаконної підтримки слід відрізнити від прямої відповідальності за підтримуване порушення МГП. Таким чином, коли сторона, що воює, вдається до засобів і методів ведення війни, котрі суперечать *jus in bello*, інші держави, свідомо сприяючи здійсненню таких військових операцій через надання фінансової, військової, матеріально-технічної допомоги, розвідки та персоналу, будуть юридично відповідальними за надання міжнародно-протиправної підтримки, але, не завжди, за здійснення самих військових операцій. Саме на це звернув увагу МС ООН у справі Нікарагуа (1986 р.), та вирішив, що обов'язок держав дотримуватись і забезпечувати дотримання Женевських конвенцій 1949 року означає «зобов'язання не заохочувати осіб чи групи, які є учасниками конфлікту в Нікарагуа, діяти в порушення спільної ст. 3 для чотирьох Женевських конвенцій 1949 року».

Міжнародно-правова відповідальність держави – порушника міжнародного зобов'язання реалізується в конкретних видах і формах. У міжнародному праві розрізняють такі види міжнародно-правової відповідальності, як нематеріальна (політична, моральна, морально-політична) й матеріальна. За деякі правопорушення можуть застосовуватися обидва види відповідальності одночасно. Найбільш розповсюдженими формами нематеріальної відповідальності держави-деліквента (винного суб'єкта, що зобов'язаний від-

шкодувати шкоду заподіяну правопорушенням) є: репресалії, реторсії, сатисфакція і санкції. Репресалії – це правомірні примусові дії держави, що мають на меті відновлення своїх порушених прав та інтересів. Репресалії можуть втілюватися в заморожуванні або арешті банківських авуарів, затримці або арешті рибальських суден (за порушення режиму рибальства) тощо. За сучасним міжнародним правом неприпустиме застосування сили або погрози силою як репресалій. Заходи, вжиті потерпілою державою як репресалії, мають бути пропорційні правопорушенню, що їх викликало, і припинитися з моменту відновлення status quo (стану справ до зміни ситуації). Яскравим прикладом застосування репресалій є дії міжнародної спільноти та України у зв'язку з проведенням Російською Федерацією спеціальної військової операції в Україні, яку визначено як «акт збройної агресії Російської Федерації проти України»¹. Зокрема, провідні країни світу, насамперед США, Велика Британія і Канада, а також ЄС заблокували Російській Федерації доступ до її міжнародних золотовалютних резервів на загальну суму більш ніж 300 млрд дол. США. Певна частина золотовалютних резервів центрального банку Росії заморожена на території інших країн. В Україні Верховною Радою України прийнято Закон України від 03.03.2022 р. № 2116-IX².

Реторсії – це правомірні примусові дії держави у відповідь на недружній акт із боку іншої держави, за допомогою якого посадові, фізичні або юридичні особи першої держави були поставлені в дискримінаційні умови. Реторсії націлені на відновлення принципу взаємності у відносинах відповідних держав. Заходи, що були використані як реторсії, мають

¹ Про організацію роботи Верховної Ради України у зв'язку з актом збройної агресії Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року : Постанова Верховної Ради України від 24.02.2022 р. № 2103-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2103-20#Text>

² Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів Закон України від 03.03.2022 р. № 2116-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text>

бути адекватні акту, який їх спричинив, і припиняються з моменту відновлення колишнього становища. Як реторсії не можна використовувати збройну силу. Жертви міжнародних злочинів повинні отримувати відшкодування, котрі, залежно від тяжкості порушення та заподіяння шкоди, можуть мати такі форми, як сатисфакція та гарантії неповторення. Зокрема, фінансова компенсація повинна бути передбачена для економічно обґрунтованої шкоди, такої, як фізична, психічна, матеріальна або моральна, а також втрата прибутку або можливості заробітку. Санкції можуть бути застосовані міжнародними організаціями, групою держав або окремими державами. Санкції у зв'язку з посяганням на міжнародний мир і безпеку передбачені ст. 39, 41 і 42 Статуту ООН, статутними документами регіональних міжнародних організацій. Зокрема, 08.04.2022 р. ЄС, у зв'язку із вторгненням в Україну, затверджено 5-й пакет санкцій проти Російської Федерації¹. Міжнародній практиці відомі випадки результативно-го застосування санкцій згідно зі ст. 41 Статуту ООН проти расистських режимів Південної Родезії і ПАР, що проводили політику апартеїду. Наприклад, за скоєні злочини Німеччиною і Японією в роки Другої світової війни, проти цих держав були застосовані санкції, пов'язані з обмеженням їх суверенітету, зокрема: окупаційний режим, обмеження права мати збройні сили, обмеження в діяльності політичних партій тощо. Зазначеною доктриною, у якості санкції за агресію відторгнення, передбачено відділення частини території Німеччини і Японії на користь держав-переможниць у Другій світовій війні.

Відповідальність настає у випадку порушення державою своїх міжнародних зобов'язань, пов'язаних із заподіянням матеріальної шкоди. Така відповідальність може бути виражена у формі репарації, реституції і субституції.

¹ EU adopts fieth round of sanctions against Russia over its military aggression against Ukraine. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/08/eu-adopts-fieth-round-of-sanctions-against-russia-over-its-military-aggression-against-ukraine/>

Обов'язок репарації, у випадку вчинення порушення державою зобов'язань у сфері МГП, безпосередньо передбачено низкою міжнародних конвенцій, зокрема: Гаазьке Положення 1907 р. (ст. 3), Додатковий протокол I 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. (ст. 91), Другий протокол 1999 р. до Конвенції ЮНЕСКО про захист культурних цінностей на випадок ЗК 1954 р. (ст. 38), а також нормами міжнародного звичаєвого права. Так, в заяві Постійної палати міжнародного правосуддя зазначається: «обов'язок репарацій будь-яке порушення зобов'язань є не просто принципом міжнародного права, а загальною концепцією права. Відшкодування шкоди є неминучим наслідком незастосування Конвенції, а тому немає необхідності фіксувати це в самому тексті Конвенції»¹.

На практиці питання репарації, як правило, вирішуються в окремих розділах мирних договорів через механізми встановлені РБ ООН або в односторонньому порядку національними законодавчими, виконавчими чи судовими органами, а також у рамках комплексних заходів із відшкодування та примирення. Уперше норми про репарації з'явилися в мирних договорах Версальської системи після закінчення Першої світової війни. Відповідно до Версальського мирного договору 1919 р. Німеччина повинна була відшкодувати не тільки збиток, заподіяний незаконним веденням війни і воєнними діями німецьких збройних сил, але й усі втрати, яких зазнали союзні держави та їхні громадяни внаслідок війни. Після Другої світової війни норми міжнародного права про репарацію набули подальшого розвитку й утілені в текстах мирних договорів та інших міжнародних угод і домовленостей. Історичними прикладами комплексного врегулювання питання репарації є Потсдамська конференція (1945 р.), Паризькі мирні договори (1947 р.), а також Угода про відшкодування між Ізраїлем та Федеративною Республікою Німеччина (1952 р.), в якій йшлося про репарації за Голокост, котрі Західна Німеччина повинна була виплатити Ізраїлю.

¹ Постійна палата міжнародного правосуддя. *Завод у Хожуві*. Юрисдикція, рішення. 13 вересня 1928 р. С. 21.

Історично репарації передувала контрибуція, тобто виплата, як правило, грошових сум переможеною державою переможцеві після закінчення війни. Основу контрибуції становило правило «право переможця», незалежно від того, справедливу чи загарбницьку війну вела держава, що перемогла. Розмір, порядок і форми виплати контрибуції визначалися виключно державою-переможцем.

Однією з форм матеріальної відповідальності держави є реституція, що полягає у поверненні у натурі майна, неправомірно вилученого і вивезеного воюючою державою з території супротивника. При цьому, реституції підлягає майно, що перебуває не тільки під контролем воюючої сторони, а й те, що опинилося під контролем будь-якої третьої держави. Різновидом реституції є субституція, тобто повернення майна аналогічного роду і приблизно рівноцінного тому, що було неправомірно вилучене й вивезене воюючою стороною з території супротивника.

Така форма матеріальної міжнародної відповідальності як компенсація застосовується на підставі рішення міжнародного суду. Одним із відомих прецедентів застосування компенсації стало рішення третейського суду з п'яти членів, призначених главами урядів США, Великої Британії, Бразилії, Італії та Швейцарії, у справі «Алабама» (США проти Великої Британії) (1872 р.).

На національному рівні відповідальність держави може набувати форми цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну (наприклад, збройними силами) фізичним і юридичним особам. Слід зазначити, що в межах судочинства на національному рівні, як в кримінальних, так і адміністративних і цивільних справах, міжнародно-протиправні діяння (наприклад, геноцид, ВЗ, злочини проти людяності та терористичні акти) розглядаються як злочини відповідно до національного законодавства за умови повної імплементації міжнародно-правових зобов'язань держави у цій сфері правовідносин. Міжнародне право зобов'язує держави дотримуватися його норм («дотримуватися і забезпечувати їх дотримання

за будь-яких обставин»). Це «первинна норма» міжнародного права про відповідальність держав, яка буде порушена, якщо, наприклад, особа зі складу збройних сил держави скоїть протиправне діяння. Тому, відповідно до «вторинних норм» про відповідальність держав, останні повинні вживати всіх відповідних заходів для припинення порушень міжнародного права, забезпечення їх не повторення та надання належного відшкодування.

У зв'язку з дослідженням проблем відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння, широко дискутується питання щодо концепції міжнародно-правової відповідальності держави за міжнародні злочини. В теорії міжнародного права відмовилися від такого терміну як «злочин» стосовно відповідної протиправної поведінки держави і застосовують термін «серйозне порушення державою зобов'язання, що випливає з імперативної норми загального міжнародного права». Слід відзначити вагомий внесок в доктрину міжнародного права, що зробили доповідачі Комісії ООН з міжнародного права у тривалому процесі розробки Статей про відповідальність держави. Зокрема, Г.Амадора вважає, що відповідальність держави є наслідком порушення або невиконання міжнародно-правових зобов'язань, в результаті чого, у держави виникає зобов'язання нести репарації за завдання шкоди. Р.Аго запропонував розподілити правовідносини відповідальності на первинні та вторинні, де первинні – це відносини, пов'язані з виконанням норм міжнародного права, а вторинні – відносини, що виникають після вчинення неправомірного акту та охоплюють правовідносини відповідальності. В.Ріпфаген, досліджуючи відповідальність держави в міжнародному праві, підтримував необхідність створення спеціального органу, який би вирішував міжнародні спори з приводу відповідальності, у формі, зокрема, арбітражу. Дж. Кроуфорд у своїй доповіді відзначив, що відповідальність держави – це так звані вторинні зобов'язання, які визначив Р.Аго, що виникають після порушення первинних (передбачених нормами міжнародно-

го права) зобов'язань. Стосовно наслідків відповідальності держави, Дж. Кроуфорд стверджує, що головний принцип, який визнається в міжнародному праві, сформульований у справі Фабрики Черзов, полягає в тому, що внаслідок порушення зобов'язань у міжнародному праві, на державу, яка порушила зобов'язання, покладено обов'язок відновити ситуацію, що існувала до порушення. На думку Дж. Кроуфорда єдиним можливим способом вирішення спорів щодо відповідальності держав, є звернення до міжнародного арбітражу чи суду¹. Слід зазначити, що наукові доробки Дж. Кроуфорда та інших вчених було покладено в основу Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння від 12.12.2001 р., затверджені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 56/83².

Таким чином, проблема відповідальності держав в міжнародному праві, хоча і є однією з найбільш досліджуваних проблем, залишається актуальною та має виняткове значення в науці і практиці сучасного міжнародного права. Досліджуючи класичну і сучасну доктрину міжнародного права, визначаючи основні закономірності щодо розуміння відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння можна визначити новітні підходи до розуміння феномену відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння в сучасному міжнародному праві.

Прийняття на міжнародному рівні, на підставі Статей про відповідальність держав 2001 р., Конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння сприятиме прогресивному розвитку норм міжнародного права.

Дослідження видів і форм відповідальності держав за міжнародні протиправні діяння, що можуть бути вчинені, зокрема, і у зв'язку з війною та іншими ЗК, має важливе

¹ Document A/CN.4/517 (2001). *Special Rapporteur, State responsibility*. Agenda item 2, 1-30.

² General Assembly. Fifty-sixth session. Resolution 56/83. Responsibility of States for internationally wrongful acts. 2001. UN Doc. A/RES/56/83. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC>

значення у сфері забезпечення миру, міжнародної безпеки і благополуччя. Ефективне і високопрофесійне використання міжнародно-правових механізмів, зокрема органів міжнародного правосуддя, а також вплив міжнародних організацій і провідних демократичних держав світу дозволить Україні успішно захистити національні інтереси та притягнути до відповідальності Росію як державу-агресора за міжнародно-протиправні діяння.

1.4. Репарації у міжнародному праві та перспективи притягнення Російської Федерації до відповідальності

Грубий характер дій Росії, а також систематичність, послідовність та цілеспрямованість порушень нею міжнародно-правових норм, як доречно зауважував О. В. Задорожній, свідчать про ведення Росією стратегії «з перетворення сучасного міжнародного права – «міжнародного права співробітництва» на «право сильного»¹.

Протиправність військової агресії РФ проти України неодноразово ставала предметом обговорення міжнародних організацій. Так, ще 27.03.2014 р. Генеральна Асамблея ООН рішуче виступила на підтримку територіальної цілісності України та визначила референдум 16.03.2014 р. як недійсний та такий, що не може бути підставою для зміни статусу АРК або м. Севастополь². У подальшому неодноразово приймала резолюції на засудження порушень прав людини на зазначених тимчасово окупованих територіях³, а також на засудження мілітаризації цих територій та частин Чорного і Азовського морів⁴.

Із переходом гібридної війни у фазу відкритого повномасштабного військового вторгнення РФ, резолюцією РБ ООН S/RES/2623 від 27.02.2022 р. прийнято рішення про скликання надзвичайної спеціальної Генеральної Асамблеї ООН, на якій прийнято резолюції від 02.03.2022 р. про засу-

¹ Задорожній О. В. Анексія Криму – міжнародний злочин : монографія / Укр. асоц. міжнар. права; Ін-т міжнар. відносин Київ нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, каф. Міжнар. права. Київ : К.І.С., 2015. С. 427.

² Территориальная целостность Украины: Резолюция A/RES/68/262, принята Генеральной Ассамблеей ООН 27 марта 2014 г. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/455/19/PDF/N1345519.pdf?OpenElement>

³ Наприклад: A/RES/71/205; A/RES/72/439; A/RES/73/263; A/RES/74/168; A/RES/75/192; A/RES/76/179. URL: <http://www.undocs.org>

⁴ Наприклад: A/RES/73/194; A/RES/74/17; A/RES/75/29; A/RES/76/70. URL: <http://www.undocs.org>

дження проголошення «спеціальної військової операції» із вимогою до Російської Федерації негайно припинити застосування сили (*use of force*) проти України та утриматися від подальших протиправних загрози чи застосування сили, а також відкликати війська із усієї міжнародно визнаної території України; від 24.03.2022 р. щодо гуманітарних наслідків агресії проти України, серед іншого, із засудженням атак Російської Федерації, спрямованих на цивільне населення та цивільні об'єкти; від 07.04.2022 р. щодо призупинення членства Російської Федерації у Раді ООН з прав людини¹.

Однозначною стала реакція з боку Європейського Парламенту, яким прийнято низку резолюцій щодо засудження дій РФ, як у зв'язку з протиправною анексією Криму, численними порушеннями прав людини, так і щодо нарощування присутності російських військ на кордоні з Україною, а також, зрештою, «протиправного вторгнення Росії в Україну», із визнанням та засудженням ролі у ньому «білоруського диктатора О. Лукашенка»². Організація Американських Держав також засудила «протиправне, невиправдане та безпідставне вторгнення Російської Федерації в Україну»³.

Конкретні розміри завданої РФ шкоди до остаточно припинення бойових дій оцінити практично неможливо, однак не викликає сумнівів безпрецедентність масштабів та тяжкості втрат. Тисячі загиблих та поранених серед цивільного населення, зруйнована інфраструктура та підірвана економіка, зрівняні із землею навчальні заклади, заклади охорони здоров'я, масиви житлової нерухомості, заклади культури, високі вимушені витрати у зв'язку з перманентними кібератаками, витрати безпосередньо на ведення війни – перелік викликає однозначну реакцію: Росія повинна заплатити. Отже особливої актуальності набуває аналіз перспек-

¹ Наприклад: A/RES/ES-11/1; A/RES/ES-11/2; A/RES/ES-11/3. URL: <http://www.undocs.org>

² European Parliament resolution of 1 March 2022 on the Russian aggression against Ukraine (2022/2564(RSP)).

³ Organization of American States. Declaration. The Situation in Ukraine. 25 February 2022.

тив застосування міжнародно-правової відповідальності до Російської Федерації, зокрема, у частині зобов'язання здійснення репарації на користь України.

Міжнародно-правова відповідальність держави є фундаментальним принципом міжнародного права, існування якого обумовлюється доктринами державного суверенітету і рівності держав, а також природою міжнародного права. Правовий феномен міжнародно-правової відповідальності, зокрема щодо встановлення загального зобов'язання здійснення «повної репарації», має характер міжнародно-правового звичаю, тому для його розуміння необхідним є передусім дослідження практики міжнародних судів та трибуналів, а також відповідних доктринальних напрацювань.

Як зауважував Ласса Ф. Л. Оппенгайм, держава як суверен наділена «внутрішньою автократією» та фактично здатна уникати юридичної (але не моральної) відповідальності за свої діяння у внутрішньодержавній площині шляхом зміни національного законодавства¹. При цьому на противагу «внутрішньодержавній» відповідальності, у міжнародно-правовій площині держава як суб'єкт міжнародного права, без якого «родина націй» не здатна мирно співіснувати, неодмінно характеризується відповідальністю перед іншими державами і така відповідальність є юридичною відповідальністю². Можна відзначити, що у цьому контексті проявляється класична діада «право» та «обов'язок»: держава, наділена міжнародною правосуб'єктністю, має низку суверенних прав, у свою чергу інші держави як рівноправні суб'єкти міжнародних правовідносин зобов'язані не порушувати такі суверенні права.

Оппенгайм доходить до висновку, що правовим наслідком міжнародно-протиправного діяння держави є репарації

¹ У контексті наведеного Л. Ф. Л. Оппенгаймом умовиводу, з урахуванням подальшої генези міжнародного права, не можна не наголосити, що реалізація «внутрішньодержавної автократії» може також становити собою міжнародно-протиправне діяння (наприклад, у разі порушення міжнародно-правових зобов'язань *erga omnes*).

² Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. I: Peace. Longmans, Green and Co. London, New York and Bombay, 1905. P. 198–199.

за завдану матеріальну та моральну шкоду¹. Критикуючи розуміння репарації як обов'язку держави, Ганс Кельзен наголошує, що «у конкретному випадку існує можливість, що зобов'язання здійснити репарацію, яке *in abstracto* передбачене міжнародним правом, не буде здійсненим»². Опираючись на свою концепцію міжнародного делікту, Кельзен саме з його вчиненням пов'язує виникнення обов'язку здійснювати репарацію, і при цьому зауважує, що в міжнародному праві не існує об'єктивно уповноваженого суб'єкта, наприклад, суду, який би встановлював наявність міжнародного делікту. Науковець робить висновок, що «держави може себе вважати зобов'язаною здійснити репарацію лише у разі, якщо нею визнається вчинення делікту, тобто якщо між відповідними державами є договір (домовленість) щодо цього; однак такого договору може і не бути. Навіть якщо такої домовленості досягнуто, цього недостатньо для встановлення конкретного зобов'язання здійснити репарацію. Відповідальна за делікт держава не зобов'язана виконувати будь-яку односторонню вимогу держави, якій завдано шкоди. Вони повинні дійти до домовленості щодо змісту репарації, яку буде здійснено»³.

На противагу цьому зауважуємо, що наразі існує добре сформована практика діяльності міжнародних судових (квазісудових) органів – як інституційних, так і трибуналів *ad hoc*, яким держави «делегували» повноваження щодо вирішення міждержавних спорів. Першим та очевидним прикладом є створений на підставі Статуту ООН Міжнародний суд ООН, яким неодноразово вирішувалося питання репарації, у тому числі у рішенні від 09.02.2022 р. у справі *Armed Activities*.

Класичне розуміння репарації викладено у рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя (*Permanent Court*

¹ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. I: Peace. Longmans, Green and Co. London, New York and Bombay, 1905. P. 204.

² Kelsen H. *Principles of International Law*. New York: Rinehart, 1952. P. 20.

³ Там само. P. 21.

of *International Justice*, своєрідний «попередник» МС ООН за часів Ліги Націй) у справі щодо фабрики у Хожуві (*Chorzów Factory*): обов'язок «здійснити повну репарацію» у загальному сенсі стосується «стирання наслідків» міжнародно-протиправного діяння таким чином, що «відновиться ситуація, яка існувала б із усією імовірністю, якби такого діяння не було вчинено»¹. Зазначений принцип неодноразово підтримувався в рішеннях МС ООН².

Міжнародно-правовий інститут репарації відображено також у ст. 31 проекту Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, відповідно до якої держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити повну репарацію за завдану таким діянням шкоду (матеріальну чи моральну)³.

Хоча Комісія з міжнародного права (*International Law Commission*) розпочала роботу над розробленням Статей ще у 1956 р., лише у 2001 р. його затверджено на 53-ій сесії Комісії. Статті є фундаментальною кодифікацією міжнародно-правових звичаїв та неодноразово бралися до уваги у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН «без вирішення питання про їх майбутнє прийняття або інші відповідні дії»⁴. Водночас, як зауважує Малькольм Н. Шоу, власне факт додання тексту Статей як додатку до резолюції Генеральної Асамблеї ООН 56/83 від 12.12.2001 р. є процедурно нетиповим, тому надає «особливої ваги статусу Статей»⁵.

¹ Case *Chorzów Factory*. URL: <https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup17/Batch%201/FactoryAtChorzow.pdf>

² Cases *Gabčíkovo–Nagyymaros Project*, § 110; *Genocide Convention*, § 460; *Armed Activities*, judgment of 19 December 2005, § 259; *Diallo*, judgment of 30 November 2010, § 161. URL: <https://www.icj-cij.org/>

³ International Law Commission, Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, November 2001, Supplement No. 10 (A/56/10), chp.IV.E.1, Art. 31.

⁴ A/RES/56/83; A/RES/59/35; A/RES/62/61. URL: <http://www.un-docs.org>

⁵ Malcolm N. Shaw. *International Law* (eighth ed.). Cambridge, United Kingdom : Cambridge University Press, 2017. P. 591.

Авторитет Статей як джерела міжнародного права підтверджується також послідовним посиланням міжнародними судовими органами на сформульовані в них (а також у попередніх проєктах Статей) принципи¹. Як зазначав Я. Браунлі, термінологія з питань міжнародно-правової відповідальності «є невпорядкованою, що частково відображає відмінності поглядів на питання по суті»². Зауважуємо, що спроба кодифікації у Статтях водночас сприяла доктринальній уніфікації відповідної термінології, зокрема щодо розуміння репарації як «парасолькового поняття».

Конструкція ст. 31 Статей дозволяє визначити формулу: обов'язок репарації виникає за кумуляції міжнародно-протиправного діяння (яким є порушення будь-якого міжнародного обов'язку держави), завданої державі шкоди, а також каузального зв'язку між ними.

При цьому використані у Статтях формулювання дозволяють *sensu lato* інтерпретувати завдану міжнародно-протиправним діянням шкоду, у зв'язку з якою виникає обов'язок репарації. До прикладу, у разі порушення нематеріального інтересу держави, зокрема діяннями, які посягають на її честь, гідність чи престиж, така держава має право на отримання «адекватної репарації», навіть якщо їй не завдано матеріальної шкоди³.

Каузальний зв'язок, який необхідно встановити між міжнародно-протиправним діянням та завданою шкодою, МС ООН у справі *Genocide Convention* визначив як «достатньо прямий та точний». Відмовляючи у задоволенні вимоги компенсації, Суд зазначив, що такий зв'язок може бути встановлено лише якщо «Суд зі справи у цілому та із достатнім рівнем впевненості може зробити висновок, що геноцид у Сребрениці міг би бути попереджений, якби Відповідач до-

¹ Cases *Gabčíkovo-Nagyymaros Project*, § 47; *Jurisdictional Immunities*, § 58; *Genocide Convention*, § 460; *Rainbow Warrior*, § 77; *Armed Activities*, judgment of 9 February 2022, § 101. URL: <https://www.icj-cij.org/>

² Ian Brownlie. *Principles of Public International Law* (seventh ed.). Oxford : Oxford University Press, 2008. P. 459.

³ Case *Rainbow Warrior*, § 109. URL: <https://www.icj-cij.org/>

тримувався своїх зобов'язань»¹. При цьому Суд прийняв рішення про здійснення репарації у формі сатисфакції. Слід зауважити, що цю позицію МС ООН не застосовано у справі *Armed Activities*. Суд зауважив, що встановлення каузального зв'язку у випадку завдання шкоди внаслідок війни «може викликати певні труднощі», а також наголосив на відмінності цієї справи від справи *Genocide Convention*, у якій не було ситуації окупації².

У Статтях закладено принцип примату міжнародно-правових зобов'язань над національним правом: держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, не може покладатися на положення свого внутрішнього законодавства для виправдання неможливості виконання своїх зобов'язань в частині міжнародно-правової відповідальності³. Відповідна ст. 32 змодельована з урахуванням ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, якою передбачено, що учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору; відповідний принцип примату міжнародного права у випадку невиконання міжнародних зобов'язань підтверджується також практикою держав та рішеннями міжнародних судових органів⁴.

Водночас до питання примату національного права над міжнародним, згадаємо наявний у російському законодавстві інститут ревізії рішень ЄСПЛ російським Конституційним Судом (попри передбачений Конвенцією з прав людини у ст. 46 обов'язок Високих Договірних Сторін виконувати остаточні рішення ЄСПЛ у будь-яких справах, у яких вони є сторонами)⁵.

¹ Case *Genocide Convention*, § 462. URL: <https://www.icj-cij.org/>

² Case *Armed Activities*, judgment of 9 February 2022, § 93-94, 96. URL: <https://www.icj-cij.org/>

³ *supra* прим. 16, стаття 32.

⁴ ILC, Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with commentaries, Yearbook of the International Law Commission, 2001. Vol. II, Part Two. P. 94. Див. також справу *Exchange of Greek and Turkish Populations*.

⁵ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, стаття 46. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

Зобов'язання здійснити повну репарацію, про яке йдеться у ст. 31 Статей, виникає *per se* автоматично у зв'язку із здійсненням державою міжнародно-протиправного діяння та не потребує вимоги від постраждалої держави. Водночас форма, у якій здійснюється репарація, зазвичай залежить від реакції постраждалої держави¹. Так, репарація за правовою сутністю є «парасольковим поняттям» (*umbrella term*), оскільки у класичному розумінні інститут репарації охоплює такі її форми як реституція, компенсація та сатисфакція². Необхідно наголосити, що форми репарації не є взаємозамінними і для «стирання наслідків» міжнародно-протиправного діяння найчастіше необхідною є комбінована репарація, тобто поєднання різних форм репарації залежно від характеру та розміру завданої шкоди.

Примат реституції серед форм репарації обумовлюється правовим змістом реституції: за своєю сутністю вона є відновленням *status quo ante*. Питання, через яку призму необхідно оцінювати мету реституції, – повернення до ситуації, яка існувала до вчинення міжнародно-правового діяння, чи повернення до ситуації, яка б існувала, якби таке діяння не було вчиненим, – залишається дискусійним³. Декларативні формулювання у рішеннях міжнародних судів часто «маскують»⁴ реституцію, наприклад, зазначенням про обов'язок відкликати війська чи здійснити ресторацію (до прикладу, повернути об'єкти культурної спадщини⁵). У Статтях цілком логічно визначено дві умови застосування реституції: (1) якщо вона не є матеріально неможливою; та (2) якщо вона не призводить до виникнення тягаря, непропорційного

¹ Anthony Aust. *Handbook of International Law* (second ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 386.

² *supra* прим. 16, стаття 34.

³ James Crawford. *Third Report on State Responsibility*, UN Doc. A/CN.4/507/Add.1-4. P. 40. (Джеймс Кроуфорд – член ILC, у 1997–2001 рр. – Спеціальний доповідач щодо відповідальності держав). Див. також *supra* прим. 25, с. 96.

⁴ *supra* прим. 20, с. 464.

⁵ *Case Temple of Preah Vihear*. URL: <https://www.icj-cij.org/>

можливій вигоді застосування замість реституції компенсації¹.

Реституція може полягати як у відновленні фактичного становища, яке існувало до вчинення міжнародно-протиправного діяння, наприклад, шляхом звільнення незаконно утримуваних осіб, повернення майна або території (фактична реституція), так і у відновленні відповідно правового становища, до прикладу, шляхом скасування положень національного законодавства, набрання чинності якими призвело до порушень міжнародного права, перегляду судових рішень (юридична реституція). Окремі автори розрізняють матеріальну реституцію, тобто ресторацію (*restitution in kind, restitutio in integrum*) та нематеріальну реституцію (*restitutio in pristinum*)². Вважаємо, що неможливо відокремлювати матеріальну реституцію від юридичної, оскільки повноцінне відновлення *status quo ante* найчастіше передбачає їх поєднання, а повернення до фактичного становища та відповідні зміни правового режиму чи регулювання є двома сторонами однієї і тої ж монети. Згадуючи тезу Оппенгайма про «внутрішню автократію», розуміємо, що держава, яка вчинює міжнародно-протиправне діяння найчастіше оперує у системі координат створеного нею права.

До прикладу, виведення Іраком військ із території Кувейту після вторгнення у 1990 р. може вважатися частковою матеріальною реституцією, яка водночас супроводжувалася юридичною реституцією, у тому числі анулюванням іракського декрету, яким Кувейт проголошувався провінцією Іраку³. Зазначене підтверджується підходом Комісії, яка не виокремлювала види (форми) реституції у ст. 35 Статей, а керувалася «широким розумінням [*реституції*], що охоплює будь-які дії, які має вжити відповідальна держава для відновлення ситуації внаслідок її міжнародно-протиправного діяння»⁴. Так, у разі застосування реституції до РФ у зв'язку

¹ *supra* прим. 16, стаття 35.

² *supra* прим. 20, с. 464.

³ *supra* прим. 29, с. 40.

⁴ *supra* прим. 25, с. 97–98.

із окупацією Криму, очевидно необхідними, серед іншого, є як досягнення матеріальної реституції (фактичне повернення відповідної території під контроль України як міжнародно визнаного суверена над цією територією), так і досягнення юридичної реституції (визнання державою-агресором недійсності кримського «референдуму»).

Якщо завдану шкоду неможливо виправити шляхом реституції, держава, яка здійснила міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити компенсацію визначеної у фінансовому еквіваленті шкоди (у тому числі упущеної вигоди)¹. Хоча Дж. Кроуфорд називав реституцію «первинною формою репарації», у той час як компенсація має застосовуватися лише у разі, якщо реституція повною мірою не забезпечує «повну репарацію» (своєю чергою, сатисфакція застосовується за неможливості досягнення «повної репарації» шляхом реституції та компенсації)², не можна не зауважити, що компенсація є найчастіше застосовуваною формою репарації (як окремо, так і комбіновано із реституцією чи сатисфакцією)³. Право держави на отримання компенсації за завдану міжнародно-протиправним діянням шкоду є загальноновизнаним у міжнародному праві⁴, а міжнародний суд чи трибунал, який має юрисдикцію щодо скарги про міжнародно-протиправне діяння, є уповноваженим приймати рішення щодо такої компенсації (як і інших форм репарації)⁵. Кваліфікування шкоди як «визначеної у фінансовому еквіваленті» (*financially assessable*) означає неможливість здійснення компенсації за моральну шкоду, оскільки остання є «предметом сатисфакції»⁶. Тобто компенсація за своєю сутністю не є каральною, не має характеру штрафної санкції чи пока-

¹ *supra* прим. 16, стаття 36.

² *supra* прим. 29, с. 40.

³ *supra* прим. 27, с. 387.

⁴ *Case Gabčíkovo–Nagyymaros Project*, § 152. URL: <https://www.icj-cij.org/>

⁵ *Cases Fisheries Jurisdiction*, § 71-76; *Military Activities*, § 283. URL: <https://www.icj-cij.org/>

⁶ *supra* прим. 25, с. 99.

зового заходу, а стосується передусім завданої матеріальної шкоди¹, у зв'язку з чим найчастіше набуває грошової форми.

Тим не менш, МС ООН присуджував компенсацію також за нематеріальну шкоду, до прикладу, у справі *Diallo*². Водночас у випадку з репарацією у зв'язку з вторгненням Росії в Україну більш релевантною виглядає позиція МС ООН у справі *Armed Activities*, в якій Суд наголосив, що «великі суми відшкодування за нематеріальну шкоду можуть бути недоречними в ситуаціях, у яких наявна значна кількість неідентифікованих або гіпотетичних жертв»³. У справі *Fisheries Jurisdiction* МС ООН відмовився прийняти рішення про наявність обов'язку сплатити компенсацію (без зазначення конкретної її суми), оскільки таке рішення повинне «ґрунтуватися на чітких підставах та детальних доказах»⁴. Водночас із пізнішої практики МС ООН можна зробити висновок, що іноді Суд приймає загальне рішення про наявність обов'язку здійснити «повну репарацію» або про компенсацію, уможливаючи самостійне досягнення домовленості щодо форми та розміру репарації державами, які є учасниками справи (шляхом укладення відповідного договору), але «резервуючи» право вирішення такого питання самим Судом, якщо домовленості досягнуто не буде⁵.

МС ООН може враховувати експертні оцінки для визначення розміру компенсації. Наприклад, у справі щодо протоки Корфу, яку розглядав МС ООН, Великобританією заявлялися вимоги компенсації заміни винищувача *Saumarez*, який повністю знищено; шкоди, завданої винищувачу *Volage*; шко-

¹ *supra* прим. 25, с. 99. Див. також *supra* прим. 27, с. 387. URL: <https://www.icj-cij.org/>

² Справа *Diallo*, judgement of 19 June 2012, § 25. URL: <https://www.icj-cij.org/>

³ Справа *Armed Activities*, judgement of 9 February 2022, § 164, 180. URL: <https://www.icj-cij.org/>

⁴ *Case Fisheries Jurisdiction*, § 76. URL: <https://www.icj-cij.org/>

⁵ Прикладами є справа *Armed Activities*, див. judgement of 9 February 2022, § 48; *Diallo*, див. judgement of 30 November 2010, § 163. URL: <https://www.icj-cij.org/>

ди у зв'язку з загибеллю та пораненням персоналу флоту. При визначенні суми компенсації отримувався експертний звіт із розрахунками та заслуховувалися пояснення відповідних експертів¹.

Беззаперечно, компенсація має бути важливою складовою майбутньої репарації РФ, особливо з урахуванням масштабів руйнування інфраструктури та знищення майна України та її громадян. Водночас, для уможливлення прийняття МС ООН відповідного рішення необхідним та обов'язковим є комплекс дій із формування доказової бази, із якої б можливо було визначити достатньо конкретну суму компенсації (із залученням експертів для здійснення відповідної оцінки). Малоймовірним є присудження компенсації за завдану Росією нематеріальну шкоду в разі вирішення питання МС ООН, однак підвищити шанси України в цьому питанні можливо шляхом належного документування порушень міжнародного права та формування доказової бази.

Якщо реституція та компенсація не можуть забезпечити повну репарацію, можливим є застосування сатисфакції (визнання порушення, вираження співчуття чи офіційного вибачення тощо)². Закладене у Статтях формулювання відображає винятковий характер сатисфакції та її субсидіарність відносно інших форм репарації.

Міжнародними судами сформована послідовна практика застосування сатисфакції як форми репарації за порушення міжнародно-правового зобов'язання, особливо у зв'язку з «моральною або юридичною шкодою, завданою безпосередньо державі»³. Однією з найбільш звичних форм сатисфакції є власне факт винесення міжнародним судом чи трибуналом рішення про визнання наявності міжнародно-протиправного діяння, до прикладу, МС ООН у справі щодо протоки Корфу зазначив: «для забезпечення поваги до міжнародного права Суд

¹ Case *Corfu Channel* (judgment of 15 December 1949). URL: <https://www.icj-cij.org/>

² *supra* прим. 16, стаття 37.

³ Case *Rainbow Warrior*, § 122. URL: <https://www.icj-cij.org/>

повинен проголосити, що дії британського флоту становили порушення албанського суверенітету. Це проголошення є за своєю сутністю належною сатисфакцією»¹. Іншою формою сатисфакції може вважатися офіційне вибачення², при цьому у справі *LaGrand* після надання США вибачень Німеччині МС ООН дійшов до висновку, що «вибачення недостатньо у цій справі, як і в інших справах, в яких іноземців... піддано тривалому затриманню чи засуджено до суворого покарання»³.

Окремі автори виокремлюють «грошову сатисфакцію», вимога яка часто формулюється як вимога відшкодування (*indemnity*). На відміну від компенсації, грошова сатисфакція характеризується наявністю інтенції та спрямуванням на «позначення жалю та визнання провини за порушення», при цьому цілями сатисфакції є кумулятивне вибачення та визнання порушення; покарання за вчинення порушення; превенція повторення порушення⁴.

Специфіка сатисфакції як форми репарації дозволяє висувати широкий спектр вимог. Так, до прикладу, в *Armed Activities* перед Судом було поставлено питання сатисфакції шляхом зобов'язання Уганди провести відповідні розслідування, виплатити кошти для створення фонду «примирення», а також відшкодувати нематеріальну шкоду (зазначені вимоги Судом відхилені, однак відзначено невичерпність переліку форм здійснення сатисфакції)⁵.

Сатисфакція як елемент майбутньої комбінованої репарації на користь України може полягати як у власне визнанні відповідним судом протиправності дій Росії, так і в інших формах. Україною здійснено низку кроків для створення підґрунтя притягнення Російської Федерації до міжнародно-правової відповідальності.

¹ Case *Corfu Channel* (judgement of 8 April 1949). URL: <https://www.icj-cij.org/>

² Case *Rainbow Warrior*, § 115. URL: <https://www.icj-cij.org/>

³ Case *LaGrand*, § 123. URL: <https://www.icj-cij.org/>

⁴ *supra* прим. 20, с. 461.

⁵ Справа *Armed Activities*, judgement of 9 February 2022, § 389-392. URL: <https://www.icj-cij.org/>

У контексті вимоги репарацій ключовими є звернення України до МС ООН. Враховуючи факультативну юрисдикцію Суду, Україна може вимагати репарації у зв'язку з порушеннями Росією положень міжнародних договорів, якими безпосередньо передбачено можливість звернення до МС ООН¹.

У зв'язку з заявами РФ про геноцид, який начебто вчиняла Україна і яким Росія намагається виправдати застосування сили проти України, 26.02.2022 р. Україною подано заяву до МС ООН щодо порушення Росією Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (справа *Allegations of Genocide*). Серед іншого, українська сторона у заяві зазначає, що «брехня Росії є особливо обурливою та іронічною, бо виявляється, що саме Росія планує акти геноциду в Україні»², а також просить Суд, серед іншого, прийняти наказ щодо повної репарації за завдану Росією шкоду³. Однозначно, питання визначення форм майбутньої репарації РФ, а також конкретних спрямованих на повну репарацію заходів є ще однією складною проблемою, яку має вирішувати МС ООН.

Зі згаданою заявою України до МС ООН також подано запит про застосування забезпечувальних заходів (вимога зобов'язати Росію негайно припинити розпочаті 24.02.2022 р. військові дії та утримуватися відповідно від подальших дій)⁴. 16.03.2022 р. Судом винесено відповідний наказ, яким запит України задоволено повністю⁵. Як і подібного змісту рішення ЄСПЛ, згадане рішення щодо вжиття забезпечувальних заходів Росія не виконує та виконувати не збирається, що неодноразово стверджувалося в офіційних заявах

¹ *supra* прим. 1, стор. 461.

² Application Instituting Proceedings, submitted by Ukraine, filed in the Registry of the Court on 26 February 2022, Dispute relating to Allegations of Genocide (Ukraine v. Russian Federation), § 24. URL: <https://www.icj-cij.org/>

³ *ibid.*, § 30.

⁴ Request for the Indication of Provisional Measures, submitted by Ukraine, Dispute relating to Allegations of Genocide (Ukraine v. Russian Federation), § 20. URL: <https://www.icj-cij.org/>

⁵ Справа *Allegations of Genocide*, § 86. URL: <https://www.icj-cij.org/>

російських високопосадовців. Необхідно зазначити, що питання невиконання наказів МС ООН щодо вжиття забезпечувальних заходів детально аналізувалося у справі *La Grand*. Суд підтвердив, що такі накази мають обов'язковий характер, тобто невиконання США наказу Суду є порушенням міжнародного зобов'язання¹, а також зауважив, що у разі, якби Німеччиною заявлялася б вимога щодо відшкодування, Судом при визначенні його суми міг би враховуватися власне факт нежиття США забезпечувальних заходів². Зазначене твердження Суду є важливим для української позиції у поданих до МС ООН справах, оскільки може вплинути на розмір компенсації у межах майбутньої репарації³.

Обов'язковість рішень МС ООН для його сторін закладено у ст. 94 Статуту ООН, при цьому частиною другою зазначеної статті визначено механізм забезпечення виконання таких рішень – право держави, яка є стороною у відповідній справі, звернутися до РБ ООН. У свою чергу, РБ може надати рекомендації або прийняти рішення про застосування заходів щодо виконання рішення МС ООН⁴. Саме тому постає складне питання – чи можливе «примусове виконання» рішення МС ООН? І навіть складніше питання – якщо стороною у справі є держава, яка має постійне членство у РБ ООН? На відміну від національних судових систем, МС ООН є скоріше «квазісудовим» органом – виконання його рішень фактично забезпечується передусім авторитетом Суду, однак інститут «примусу» у міжнародному праві не існує *per se*. Оскільки Росія безумовно не визнає авторитет та юрисдикцію МС ООН в ініційованих Україною справах, примноження

¹ Справа *La Grand*, § 110. URL: <https://www.icj-cij.org/>

² *ibid.*, § 116.

³ Водночас слід зауважити, що МС ООН заперечив можливість врахування факту невиконання забезпечувальних заходів при вирішенні питання щодо компенсації (натомість прийнявши рішення про декларативне підтвердження порушення Судом як сатисфакцію) у іншій справі – див. справу *Genocide Convention*, § 469. <https://www.icj-cij.org/>

⁴ Статут Організації Об'єднаних Націй, стаття 94. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

вже накладених на Російську Федерацію санкцій з боку міжнародних організацій та окремих держав, очевидно, є одним із шляхів створення політичного тиску. Сумнівно, що такий тиск стане достатнім важелем для здійснення Росією «повної репарації».

Наявність права вето в держави-агресора (навіть із урахуванням невнесення змін до ст. 23 Статуту ООН, де серед постійних членів досі зазначено СРСР) як таке свідчить про підміну верховенства права застосуванням принципу «право сильного»¹. В таких умовах належність до вузького та історично сформованого кола начебто «елітарних держав», яким надано антидемократичні за своєю сутністю повноваження, стає достатньою умовою для блокування належної діяльності РБ ООН, і, зрештою, системи інститутів ООН у цілому.

Дж. Е. Доног'ю, суддя МС ООН, аналізуючи питання ефективності його діяльності, зазначала, що рівень виконання рішень Суду є «досить хорошим» – приблизно три чверті рішень Суду виконуються; при цьому передбачений ст. 94 Статуту ООН механізм звернення до РБ ООН на практиці не застосовується². Так, не можна не згадати досі не виконане рішення МС ООН у справі *Military Activities* (Нікарагуа проти США). Після прийняття цього рішення США, яким до цього визнавалася обов'язкова юрисдикція Суду, відмовилися від такої позиції, фактично перейшовши до визнання юрисдикції Суду як факультативної. А. Д'Амато, аналізуючи справу, зазначив: «Національне право б розвалилося, якби обвинувачених можливо було судити лише в тих випадках, коли погоджуються, щоб їх судили. Були б розмови про повернення до закону джунглів»³.

Необхідно зазначити, що на розгляді МС ООН з 2017 р. також перебуває справа між Україною та Росією щодо за-

¹ *supra* прим. 1, стор. 432.

² Joan E. Donoghue. The Effectiveness of the International Court of Justice. Proceedings of the Annual Meeting. *American Society of International Law*. 2014. № 108. P. 114.

³ Anthony D'Amato. The United States Should Accept, by a New Declaration, the General Compulsory Jurisdiction of the World Court. *American Journal of International Law*. 1986. No. 80 (2). P. 331.

стосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (*Application of Conventions on Terrorism and Racial Discrimination*). У цій справі МС ООН також задовольнив запит України про застосування забезпечувальних заходів¹, а у 2019 р. прийняв рішення, яким визначив наявність у Суду юрисдикції вирішувати спір².

Положення ст. 33 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо міждержавних справ уможливує також звернення України до ЄСПЛ у зв'язку із порушенням Росією прав людини³. Водночас необхідно наголосити, що вирішення питання відшкодування завданої шкоди у міждержавних спорах ЄСПЛ (кількість яких порівняно з індивідуальними є дуже незначною) має певну специфіку. Підтримуючи фундаментальний принцип «повної репарації», ЄСПЛ може ухвалювати рішення про «справедливу сатисфакцію» залежно від характеру кожної заявленої скарги окремо. Водночас, як наголосив Суд у справі *Cyprus v. Turkey*, оскільки Конвенція спрямована на захист прав людини, а не держави, у разі ухвалення ЄСПЛ рішення про сатисфакцію така сатисфакція має здійснюватися на користь саме тих людей, які стали жертвою порушення. Аналізуючи справу, Суд сформулював критерії для можливості присудження сатисфакції – відповідна група людей має бути «достатньо чітка» (*sufficiently precise*) та «об'єктивно ідентифікована» (*objectively identifiable*)⁴.

На розгляді ЄСПЛ перебуває низка міждержавних справ України проти Росії (як і значна кількість індивідуальних скарг), особливу увагу серед яких заслуговує справа щодо

¹ *Case Application of Conventions on Terrorism and Racial Discrimination*, order of 19 April 2017, § 106. URL: <https://www.icj-cij.org/>

² *Case Application of Conventions on Terrorism and Racial Discrimination*, judgment of 8 November 2019, § 134. URL: <https://www.icj-cij.org/>

³ *supra* прим. 26, стаття 33.

⁴ *Case Cyprus v. Turkey*, § 39-47. URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/HUDOC/ukr>

Криму (заява 20958/14, приєднано заяву 38334/18). У зазначеній справі 16.12.2020 р. прийнято рішення (оголошене та оприлюднене 14.01.2021 р.) щодо прийнятності низки висунутих Україною у відповідних заявах скарг. Хоча ЄСПЛ при вирішенні питання про прийнятність скарг застосував стандарт доведення *prima facie* («на перший погляд»), низку скарг України не прийнято до розгляду у зв'язку з нестачею доказів¹. Зазначене демонструє одну з проблем, пов'язаних із притягненням Російської Федерації до міжнародно-правової відповідальності – необхідність формування належного доказового підґрунтя. Відсутність ефективного контролю України на тимчасово окупованих територіях та активні бойові дії ускладнюють або унеможливають належне фіксування вчинених Росією порушень міжнародного права.

Зауважуємо, що 01.03.2022 р. ЄСПЛ задовольнив запит України щодо термінових забезпечувальних заходів 11055/22 (поданий 28.02.2022 р.), зобов'язавши Росію «утримуватися від військових атак на цивільне населення та цивільні об'єкти» (04.03.2022 р. рішення щодо тимчасових заходів у відповідній міждержавній скарзі на усі подальші аналогічні індивідуальні заяви)². При цьому слід зауважити про інститут ревізії рішень ЄСПЛ (згаданий вище у розділі I цієї статті), наявний у національному законодавстві Росії. Як і в ситуації із фактичною неможливістю «примусового виконання» рішень МС ООН, навіть у разі прийняття ЄСПЛ рішення щодо репарацій у міждержавній справі за скаргою України, актуальною і складно розв'язною залишається проблема його реалізації.

Водночас після прийняття Комітетом Міністрів Ради Європи резолюції про припинення членства РФ з 16.03.2022 р. (після початку процедури призупинення членства з 25.02.2022 р.)³, ЄСПЛ прийняв рішення призупинити дослі-

¹ Case *Ukraine v. Russia (RE Crimea)*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/>

² Decision of the Court on requests for interim measures in individual applications concerning Russian military operations on Ukrainian territory. Press release. ECHR 073 (2022), 04.03.2022.

³ Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe, adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2022 at the 1428th meeting of the Ministers' Deputies.

дження усіх поданих до нього заяв проти РФ, водночас підтвердивши, що розглядатиме справи за заявами, поданими до 16.09.2022 р.¹. Тобто ще одним проблемним питанням є визначення спеціальних механізмів притягнення Росії до відповідальності за порушення прав людини у майбутньому. Таким спеціальним механізмом притягнення Росії до міжнародно-правової відповідальності може стати міжнародний трибунал *ad hoc* (про створення якого, однак, найчастіше згадують у контексті притягнення низки росіян до відповідальності за міжнародні злочини). Водночас наразі незрозуміло, чи вирішуватиметься таким чином питання репарації, а також яким чином легітимізується такий трибунал. Вважаємо одним із оптимальних шляхів створення трибуналу рішенням Генеральної Асамблеї ООН (з урахуванням потенційного блокування Росією можливості прийняття такого рішення РБ ООН).

Додатково зауважуємо про доцільність також розроблення внутрішньодержавних механізмів, які б забезпечили розподіл репарації як на цілі відновлення держави, так і на цілі відшкодування завданої окремим особам шкоди. У цьому контексті можна згадати приклад ініціативи створення урядом Конго спеціального фонду для розподілу присудженої компенсації, яку привітав та підтримав МС ООН².

На підсумок зазначимо, що відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння є правовим феноменом, існування якого пояснюється сутністю держави як суверена та як учасника міжнародно-правових відносин. Інститут репарації є важливим елементом права міжнародної відповідальності, а обов'язок держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, здійснити «повну репарацію» є міжнародно-правовим звичаєм. «Повна репарація» може забез-

¹ Resolution of the European Court of Human Rights on the consequences of the cessation of membership of the Russian Federation to the Council of Europe in light of Article 58 of the European Convention on Human Rights, 22.03.2022.

² *Armed Activities*, judgment of 9 February 2022, § 408. URL: <https://www.icj-cij.org/>

печуватися реституцією, компенсацією або сатисфакцією, а також їх поєднанням (залежно від характеру порушення та завданої шкоди). Майбутня «повна репарація» з боку Російської Федерації на користь України може досягатися лише застосуванням комбінованої репарації, тобто поєднання різних форм репарації.

Водночас, при вирішенні питання щодо притягнення Росії до міжнародно-правової відповідальності необхідним є вирішення низки політико-правових проблем: 1) доведення юрисдикції існуючих міжнародних судових органів вирішувати відповідні справи проти Росії, а відтак – приймати рішення стосовно виплати репарації; 2) розроблення та легітимація спеціальних міжнародно-правових механізмів притягнення Росії до відповідальності, у тому числі шляхом створення міжнародного трибуналу *ad hoc*; 3) артикуляція правової позиції України та формування достатньої доказової бази; 4) визначення форм майбутньої репарації (зокрема, суми компенсації) та конкретного плану заходів для їх здійснення; 5) акумуляція достатніх важелів впливу на Російську Федерацію для забезпечення виконання рішень міжнародних судів щодо здійснення «повної репарації» на користь України; 6) створення внутрішньодержавних механізмів та інститутів (до прикладу, спеціального фонду) для цілей розподілу майбутньої компенсації та/або грошової сатисфакції з урахуванням завдання Росією шкоди як державі у цілому, так і окремим юридичним та фізичним особам.

1.5. Санкційна політика Європейського Союзу як засіб тиску на державу-агресора

Президент України у своїх зверненнях до народу України неодноразово наголошував, що наша якомога швидша перемога та встановлення миру залежать, насамперед, від двох ключових факторів, а саме, – дій ЗСУ та санкцій ЄС. Жорстка та широкомасштабна санкційна політика, яку застосовує не тільки ЄС, а й багато інших держав, має вивести країну-агресора за межі цивілізованого світу, створюючи для неї тяжкі наслідки, які триватимуть роками. Росія вже стала найбільш підсанкційною країною. Проти неї введено більше санкцій, ніж проти Північної Кореї та Ірану.

«Ми віримо, що санкції працюють, навіть якщо вони потребують часу, аби викликати повний ефект. І ми віримо, що ці заходи суттєво підвищили ціну Російської агресії та створили обмеження для її військових можливостей», – заявив представник зовнішньополітичної служби ЄС Люк Девінь у своїй промові у комітеті Європарламенту з закордонних справ, який наприкінці квітня проводив слухання про ефективність санкцій проти Росії¹.

Обмежувальні заходи або санкції (Restrictive measures (sanctions)) є одним із дієвих інструментів ЄС для досягнення цілей у сфері Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (CFSP), а саме: миру, демократії, верховенства права, дотримання прав людини та норм міжнародного права. Ці заходи застосовуються з метою запобігання конфліктів або є реакцією на виникаючі чи поточні кризи в країнах, що не є членами ЄС. Санкції є частиною всебічного підходу, що включає політичний діалог і спеціальні додаткові заходи, які не полягають у покаранні, а мають на меті змінити політику чи діяльність, країни, на яку накладаються, а також певних

¹ European Parliament Foreign Affairs Committee. URL: <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/afet/home/highlights>

юридичних і фізичних осіб, відповідальних за згубну поведінку¹.

Незважаючи на те, що обмежувальні заходи ЄС спрямовані на треті країни, вони застосовуються виключно в межах юрисдикції ЄС, а саме: у межах території ЄС, у тому числі повітряного простору; до громадян ЄС, незалежно чи перебувають вони на території ЄС чи ні; до компаній та організацій, зареєстрованих відповідно до законодавства країни-члена ЄС, незалежно від їхньої адреси. Це також стосується філіалів компаній ЄС у третіх країнах; до будь-якої ділової діяльності, що частково або повністю провадиться в межах ЄС; на борту літаків або повітряних суден, що перебувають під юрисдикцією країни-члена ЄС. Також ЄС не приймає законодавчі рішення, що передбачають екстра територіальне застосування, що є порушенням норм міжнародного права. Крім того, країни-кандидати до вступу в ЄС наполегливо запрошуються до впровадження відповідних обмежувальних заходів ЄС на своїй території.

Санкційна політика – це відносно новий вид діяльності ЄС. До 2003 р. в законодавстві ЄС такі поняття як «санкції» чи «обмежувальні заходи» не були закріплені. Рішення, прийняті на рівні ЄС, здебільшого стосувалися вільного руху товарів та встановлювали лише торговельні обмеження, торговельні ембарго, визначали списки товарів, що не підлягають продажу, тощо. На сьогодні, правове регулювання санкційної діяльності визначено на найвищому рівні – первинним законодавством ЄС, а саме положеннями установчого Лісабонського договору 2007 р., що складається із Договору про ЄС (ДЄС) та Договору про функціонування ЄС (ДФЄС). Так, у ДЄС, що містить загальні засади і фундаментальні принципи організації та діяльності інтеграційного об'єднання, визначено спеціальні положення стосовно Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (гл. 2, ст. 23–41),

¹ European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/international-relations/restrictive-measures-sanctions/what-are-restrictive-measures-sanctions_en

якими встановлено компетенцію інститутів ЄС та посадових осіб щодо визначення та імплементації політик ЄС у цій сфері, а також спосіб визнання результатів голосування з цих питань. Європейська Рада та Рада ЄС є основними інститутами у цій сфері, що наділені правом визначати відповідні правила і процедури. Разом із ними, Високий представник із зовнішніх зносин і політики безпеки та держави-члени теж наділені повноваженнями здійснювати Спільну зовнішню політику та політику безпеки. Межі повноважень Європейського парламенту та Комісії щодо діяльності у цій сфері визначені іншими положеннями установчих договорів. Інакше кажучи, ці інститути відіграють важливу, але допоміжну роль щодо діяльності у зазначеній сфері (п. 1. ст. 24).

Відповідно до положень ДЄС, Європейська Рада, до складу якої входять глави держав або урядів держав-членів ЄС, у сфері Спільної зовнішньої політики та політики безпеки має приймати рішення одностайно. Слід зазначити, що відповідно до класифікації законодавства ЄС можуть прийматися законодавчі та незаконодавчі акти, а зазначені рішення Європейської Ради ДфЄС кваліфікує як незаконодавчі акти, проте вони є обов'язковими для виконання всіма державами-членами (ст. 14, 24 ДЄС та ст. 235 ДфЄС). Важливо також те, що «Суд ЄС не має юрисдикції щодо положень, які стосуються зазначеної сфери» і, відповідно, рішення Європейської Ради про запровадження санкційної політики не може бути оскаржено (ст. 24 ДЄС).

У Договорі про функціонування ЄС, в якому деталізується застосування положень ДЄС у різних сферах компетенції та її здійснення інститутами та органами ЄС, у розділі IV «Обмежувальні заходи» визначено:

«1. Коли рішення, прийняте відповідно до глави 2 розділу V Договору про Європейський Союз, передбачає повне або часткове припинення або скорочення економічних і фінансових відносин із однією або більше третіми країнами, Рада, діючи кваліфікованою більшістю за спільною пропозицією Верховного представника Союзу з зовнішніх зносин і полі-

тики безпеки та Комісії, вживає необхідних заходів. Рада інформує про них Європейський Парламент.

2. Коли це передбачено рішенням, прийнятим відповідно до глави 2 розділу V Договору про Європейський Союз, Рада, згідно з зазначеною у частині 1 процедурою, може вживати обмежувальні заходи проти фізичних або юридичних осіб, груп або недержавних утворень (Розділ IV, ст. 215)».

Таким чином, положення ДфЄС визначають повноваження та послідовність діяльності інститутів ЄС щодо реалізації санкційної політики відповідно до рішення Європейської Ради, а також суб'єктів, на яких спрямована ця політика, інакше кажучи, закріплюють можливість використання цільового підходу до впровадження санкцій.

Методологічною основою щодо імплементації положень установчих договорів та реалізації санкційної політики слугують декілька документів, а саме: «Настанови з імплементації та оцінки обмежувальних заходів (санкцій) у рамках спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС», що були ухвалені Радою ЄС у 2003 р. та переглядалися, доповнювалися у 2005, 2009, 2012, 2017 та 2018 рр.¹; «Базові принципи застосування обмежувальних заходів (санкцій)», розроблені комітетом з Політики та безпеки та затверджені Радою ЄС у 2004 р.², а також «Найкращий досвід ефективної імплементації обмежувальних заходів», затверджений Радою ЄС у 2018 р.³. Зазначеними документами було закріплено «рішучість ЄС застосовувати санкції як інструмент зовнішньої політики та встановлено основні стратегічні засади

¹ Guidelines on implementation and evaluation of restrictive measures (sanctions) in the framework of the EU common foreign and security policy. First version of the guidelines was adopted by the Council on 8 December 2003. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5664-2018-INIT/en/pdf>

² Basic principles on the use of restrictive measures (sanctions), 7 June 2004 (10198/1/04 REV 1). URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10198-2004-REV-1/en/pdf>

³ EU Best Practices for the effective implementation of restrictive measures. 4 May 2018. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8519-2018-INIT/en/pdf>

їхнього застосування. Усі обмежувальні заходи, прийняті ЄС, мають повністю відповідати зобов'язанням згідно з міжнародним правом, включаючи ті, що стосуються прав людини та основоположних свобод. Основними цілями при введенні санкцій є захист цінностей, фундаментальних інтересів та безпеки ЄС; збереження миру; зміцнення та підтримка демократії, верховенства права, прав людини та норм міжнародного права; запобігання конфліктам та зміцнення міжнародної безпеки. При застосуванні санкцій має контролюватися їх виконання та здійснюватися моніторинг стану їх впливу»¹. При цьому, при запровадженні обмежувальних заходів ЄС, особлива увага приділяється питанням максимального зниження будь-яких несприятливих гуманітарних наслідків або непередбачуваних наслідків для осіб, на яких поширюються санкції, або для сусідніх країн².

ЄС використовує цілеспрямований та диференційований підхід до обмежувальних заходів (санкцій), які є превентивними заходами, що дозволяють ЄС швидко реагувати на політичні виклики та події, які суперечать його цілям і цінностям. Вони можуть бути спрямовані на запобігання конкретної діяльності, наприклад, тероризму, діяльність з розповсюдження ядерної зброї, порушенню прав людини, анексії чужої території, свідомої дестабілізації суверенної країни. Санкції можуть спрямовуватися на окрему галузь, наприклад, дипломатичні санкції, що включають такі дії, як переривання дипломатичних відносин із цільовою країною або скоординоване відкликання дипломатичних представників ЄС та його держав-членів. Такі санкції кваліфікуються Комісією ЄС як санкції у широкому сенсі (*sanctions in a broad sense*), їх можна ще визначити як «розширені» санкції.

Правовою основою застосування санкції у вузькому сенсі або «цільових» (*sanctions in a narrow sense*) мають бути

¹ Sanctions: how and when the EU adopts restrictive measures. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/>

² Basic principles on the use of restrictive measures (sanctions), 7 June 2004 (10198/1/04 REV 1). URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10198-2004-REV-1/en/pdf>

положення установчих договорів ЄС. До них відносяться: ембарго на поставки зброї; обмеження в'їзду до ЄС або встановлення заборони на поїздки (для громадян ЄС встановлюється заборона в'їжджати в ЄС або виїжджати за межі своєї країни-члена); заморожування активів, що належать зареєстрованим фізичним або юридичним особам, та їх адміністрування (фізичні та юридичні особи ЄС не можуть надавати будь-які кошти тим, хто входить до санкційного списку); економічні санкції або обмеження щодо окремих галузей економічної діяльності, включаючи заборони на імпорт чи експорт певних товарів, заборону на інвестування, заборону на надання певних послуг тощо¹.

Крім зазначеного, в регламентуючих документах щодо санкційної діяльності встановлено єдиний набір стандартних дефініцій, що можуть використовуватися в правових актах. Наведені в Настановах з імплементації та оцінки обмежувальних заходів (санкцій) дефініції вочевидь вказують на цільовий підхід до санкцій та концентруються на питаннях контролю майна та грошових коштів. Зокрема, наводяться дефініції таких понять як володіння, контроль, непрямо доступні кошти. Також підкреслено, що в держав-членів існує зобов'язання з передачі відомої їм інформації Раді ЄС. Також встановлено порядок ідентифікації фізичних та юридичних осіб, проти яких спрямовані санкції, визначено методику запобігання помилок у визначенні таких осіб².

У запровадженні обмежувальних заходів ЄС плідно співпрацює з ООН. ЄС якомога швидше імплементує всі санкції, що накладаються відповідно до рішення РБ ООН, і бере участь у постійному діалозі з ООН для кращої координації відповідних дій держав-членів ЄС щодо санкцій. ЄС також

¹ European Commission. Overview of sanctions and related tools. URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/international-relations/restrictive-measures-sanctions/overview-sanctions-and-related-tools_en

² EU Best Practices for the effective implementation of restrictive measures. 4 May 2018. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8519-2018-INIT/en/pdf>

може посилити санкції ООН, застосовуючи заходи на додаток до тих, які запровадила РБ ООН. Крім того, ЄС може прийняти рішення про введення санкцій за власною ініціативою.

Суттєвою відмінністю запровадження обмежувальних заходів ООН та ЄС є те, що в резолюціях РБ ООН не визначаються темпоральні межі дії санкцій. Для зміни терміну дії або скасування санкцій необхідно прийняття відповідного рішення ООН. Обмежувальні заходи ЄС запроваджуються на певний строк, зазвичай на 6 або 12 місяців. Рада ЄС постійно контролює та оцінює ефективність дії санкції й залежно від того, як розвиватиметься ситуація, може в будь-який час прийняти рішення про коригування, продовження або тимчасове припинення їх дії. При цьому, фізичні та юридичні особи, які внесені до санкційного списку, можуть подати до Ради ЄС запит разом із підтверджувальними документами з проханням переглянути рішення про застосування обмежувальних заходів¹.

В ЄС процедури прийняття рішень, яких дотримуються при запровадженні санкцій, є складними й багатоступеневими з залученням великої кількості допоміжних інституцій. Європейська Рада має одностайно прийняти рішення про необхідність запровадження обмежувальних заходів (ст. 14 ДЕС, ст. 235 ДфЄС). Надалі Рада ЄС починає роботу над конкретизацією всіх аспектів таких заходів, їх видів, змісту та обсягу. Право ініціювати пропозиції Раді ЄС у сфері Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (CFSP) належить Високому представнику Союзу із закордонних справ і політики безпеки (HR). Крім того, пропозиції щодо обмежувальних заходів, у тому числі пропозиції щодо включення або виключення з санкційного списку, а також щодо автономних санкцій ЄС для окремих країн мають право подавати держави-члени або Європейська служба зовнішніх справ (European

¹ Guidelines on implementation and evaluation of restrictive measures (sanctions) in the framework of the EU common foreign and security policy. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5664-2018-INIT/en/pdf>

External Action Service, EEAS), яка складається із міністрів закордонних справ країн-членів ЄС. Ці пропозиції стають частиною політичних розширених санкцій, які запроваджуються Радою ЄС. Після цього пропозиції розглядаються та обговорюються відповідними допоміжними органами Ради ЄС, а саме: робочою групою Ради, що відповідає за певний географічний регіон, до якого належить цільова країна (наприклад, Робоча група зі Східної Європи та Центральної Азії (COEST) для України або Білорусі; Робоча група Машрек/Магриб для Сирії тощо); Робочою групою радників із закордонних справ (RELEX); за потреби долучається Комітет з політики та безпеки (PSC) та Комітет постійних представників (COREPER II), який складається із представників усіх держав-членів (зазвичай це міністри) та має чотири конфігурації (з економічних та фінансових питань, закордонних справ, загальних питань, юстиції та внутрішніх справ), а також при необхідності залучаються експерти Комісії ЄС та юридичної служби Ради ЄС. Підготовлена та узгоджена пропозиція приймається Радою ЄС у формі Рішення одностайно. Якщо Рішення Ради ЄС стосується заморожування активів та/або інших видів економічних та/або фінансових санкцій, то воно приймається кваліфікованою більшістю, і у ньому для реалізації та деталізації зазначених заходів має бути передбачено прийняття Регламенту Ради ЄС¹.

Високий представник Союзу із закордонних справ і політики безпеки та Комісія ЄС готують і видають спільну пропозицію до Регламенту Ради ЄС. Її розглядають та опрацьовують Робоча група радників із закордонних справ та Комітет постійних представників, узгоджений текст передають Раді ЄС, яка після прийняття Регламенту має проінформувати Європейський Парламент. Зазвичай Регламент визначає точний обсяг заходів та деталі їх виконання. Як правовий акт загального застосування, регламент є обов'язковим для будь-якої фізичної або юридичної особи (господарських опе-

¹ Adoption and review procedure for EU sanctions. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/adoption-review-procedure/>

раторів, органів державної влади тощо) в межах ЄС. Рішення та Регламенти Ради ЄС набувають чинності після оприлюднення в Офіційному журналі Європейського Союзу. Необхідно зазначити, що Рішення та Регламенти, що стосуються накладання санкцій, приймаються та оприлюднюються одночасно, а, відповідно, й починають діяти одночасно. Це особливо актуально, зокрема, у питаннях заморожування активів. Заходи, передбачені лише в Рішенні Ради ЄС, такі як ембарго на поставки зброї або обмеження на поїздки, мають бути відразу впроваджені державами-членами, а Комісія ЄС має повноваження перевіряти, чи країни-члени запровадили санкції належним чином і своєчасно. Повідомлення про санкційні заходи, вжиті щодо фізичних та юридичних осіб, із заморожування активів або обмеження на поїздки, повідомляються індивідуально листом за наявності їх адреси або через опублікування Радою ЄС повідомлення в серії «С» Офіційного журналу Європейського Союзу¹. Робоча група радників із закордонних справ (RELEX) здійснює постійний моніторинг та оцінку всіх запроваджених обмежувальних заходів з метою гарантування сприяння досягненню заявлених цілей².

Після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну Євросоюз запровадив рекордну кількість санкцій і зробив це доволі швидко, незважаючи на складні процедури їх узгодження³. Основною метою обмежувальних заходів ЄС стало послаблення здатності кремля фінансувати війну та

¹ Guidelines on implementation and evaluation of restrictive measures (sanctions) in the framework of the EU common foreign and security policy. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5664-2018-INIT/en/pdf>

² Foreign Relations Counsellors (RELEX). URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/preparatory-bodies/working-party-foreign-relations-counsellors/>

³ EU adopts fifth round of sanctions against Russia over its military aggression against Ukraine (press release, 8 April 2022). Fourth package of sanctions: 15 additional individuals and 9 entities subject to EU restrictive measures (press release, 15 March 2022), Russia's military aggression against Ukraine: fourth EU package of sectoral and individual measures (press release,

покладення основних економічних та політичних витрат на російську політичну еліту, відповідальну за вторгнення. Європейська Рада на позачерговому засіданні наголосила, що у тісній координації з партнерами та союзниками домовилися про застосування обмежувальних заходів, які матимуть масові та тяжкі наслідки для Росії.

Запроваджені ЄС санкції розподіляються за видами на¹: індивідуальні обмежувальні заходи; економічні санкції; дипломатичні заходи; обмеження на ЗМІ; обмеження економічних відносин з Кримом і Севастополем, а також з непідконтрольними районами Донецька та Луганська; обмеження економічного співробітництва.

До індивідуальних обмежувальних заходів відносяться заморожування активів та обмеження на поїздки. На даний момент, санкції запроваджено відносно 1091 фізичної особи та 80 юридичних осіб, оскільки їхні дії підірвали територіальну цілісність, суверенітет та незалежність України. Перелік фізичних та юридичних осіб, які підпадають під санкції, постійно переглядається та періодично оновлюється Радою ЄС. Санкції запроваджено проти В. Путіна, С. Лаврова², депутатів Державної Думи Росії, членів Ради національної безпеки, високопосадовців, бізнесменів та олігархів, зокрема Р. Абрамовича³. Вперше такі заходи були запроваджені в березні 2014 р. Наразі їх продовжили до 15.09.2022 р. Список

15 March 2022). Council decision concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine (EU official journal). Russia's military aggression against Ukraine: EU agrees new sectoral measures targeting Belarus and Russia (press release, 9 March 2022). Council decision concerning restrictive measures directed against certain persons, entities and bodies in view of the situation in Ukraine 09.03.2022 (EU official journal).

¹ Special meeting of the European Council (main results). URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2022/02/24/>.

² Russia's military aggression against Ukraine: EU imposes sanctions against President Putin and Foreign Minister Lavrov and adopts wide ranging individual and economic sanctions (press release, 25 February 2022).

³ EU adopts restrictive measures against an additional 217 individuals and 18 entities (press release, 8 April 2022).

осіб та організацій, на які запроваджено обмежувальні заходи ЄС щодо територіальної цілісності України друкуються в Офіційному журналі ЄС¹. ЄС може розширити критерії для внесення до санкційного списку, що дозволить цілеспрямовано застосовувати санкції до всього уряду РФ і членів їх сімей, олігархів, бізнесменів, пропагандистів, активних розповсюджувачів дезінформації та осіб, що відіграють активну роль у провідних галузях російської економіки, які підтримують військову агресію, а також компаній військово-промислового і оборонного комплексу, які логістично або матеріально підтримують вторгнення². ЄС продовжує роботу у цьому напрямі. Заморожування активів стосується коштів й економічних ресурсів, якими володіють цільові особи чи організації. Це означає заборону на доступ, переміщення та продаж коштів, таких як готівка, чеки, банківські депозити, акції, частки тощо. Крім цього заборона стосується продажу чи оренди будь-якого рухомого чи нерухомого майна. Заморожування активів також передбачає заборону надання ресурсів цільовим організаціям й особам. Це означає, що громадянам і компаніям ЄС заборонено здійснювати платежі або постачати товари чи інше майно підсанкційним організаціям чи особам. У дійсності будь-які ділові операції з визначеними компаніями та особами вважатимуться неправомірними. Офіційні інстанції можуть дозволити стягнення коштів із заморожених активів.

Для пошуку активів підсанкційних росіян у Комісії ЄС створено Оперативну робочу групу «Замороження та конфіскація»³ із метою дослідження зв'язків між активами, що на-

¹ EU sanctions against Russia explained. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/sanctions-against-russia-explained/>

² EU imposes restrictive measures on 160 individuals as a consequence of Russia's military aggression against Ukraine (press release, 9 March 2022).

³ Freeze and seize task force. URL: <https://www.europeansanctions.com/2022/03/new-freeze-and-seize-task-force-was-set-up-by-the-european-commission-to-enforce-sanctions-against-listed-russian-and-belarusian-oligarchs/>

лежать особам, які перебувають під санкціями ЄС, і злочинною діяльністю. Хоча відповідальність за проведення розслідувань і судове переслідування лежить на країнах-членах, метою створення Оперативної робочої групи є посилення координації на оперативному рівні для забезпечення ефективного дотримання санкцій ЄС у всіх країнах-членах. Робоча група складається з представників Комісії ЄС, контактних осіб із кожної країни-члена, офіцерів Євроюсту та Європолу. Група координує свою роботу з «Оперативною робочою групою з визначення Російських еліт, довірених осіб та олігархів»¹, створеною країнами G7, Австралією та Європейським Союзом, яка займатиметься пошуком та арештом активів Російських еліт та олігархів, а також використовуваних ними підставних осіб. За два місяця роботи Оперативною робочою групою надано інформацію про замороження майже 40 млрд євро. Робоча група працює з банками та іншими фінансовими установами, адвокатами, нотаріусами, тобто всіма, хто має справу з операціями з грошима чи власністю. Адже від них фактично залежить, чи будуть заморожені російські активи. У цій групі діють три підгрупи. Перша займається питанням замороження, друга – розслідуваннями можливих злочинів із метою конфіскації майна, а третя – створенням фонду, куди це майно спрямують. Проте, найскладнішим питанням стане спосіб конфіскації таких активів, адже право на власність поважається у ЄС. Відповідно для конфіскації буде потрібен судовий вирок за вчинення злочину, а відмивання чи привласнення грошей або ж обхід санкцій у законодавстві ЄС кваліфікуються як правопорушення. Тому, дана ситуація залежить від рішення судів держав-членів ЄС, на територіях яких були знайдені активи РФ.

Кожна держава-член ЄС самостійно визначає національні органи відповідальні за проведення санкційної політики, а також встановлює міру покарання за порушення санкційного режиму. Наприклад, у Франції за санкційну політику

¹ The Russian Elites, Proxies, and Oligarchs (REPO) multilateral task force. URL: <https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy0659>

відповідає Міністерство економіки та фінансів, а притягнення до відповідальності відбувається за Митним кодексом та Фінансово-грошовим кодексом. За порушення французьких санкцій або санкцій ЄС, передбачена відповідальність у вигляді позбавлення волі до 5 років. Можлива також конфіскація товарів або транспортних засобів, товарів чи активів, які прямо чи дотично пов'язані з порушенням. Також можливий штраф, який рівний двократній сумі транзакції для фізичних осіб та десятикратний для юридичних осіб. Федеративна Республіка Німеччини не проводить власної санкційної політики, а імплементує в своє законодавство санкції РБ ООН та ЄС. Розслідуванням справ про порушення санкцій займається місцева прокуратура. Навмисні порушення караються в межах кримінального законодавства позбавленням волі від 1 до 10 років. Порушення через халатність вважаються адміністративними та караються штрафом у розмірі до 500 тис. євро.

Економічні санкції¹ запроваджені ЄС проти РФ стосуються фінансів, торгівлі, енергетики, транспорту, технологій та оборонного сектору. Термін їх дії встановлено до 31.07.2022 р., за результатами моніторингу їх можуть продовжити.

Фактично, фінансовими санкціями ЄС закрила доступ РФ до своїх ринків капіталу, у такий спосіб підвищуючи вартість запозичення коштів для підприємств, які знаходяться під санкціями, і поступово руйнуючи основу російської промисловості, а саме: заборонено в будь-якій формі кредитувати певні російські банки та уряд (у тому числі Центральний банк) і купувати їх цінні папери; повністю заморожено активи та заборонено фінансувати три російські банки; повністю заборонено будь-які операції з деякими російськими державними підприємствами в різних галузях ВПК крем-

¹ Economic sanctions on Russia. URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/international-relations/restrictive-measures-sanctions/sanctions-adopted-following-russias-military-aggression-against-ukraine_en#sanctions

ля; уточнено, що криптоактиви підпадають під визначення «обігові цінні папери»; кредитним рейтинговим агентствам ЄС заборонено визначати рейтинги Росії та Російських компаній та надавати рейтингові послуги російським клієнтам; цілеспрямовано заборонено російській еліті тримати великі депозити в банках ЄС. Також заблоковано обмін валютних резервів, які зберігаються в ЄС, задля цього узгоджено відключення головних банків РФ від системи SWIFT, найбільшої системи передачі фінансових повідомлень світу; заборонено інвестиції в проекти, які співфінансуються російським фондом прямих інвестицій. Крім того, заборонено надавати РФ банкноти євро. Цей захід не дозволить зазначеним банкам швидко та ефективно проводити фінансові операції в різних частинах світу¹. Таким чином, 70 % банківської системи РФ (в активах), уряд і головні державні компанії більше не зможуть отримати додаткове фінансування на ринках капіталу ЄС. Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) попросив призупинити підписання нових фінансових операцій у РФ, а держави-члени ЄС погодилися координувати свої позиції в раді директорів Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) з метою призупинення фінансування нових операцій. Також переглянуто виконання програм двостороннього та регіонального співробітництва ЄС з Росією та призупинено виконання окремих програм.

В енергетичному секторі встановлено заборони на імпорт з Росії вугілля, на нові інвестиції в енергетичний сектор Росії, на експорт товарів і технологій нафтопереробної галузі, що значно ускладнить і здорожуватиме для РФ модернізацію нафтопереробних заводів. У транспортному секторі ЄС заклав свій авіапростір для всіх літаків, які належать, зареєстровані або підконтрольні РФ, у тому числі для приватних літаків олігархів. Встановлено заборону на експорт, продаж, постачання або передачу РФ будь-яких літаків,

¹ Russia's military aggression against Ukraine: EU bans certain Russian banks from SWIFT system and introduces further restrictions (press release, 2 March 2022).

запчастин до них і обладнання, товарів і технологій авіаційної, морської та космічної промисловості, а також на надання всіх пов'язаних із цим послуг з ремонту, технічного обслуговування та його фінансування¹. ЄС заклав всі порти для Російських суден та заборонив в'їзд у ЄС російським і білоруським автотранспортним операторам. Необхідно зазначити, що три чверті поточного комерційного флоту РФ наразі побудовано в ЄС, США і Канаді. Це означає, що Росія не зможе підтримувати свій флот на рівні міжнародних стандартів.

Крім встановленого ЄС ембарго на торгівлю зброєю, що, зазвичай, включає продаж, поставку та перевезення товарів, внесених до так званого «загального військового списку» ЄС (common military list²), заборонено також експорт обладнання, що використовується для внутрішніх репресій, тобто обладнання, що не внесене до загального військового списку ЄС, зокрема, транспортні засоби, обладнані водометами, транспортні засоби для перевезення в'язнів, колючий дріт, шоломи та щити для поліцейських дій. Рада ЄС також заборонила експорт до РФ товарів подвійного призначення, тобто товарів, що можуть використовуватися як у цивільних, так і військових цілях, відповідно до переліку товарів подвійного призначення ЄС, визначених законодавством³. Обмеження на експорт товарів подвійного вжитку та обмеження доступу РФ до найважливіших передових технологій стало чуттєвим ударом для вразливих секторів військово-промислового комплексу РФ, насамперед, це стосується дронів та програмного забезпечення для них, програмного забезпечення для шифрувального обладнання, напівпровідників

¹ EU adopts new set of measures to respond to Russia's military aggression against Ukraine (press release, 28 February 2022).

² Common Military List of the European Union adopted by the Council on 17 February 2020. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020XG0313\(07\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020XG0313(07)&from=EN)

³ Council Regulation (EC) No 428/2009 of 5 May 2009 setting up a Community regime for the control of exports, transfer, brokering and transit of dual-use items. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R0428>

та високотехнологічних електронних пристроїв¹. Цільові заборони експорту, на суму 10 млрд євро, у тих сферах, де Росія уразлива через високу залежність від поставок з ЄС включає, наприклад, квантові комп'ютери, передові напівпровідники, сенсорне і транспортне обладнання, хімічні речовини. Заборона поширюється також на спеціалізовані катализатори для використання у нафтопереробній промисловості, а також на експорт реактивного палива і паливних добавок, які можуть бути використані російською армією. Це призведе, вочевидь, до деградації технологічної бази і промислового потенціалу Росії.

ЄС у співпраці з країнами G7 та іншими партнерами-однорумцями з 15.03.2022 р. припинив розглядати Росію як країну з найбільшим сприянням згідно з правилами та визначеннями COT². Це позбавляє РФ основних переваг у торгівлі, які надає членство в COT. Крім того, ЄС вирішив не підвищувати тарифи на імпорту, а застосувати комплекс санкцій, які передбачають заборону на імпорту або експорту певних товарів, зокрема: заліза, певних виробів із сталі, деревини, цементу, гумових виробів, морепродуктів високої якості, міцних і легких алкогольних напоїв та предметів розкоші. Збільшені імпортуні квоти будуть розподілені серед третіх країн, як компенсаційні заходи. На думку західних експертів заборона на імпорту сталевих виробів знизить доходи РФ від експорту приблизно на 3,3 мільярда євро, а заборона на експорту товарів розкоші з ЄС позбавить Російську еліту можливості купувати такі товари, як автомобілі, годинники та ювелірні вироби.

Важливими також є застосування ЄС жорстких дипломатичних заходів щодо РФ. Так, у 2014 р. саміт ЄС-Росія було

¹ Document 32014R0833R(06) to Council Regulation (EU) No 833/2014 of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *Official Journal of the European Union*. L 229 of 31 July 2014. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2014/833/corrigendum/2022-04-12/oj>

² Denying Russia most favoured nation status. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_1761

скасовано, і країни-члени ЄС вирішили не проводити регулярні двосторонні саміти з Росією. Двосторонні переговори з Росією щодо візових питань були припинені. Замість саміту G8 в Сочі, 4 і 5 червня 2014 р. в Брюсселі відбулася зустріч G7 – без Росії. Відтоді зустрічі тривали у форматі G7. Країни ЄС також підтримали призупинення переговорів про приєднання Росії до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) і Міжнародного енергетичного агентства (МЕА). У лютому 2022 р. ЄС вирішив¹, що російські дипломати, інші російські чиновники та бізнесмени більше не можуть користуватися положеннями про спрощення візового режиму, які дозволяють привілейований доступ до ЄС. Таким чином, представники уряду та бізнесмени РФ більше не зможуть отримувати візи за пільговою системою, наприклад, за меншу вартість, а власники дипломатичних паспортів РФ більше не зможуть подорожувати до ЄС без візи. Проте, санкції ЄС не зобов'язують країни-члени ЄС надавати відмову у в'їзді для своїх громадян. Якщо дія заборони виїзду розповсюджується на громадянина ЄС, його рідна країна відповідно до національного законодавства повинна дозволити в'їзд. Крім цього, країни-члени ЄС можуть зробити винятки щодо заборони в'їзду, якщо на їхній території зареєстрована міжнародна міжурядова організація, відбувається конференція ООН чи ОБСЄ. Зазначені обмеження не впливають на умови отримання візи звичайними громадянами РФ, вони матимуть ті ж самі переваги згідно з Угодою про спрощення візових формальностей, що й раніше.

ЄС встановив також обмеження щодо ЗМІ країни-агресора. ЄС 02.03.2022 р. схвалив призупинення діяльності мовлення в ЄС Sputnik і Russia Today до припинення агресії проти України і до тих пір, поки Російська Федерація та пов'язані з нею ЗМІ не припинять дезінформацію та маніпулювання

¹ Council of the EU. Press release 23 February 2022. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/02/23/russian-recognition-of-the-non-government-controlled-areas-of-the-donetsk-and-luhansk-oblasts-of-ukraine-as-independent-entities-eu-adopts-package-of-sanctions/>

інформацією, а також не припинять кампанії проти ЄС та його держав-членів. Sputnik і Russia Today знаходяться під постійним прямим або непрямим контролем влади Російської Федерації і є ключовими для просування військової агресії проти України та стабілізації сусідніх країн. На території ЄС та його держав-членів припинено будь-яке мовлення та розповсюдження інформації через канали «Russia Today» і «Sputnik, як-от через кабельні, супутникові або цифрові мережі, а також через платформи, веб сайти і мобільні додатки. Призупинена дія всіх відповідних ліцензій, дозволів і угод про розповсюдження¹.

Голова комітету Європарламенту з закордонних справ Д. Макалістер так підсумував думку більшості євродепутатів на слуханнях щодо ефективності санкцій ЄС: «Ми віримо, що санкції є дієвим інструментом для того, щоб спонукати Росію припинити її жорстоку агресивну війну проти України»².

Звичайно, Україна та весь цивілізований світ хотіли б, щоб наслідки санкцій були швидкими, а їх вплив вимірювався не місяцями, а тижнями. На тлі повномасштабного військового вторгнення Росії на територію незалежної України найбільш очікуваними є санкції ЄС щодо ембарго на постачання нафти, нафтопродуктів та газу з РФ. Європейці дуже повільно засвоюють думку про те, що саме за їх гроші, сплачені за нафту й газ, РФ веде війну проти України. Проте, все більше держав-членів ЄС переконуються, що для РФ ці ресурси є способом впливати на їх рішення, шантажувати їх. Наразі, категорично проти ембарго налаштовані Угорщина, Словаччина та Австрія. Зважаючи на те, що інститути ЄС завжди знаходили поміркований вихід зі складних ситуацій, сподіваємося на позитивне вирішення цього питання.

¹ EU imposes sanctions on state-owned outlets RT/Russia Today and Sputnik's broadcasting in the EU (press release, 2 March 2022).

² European Parliament. Committee on Foreign Affairs. War in Ukraine: MEPs to debate effectiveness of EU sanctions. URL: https://multimedia.europarl.europa.eu/en/webstreaming/committee-on-foreign-affairs_20220420-0900-COMMITTEE-AFET

На думку експертів, ймовірно, ембарго, спершу застосовуватиметься до російської танкерної нафти, і лише згодом – трубопровідної, що може зайняти декілька місяців. Проте, в обох випадках ЄС дозволить своїм членам поступово згорнути чинні контракти з російськими нафтовими компаніями – за схемою, аналогічною до попередньо схваленого вугільного ембарго, на запровадження якого було надано 4 місяці¹.

¹ Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/04/29/686455/>

1.6. Юридична відповідальність Російської Федерації за фінансування нею її війни проти України

Осмислення кримінально-правової природи фінансування Росією її війни проти України, з'ясування юридичного поняття «злочин фінансування війни» за міжнародним правом та загальна характеристика і особливості вчинення такого злочину є вкрай актуальним завданням для юридичної науки.

Визначення даного поняття вимагає попереднього з'ясування деяких непростих світоглядних, методологічних і загальнотеоретичних питань, оскільки як у міжнародно-правових актах, так і в доктрині міжнародного права в силу цілої сукупності обставин відсутнє визначення родового поняття злочину фінансування війни. В той же час наявне нормативне визначення злочину фінансування тероризму. Воно міститься, зокрема, у Міжнародній конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму ООН¹.

Чи може бути використаним юридичне поняття злочину фінансування тероризму, що міститься у цій Конвенції, у якості методологічного ключа для пошуку формулювання юридичного поняття злочину фінансування війни? Позитивна відповідь на дане питання можлива тільки за умови, якщо юридичне поняття війни й юридичне поняття тероризму перебувають між собою у генетичному зв'язку, є різновидами більш широкого родового феномену. Проте і тут нас очікує ще одна теоретична пастка. Як резонно систематично звертають увагу більшість експертів та фахівців – вчених із питань тероризму, наразі продовжує залишатися відсутнім як нормативне, так і загальноприйняте доктринальне визначення родового поняття «тероризм» у міжнародно-

¹ Організація Об'єднаних Націй. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 09.12.1999: ратифікована Законом України № 149-IV від 12.09.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518#Text

му праві та тлумачення поняття суб'єкта (суб'єктів) злочину тероризму¹. До речі, це є однією з ключових причин того, що ООН уже понад півстоліття не може розробити нормативного визначення вищезазначених понять та прийняти базову (загальну) конвенцію про боротьбу проти тероризму у світі. Хоча акти ООН з окремих аспектів міжнародного тероризму та протидії йому уже давно наявні та їх число поступово збільшується.

У зв'язку з вищевикладеним ООН делегувала право визначати юридичне поняття тероризму у конкретних випадках, його суб'єктів, складові та різновиди національним державам. Зокрема, відповідні нормативні положення містяться у Резолюції РБ ООН №1373 від 2001 р.². Дана Резолюція є принципово новим кроком ООН у протидії міжнародному тероризму. Зокрема, вона уможливила превентивний підхід у боротьбі з цим злом людства. Крім того, на думку авторитетних міжнародних експертів, дану Резолюцію слід розглядати як міжнародний нормативний правовий акт, оскільки вона накладає на суб'єктів міжнародного права загальні й абстрактні обов'язки, що повинні застосовуватися до невідзначеного ряду випадків та необмежені у часі³.

Одним із негативних наслідків застосування Резолюції РБ ООН № 1373 окремими державами на власний розсуд, як засвідчила практика, стало вжиття ними заходів у загально-

¹ Avriel G. Terrorism 2.0: The rise of the civilitary battlefield. *Harvard national security journal*. 2016. Vol. 7. № 1. P. 199–240; Hilpold P. The fight against terrorism and SC Resolution 2178: Towards a more Hobbesian or a more Kantian international society? *Indian Journal of international law*. 2015. Vol. 55. № 4. P. 535–555; Богуцький П. Тероризм як антиправова соціальна практика. *Право України*. 2015. № 9. С. 90–95; Громовенко К. В. Сучасні організаційно-правові засади протидії міжнародному тероризму з боку світової спільноти. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Випуск 3(38). С. 95.

² Резолюція 1373 (2001), ухвалена Радою Безпеки ООН на її 4385-му засіданні 28 вересня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_854#Text

³ Zadeh M. E., Sadeghi M. N., Babae A. M. Analysis of international terrorism criminography in the event of September 11 th, 2001. *Journal of politics and law*. 2016. Vol. 9. № 2. P. 138–145.

му контексті боротьби з тероризмом, які межували з порушенням чи навіть порушували окремі права людини. Про це йдеться, зокрема, у рішенні ЄСПЛ «Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства»¹ 2011 р. Інші держави у межах вищезазначеного підходу до боротьби з міжнародним тероризмом, як засвідчила практика, допустили порушення власних міжнародних зобов'язань задля запобігання можливому військовому втручання з боку сильніших від них держав². Тому вже у Резолюції РБ ООН № 1456 від 2003 р. було передбачено вимогу, щоб заходи всіх держав світу в їх протидії тероризму відповідали всім їх міжнародним зобов'язанням та правам людини, цілям і принципам Статуту ООН та міжнародному праву в цілому³. У цій Резолюції також йшлося про те, що для перемоги над тероризмом необхідно, аби усі застосовувані проти нього засоби відповідали принципу верховенства права⁴.

Разом з тим РБ ООН не тільки не переглянула, але й навіть не піддала сумніву жодної з новацій своєї Резолюції № 1373 від 2001 р., про які йшлося вище. Це означає, що наяву достатні правові підстави як для визначення відповідними національними державами юридичного поняття тероризму, так і його різновидів і активної протидії йому. При цьому слід виходити з того, що Резолюції № 1373 належить роль методологічної та правової матриці у забезпеченні ефективної боротьби з міжнародним тероризмом. До речі, аналогічну роль при підготовці Нюрнберзького процесу

¹ Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства / Європейський суд з прав людини, Велика палата (заява № 55721/07), 7 липня 2011 р. URL: <http://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/2011/1093.html>

² Galloway F. Anti-terrorism resolutions: The Security Council's threat to the UN system. *Journal of terrorism research*. 2011. Vol. 2. № 3. P. 105–125.

³ Zadeh M. E., Sadeghi M. N., Babae A. M. Analysis of international terrorism criminography in the event of September 11 th, 2001. *Journal of politics and law*. 2016. Vol. 9. № 2. P. 138–145.

⁴ Резолюція 1456 (2003), ухвалена Радою Безпеки ООН на її 4688-му засіданні 20 січня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b22#Text

над німецько-фашистськими загарбниками за скоєні ними злочини під час другої світової війни зіграв уже згадуваний нами вище Паризький Пакт, де було закладено основу ідеї «злочину проти миру»¹. Пізніше ця ідея була трансформована та розвинена у доктрину «злочинів проти миру», якій судилося зіграти ключову роль у Нюрнберзькому процесі, але уже в якості так званих Нюрнберзьких принципів, відповідно до яких до злочинів проти миру належать «планування, підготовка, ініціювання або ведення агресивних війн і війн, що порушують міжнародні угоди»². Передусім зазначена Резолюція уможливорює правомірне розв'язання найбільш дискусійного у міжнародному експертному середовищі та серед вчених юристів-міжнародників питання – чи можуть належати до суб'єктів міжнародного тероризму держави. Зокрема, зобов'язує при вирішенні цього питання виходити виключно зі змісту певних практик, що є результатом діяльності відповідних суб'єктів. Найголовнішим у тероризмі, його квінтесенцією є те, що це «протиправна, заснована на застосуванні насильства і жорстокості й усвідомленні [певними суспільними верствами як об'єктами терористичних атак] страху та інституціональна діяльність суб'єктів для досягнення у неправовий спосіб певної публічної мети»³. Наголосимо, що поза публічною сферою тероризм не існує. Основним об'єктом терористичної діяльності завжди є конституційний правопорядок. Отже, тероризму властиві передусім протиправність, насильство, жорстокість та нагнітання страху за допомогою терористичних актів, він є одним із найтяжчих злочинів проти миру і безпеки людства. Будь-

¹ Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text

² Документ A/CN.4/L.2. Текст Нюрнберзьких принципів, прийнятих Комісією міжнародного права ООН. Витяг з зорічника Комісії міжнародного права: 1950, т. II. URL: http://untreaty.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_l2.pdf

³ Богуцький П. Тероризм як антиправова соціальна практика. *Права України*. 2015. № 9. С. 93.

який суб'єкт, який вдається до таких практик, у тому числі і держава, є де-факто суб'єктом тероризму. В останньому випадку йдеться про державний (міжнародний) тероризм.

Фахівцями з'ясовано, що «міждержавний тероризм, здійснюючи експорт насильства у його збройному оформленні на територію інших держав, які стають об'єктом терористичного посягання, утворює всі умови для виникнення та існування війни у її так званій асиметричній, або ж гібридній формі»¹. Як переконливо довела Н. Зелінська, міждержавний тероризм відзначається передусім політичним характером злочинів².

Методологічним ключем до розкриття складної та багатогранної правової природи фінансування міждержавного тероризму, зокрема, та тероризму як явища в цілому є, на що уже зверталася увага вище, ще один акт ООН – Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму³, ратифікована Законом України № 149-IV від 12.09.2002 р.⁴. Як зазначається у Преамбулі самої Конвенції, в правових документах ООН, що існували до неї, таке фінансування конкретно не розглядалося та не надавалася його правова оцінка. У ст. 1 вищезазначеної Конвенції дано правове визначення засобу фінансування тероризму. Зокрема, у ній зазначено, що для цілей даної Конвенції таким засобом є кошти, а «кошти», в свою чергу, «означають активи будь-якого роду, матеріальні чи нематеріальні, рухомі чи нерухомі, незалежно від способу їх придбання, а також юридичні документи або акти у

¹ Богуцький П. Тероризм як антиправова соціальна практика. *Право України*. 2015. № 9. С. 95.

² Зелінська Н. А. Політичні злочини в системі міжнародної злочинності. Одеса, 2003. С. 266–267.

³ Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму: затверджена Резолюцією 54/109 від 9 грудня 1999 р. на четвертій сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518#Text

⁴ Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму: Закон України № 149-IV від 12.09.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/149-15#Text>

будь-якій формі, у тому числі в електронній або цифровій, які засвідчують право на такі активи або участь у них, включаючи банківські кредити, дорожні чеки, банківські чеки, поштові перекази, акції, цінні папери, облігації, векселя, акредитиви, але не обмежуючись ними»¹. У ст. 2 Конвенції дано визначення правового поняття фінансування тероризму: «Будь-яка особа чинить злочин за змістом цієї Конвенції, якщо вона будь-якими методами, прямо чи опосередковано, незаконно та умисно надає кошти або здійснює їх збір з наміром, щоб вони використовувались, або при усвідомленні того, що вони будуть використані, повністю чи частково, для вчинення: а) будь-якого діяння, яке являє собою злочин відповідно до сфери застосування одного з договорів, перелічених у додатку, та до визначення, що міститься в ньому; б) будь-якого іншого діяння, спрямованого на те, щоб викликати смерть будь-якої цивільної особи або будь-якої іншої особи, яка не бере активної участі у воєнних діях в ситуації ЗК, або заподіяти їй тяжке тілесне ушкодження, коли мета такого діяння в силу його характеру чи контексту полягає в тому, щоб залякати населення чи змусити уряд або міжнародну організацію вчинити будь-яку дію чи утриматись від неї»². До речі, Україна є першою державою у світі, яка судиться з РФ за Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму.

Отже, вищевикладене дозволяє нам констатувати очевидний факт того, що правове поняття війни та правове поняття тероризму перебувають між собою у генетичному зв'язку, є різновидами більш широкого родового феномену злочину проти миру і безпеки людства. Це, в свою чергу, дає достатні підстави для застосування нормативного визначення фінансування тероризму, що міститься у Міжнарод-

¹ Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму: затверджена Резолюцією 54/109 від 9 грудня 1999 р. на четвертій сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518#Text

² Там само.

ній конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму ООН, у якості методологічного ключа та парадигмальної матриці водночас для визначення родового поняття злочину фінансування війни. Відповідно до міжнародного права будь-яка особа, юридична чи фізична, чинить злочин фінансування війни, якщо вона будь-якими методами, прямо або опосередковано, протиправно та умисно надає кошти або здійснює їх збір із наміром, щоб вони використовувались, або при усвідомленні того, що вони будуть використовуватися, повністю чи частково, для планування, підготовки, ініціювання або ведення агресивної війни, чи війни, що порушує Статут ООН та інші міжнародні угоди. Юридичне поняття «коштів» у визначенні родового поняття злочину фінансування війни є ідентичним визначенню юридичного поняття «коштів» Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму ООН.

Щодо питання загальної характеристики та особливостей вчинення РФ злочину фінансування війни 2014–2022 рр. проти України, слід зазначити наступне. Квінтесенцію даного питання складає розкриття об'єкту й об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони злочину фінансування РФ її війни проти України. Проте для того, аби адекватніше побачити та глибше збагнути вищезазначені феномени, зрозуміти їх витоки і загальні контури еволюції, розкрити причинно-наслідкові зв'язки фінансування Росією її війни проти України, необхідно спершу поглянути на проблему дещо ширше, крізь призму еволюційних матриць розвитку РФ та України. Адже, як було з'ясовано теоретиком воєн Карлом фон Клаузевицом ще у XIX ст., «війна є продовженням політики, тільки іншими засобами»¹.

РФ та Україна, як і інші пострадянські держави, постали як суверенні і незалежні держави на уламках СРСР. Саме тому, як звернув увагу відомий американський дослідник Г. Д. С. Гринуей, кожна з них у більшій чи меншій мірі були вражені «синдромом споріднених країн»². Однак подальший

¹ Клаузевиц К. О войне. Москва, 1994. С. 5.

² Гантингтон Самюель. Столкновение цивилизаций / Пер. з англ. Т. Демшеева. М. : Издательство АСТ, 2019. С. 448.

розвиток РФ та України пішов за протилежними цивілізаційними матрицями.

Україна методом спроб і помилок пройшла тернистий шлях пошуку себе, своєї ідентичності, відродження та утвердження власної цивілізаційної матриці еволюції, виток якої сягають загальноєвропейських і загальнолюдських цінностей – людиноцентризму, людської гідності, верховенства права, демократії та свободи. Вона досягла на цьому шляху власного історичного поступу безперечного прогресу, позбулася «синдрому споріднених країн» і незворотно прямує по стовбовій дорозі європейського цивілізаційного розвитку. Група авторитетних міжнародних експертів зазначила, що усе вищевикладене викликає особливе занепокоєння у політичного керівництва РФ, адже «Україна може стати економічно і політично успішною і що тоді росіяни врешті-решт запитають у себе: «Чому у наших сусідів усе так добре, а наша ситуація залишається незмінно жакливою?»¹. У вищезазначених безперечних успіхах України і полягає її основна «історична провина» перед РФ.

РФ, перебравши на себе роль єдиної повномасштабної ціннісної наступниці СРСР, пішла парадигмально іншим шляхом власного розвитку, продовжила політику примусової асиміляції раніше підкорених та приєднаних етносів і територій, які опинилися у її складі. Це призвело, зокрема, до появи у межах РФ, тільки впродовж першого року її існування, понад півтори сотні територіально-етнічних конфліктів, із яких понад 30 набули характеру збройного протистояння з імперською державою². Політичне керівництво Росії цинічно та спритно скористалося ними для форсованого відродження в нових історичних умовах ідеології та практики «русского мира». Ця ідеологія ще у царській Росії була

¹ Michael R. Gordon, Bojan Pancevski, Noemie Bisserbe and Marcus Walker. Vladimir Putin's 20-Year March to War in Ukraine – and How the West Mishandled. It Washington and the EU vacillated between engagement and deterrence, as the Russian leader became more isolated and more obsessed. *The Wall Street Journal*. URL: <https://www.wsj.com/articles/vladimir-putins-20-year-march-to-war-in-ukraineand-how-the-west-mishandled-it-11648826461>

² *New York Times*. 7 February 1993. P. 1, 14.

світоглядною платформою найреакційнішої частини правоекстремістських сил, формування на її основі ціннісної матриці спершу доктрини тотального внутрішньодержавного екстремізму і тероризму проти суспільних верств, груп і окремих осіб, які піддавали сумніву цінність для них «русского мира», а невдовзі і для експорту цієї доктрини за межі Росії як платформи для зовнішньої експансії.

Першим повномасштабним втіленням у сучасну історичну добу доктрини «русского мира» на теренах РФ стали наприкінці ХХ ст. дві російсько-чеченські війни. Ці війни завершилися повною поразкою чеченського народу та його сподівань на вільний власний розвиток. У такий спосіб нова Російська імперія, на думку її тогочасного керівництва, довела свою спроможність перед усім власним населенням, продемонструвала могутність перед іншими, передусім найвпливовішими, державами світу та зробила промовисту заяву на визнання її новою світовою державою.

Насправді ж усе вищевикладене стало закономірним наслідком маніакально хворобливого сприйняття провладними політичними елітами Росії суттєвого зменшення територіальних розмірів і реальної спроможності РФ у порівнянні із масштабами та можливостями СРСР, правонаступницею якого вона себе проголосила. На жаль, і на даний час, як переконує уся діяльність РФ, передусім її злочинні діяння в Україні під час нинішньої війни, її еліти так і не усвідомили аксіому, на яку ще наприкінці ХІХ ст. звернув увагу видатний французький вчений-енциклопедист Гюстав Лебон у своєму дослідженні «Психологія народів»: «справжня велич народів залежить головним чином від рівня їх моральності»¹.

Однією з найперших непрямих ознак реалізації агресивної політики РФ на міжнародній арені, як доречно зауважив С. Хантінгтон, стала її «демонстративна відмова від «дипломатії посмішок» і «політики «так» у стосунках Росії із Заходом»². Ця новація тривалий час залишалася недооціненою

¹ Gustave Le Bon. *Psychologie des Foules*. Paris, 1895. P. 33.

² Хантінгтон Самюель. *Столкновение цивилизаций*. С. 31.

Заходом, що в кінцевому рахунку призвело до негативних наслідків для миру і безпеки у світі. Адже Росія таким чином, як резюмувала група авторитетних міжнародних експертів, фактично проголосила доктрину амбівалентності розуміння нею свого нового місця у світі після розпаду СРСР. «Зменшеній РФ потрібна була співпраця із Заходом, щоб модернізувати свою економіку, але вона ніколи не змирилась із втраченою контролю над сусідами на сході Європи»¹, – резюмували вони.

Безпосередній початок відкритому і послідовному реваншизму у зовнішній політиці РФ було покладено наприкінці квітня 2005 р., невдовзі після перемоги Помаранчевої революції в Україні. Це зробив Президент РФ В. Путін у своєму посланні Федеральним зборам РФ, назвавши розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття» та проголосивши курс на повернення Росії статусу світової наддержави². Ця нова зовнішньо-політична стратегія РФ була офіційно презентована В. Путіним політичним лідерам демократичних держав світу у лютому 2007 р. під час Мюнхенської безпекової конференції, на якій він заявив про неприйняття РФ моделі міжнародного правопорядку, який склався після завершення холодної війни³.

Реваншистський зовнішньополітичний курс РФ на переділ світу було закріплено у Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року від 12.05.2009 р. У ній уже йшлося не про

¹ Michael R. Gordon, Bojan Pancevski, Noemie Bisserbe and Marcus Walker. Vladimir Putin's 20-Year March to War in Ukraine – and How the West Mishandled. It Washington and the EU vacillated between engagement and deterrence, as the Russian leader became more isolated and more obsessed. *The Wall Street Journal*. URL: <https://www.wsj.com/articles/vladimir-putins-20-year-march-to-war-in-ukraineand-how-the-west-mishandled-it-11648826461>

² Послание Президента РФ Федеральному Собранию 25 апреля 2005 года. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:jjQjygzLr3wj:https://rg.ru/sujet/1895/+&cd=4&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

³ COHEN: Putin's Valdai folly. Attacking the U.S. while standing on a shaky economy is unwise. *The Washington Times*. October 30, 2014. URL: <https://www.washingtontimes.com/news/2014/oct/30/cohen-putins-valdai-folly/>

ідеологічні засади чи принципи, а було безпосередньо втілено у якості директив шовіністичні положення про «неспроможність» одних народів та «відповідальність» за їх долі інших народів, незважаючи на те, що це прямо суперечить основоположним принципам міжнародного права та базовим засадам ООН щодо права кожної нації на самовизначення. Зокрема, у вищезазначеній директиві йшлося і про форми та методи «десуверенізації» України та про «примушення Києва» до покори й необхідності узгоджувати Україною, усіма іншими пострадянськими державами свою внутрішню і зовнішню політику з інтересами РФ.

В останні роки у російській політиці реваншизму все очевиднішим і чіткішим стає акцент на домагання РФ так званих «її історичних територій», передусім територій-символів, більшість із яких перебуває в державних межах України. В свою чергу, інструментами реалізації цієї політики стали для РФ як її державний тероризм, так і пряме розв'язування із вищезазначеною метою воєн проти незгідних із доктриною «русского мира». Ключовою особливістю реалізації реваншистської політики РФ є поєднання нею обидвох із вищезазначених інструментів у формі «гібридних воєн». Наголосимо, що відмінність між державним тероризмом та війною не принципова, а видова. Ще меншою по суті є якісна різниця між фінансуванням злочину міждержавного тероризму та фінансуванням злочину агресивної російсько-української війни з боку РФ, оскільки перший феномен є частиною другого феномену.

Фахівці виділяють у російському державному тероризмі дві найяскравіше виражених складових: «тиху» агресію та публічну агресію. За оцінками експертів, щорічне фінансування РФ «тихої» агресії складає 4–5 млрд дол. США. Порівняно з прямими державними видатками на військове відомство РФ це «скромні» суми. Але оскільки даний напрям терористичної діяльності РФ насправді приховується від публічного загалу, то проблематично визначити достовірно повний обсяг державних видатків на неї, оскільки видатки

на «тиху» агресію зазвичай розпоршуються по найрізноманітніших відомствах, навіть на перший погляд несумісних із терористичною діяльністю. Невипадково автори монографії «Світова гібридна війна: український фронт» за редакцією В. Горбуліна дійшли висновку, що «навіть встановлення самого факту агресії у невійськових сферах суспільного життя... вкрай ускладнене, а то й взагалі неможливе»¹.

Повною протилежністю «тихій» агресії є публічний терор. Він практично невичерпний за формами та методами, як і за джерелами його фінансування. Зокрема, одними із найяскравіших та найефективніших з точки зору політичного керівництва РФ заходів державного терору Росії проти України стали так звані «газові війни» Росії проти України 2005–2006 та 2008–2009 років. Одним із заздалегідь запланованих державою-терористом ефектів цих війн був максимальний розголос їх перебігу та демонстрація спроможності РФ і міри залежності України від неї. Водночас серед побічних ефектів цих війн стало оприлюднення у засобах масової інформації і деякої прихованої інформації, пов'язаної з газовими війнами та діяльності Газпрому РФ в цілому. Виявилося, що цей державний газовий монополіст використовував у механізмі експорту Російського газу в інші країни до сотні і навіть більше компаній-посередників, через які як в Україні, так і в інших державах Європи здійснювалося корумпування їх державних чиновників, фінансування найрізноманітніших терористичних актів, як публічних, так і прихованих². У західній літературі «газові війни» Росії проти України дістали назву спонсорованих державою-агресором «гібридних війн»³. Наразі на розгляді Конгресу США перебуває законопроект про визнання РФ державою-спонсором тероризму.

¹ Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків : Фоліо, 2017. С. 99.

² List of Gazprom's Subsidiaries. URL: <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/7037037>

³ Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків : Фоліо, 2017. С. 82.

Ідея спонсорування міждержавного тероризму РФ є ефективним методологічним ключем для неупередженого розуміння та всебічного розкриття правової природи фінансування Росією міжнародного тероризму та війни в Україні в цілому. Зокрема, ця ідея змушує проаналізувати міру монополізації і державної корпоратизації економіки РФ. Хоча відомий російський вчений юрист-фінансист М. І. Піскотін констатував факт широкої приватизації державної власності в Росії¹ у 90-х рр. ХХ ст., уже з початку ХХІ ст. було започатковано та надано значної динаміки зворотнім процесам – формуванню передусім великих державних природних монополій, а також корпорацій із значною питомою вагою державної участі у них. Такі монополії та корпорації з'явилися у першу чергу в енергетичній, транспортній, природоресурсній та фінансовій сферах. Внаслідок цього питома вага російської економіки, яку знову стала контролювати держава, зросла за період 2005–2008 рр. до 35 % ВВП, а за період 2008–2015 рр. – до 79 % ВВП РФ².

Основними важелями такої стрімкої монополізації та державної корпоратизації економіки РФ стали адміністративний ресурс та пряма державна підтримка цих процесів за рахунок бюджетних коштів. У країні внаслідок цього було відроджено державно-монополістичний капіталізм із усіма властивими йому проблемами. Водночас це уможливило залучати приховано державні кошти до фінансування програм та проєктів, яким держава до певного часу не бажала надавати прозорості, передусім фінансування експорту міждержавного тероризму і війни.

Істотним джерелом фінансування в РФ міждержавної терористичної діяльності є концентрація контролю за біль-

¹ Піскотин М. И. Россия в ХХ веке: неоконченная трагедия. Москва : ФОРУМ, 2001. С. 265–275.

² Мереминская Е. Государство и госкомпании контролируют 70 % российской экономики. ФАС признала государство главным врагом конкуренции. *Ведомости*. 29 сентября 2016. URL: <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2016/09/29/658959-goskompanii-kontroliruyut-ekonomiki+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

шістю фінансових потоків де-юре у руках безпосередньо держави, а де-факто – у руках корумпованої державно-політичної еліти РФ. Так, до 87 % банківських установ РФ є повністю державними або мають значну частку держави у них. Понад 80 % усіх фінансових ресурсів РФ напередодні війни Росії проти України перебували у державних фінансових установах. Внаслідок цього в руках окремих фінансових груп (ВТБ, Газпромбанк, «Внешэкономбанк» та деяких інших) сконцентрувалися велетенські фінансові ресурси. Це створило умови для гігантських спекуляцій на цьому ринку, масової появи внаслідок цього нелегальних розрахунків та приховування капіталу. До прикладу, за оцінками міжнародних експертів, лише у 1990–2012 рр. з РФ вивезено за кордон від 798 млрд до 1,3 трлн дол. США. Частина цих коштів стала джерелом фінансування міждержавного тероризму РФ¹.

Фінансування війни РФ проти України має багато спільних властивостей та джерел із фінансуванням Росією міждержавного тероризму. Водночас воно має і суттєві відмінності. Найістотніша з цих відмінностей полягає в тому, що коли у фінансуванні міждержавного тероризму Росія могла повністю покладатися на її фінансові ресурси, що мають переважно внутрішні джерела походження, то для фінансування великої сучасної війни, якою тільки і могли бути війна РФ проти України, переважно внутрішніх джерел надходження фінансових ресурсів було недостатньо. Адже економічна модель РФ повністю успадкувала від аналогічної моделі СРСР сировинну орієнтацію. Основні виробничі фонди продовжують бути зношеними. Як метафорично висловилися автори одного із вітчизняних досліджень, економіка РФ зберегла ознаки «уламка» цілісної радянської економіки минулого»². Впродовж усього періоду існування РФ вона не перестає демонструвати «надвисоку залежність від імпорту високотех-

¹ Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків : Фоліо, 2017. С. 154–155.

² Там само. С. 152.

нологічних продуктів»¹. Ще більшою є залежність РФ від розвинутих держав Заходу у фінансовій сфері.

Своєю чергою, після завершення холодної війни вищезазначені держави Заходу, насамперед держави-члени ЄС, також проявили зацікавленість у диверсифікації джерел надходження енергоносіїв з метою їх здешевлення, у відкритті нових ринків збуту своєї продукції, у тому числі і високотехнологічної. Тобто, потреби і можливості обидвох сторінок співпали як ніколи раніше. Причому Захід у підсумку сподівався таким чином інтегрувати Росію у демократичний цивілізаційний простір із його гуманістичними цінностями та стандартами життя. Це відповідало корінним життєвим потребам переважної більшості простих росіян, тому Захід розрахував на взаємність з боку РФ у реалізації курсу на взаємовигідну стратегічну співпрацю.

Протилежними були очікування від такої співпраці, як з'ясувалося пізніше, у політичного керівництва РФ. Передусім воно бачило у такій кооперації із Заходом реальну можливість наростити відносно швидко свою економічну та військову могутність для здійснення активної реваншистської зовнішньої політики, особливо для підкорення України та інших колишніх радянських республік. Аналогічно до прихованих намірів Заходу щодо розвитку взаємної співпраці з Росією, політичне керівництво РФ також мало приховану стратегічну мету такої співпраці із Заходом. Квінтесенція цієї мети полягала у створенні впродовж певного періоду часу максимально можливої залежності держав Заходу, передусім держав-членів ЄС, від російських енергоносіїв, у першу чергу від нафти і газу. У такому випадку нафта і газ, за його задумом, залишаючись стратегічним товаром, трансформувалися б для РФ у ключовий елемент її «енергетичної зброї».

Використання потенціалу російських енергоносіїв, як «енергетичної» зброї, РФ відкрито проголосила у 2003 р. в офіційно схваленій Енергетичній стратегії Росії на період

¹ Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків : Фоліо, 2017. С. 152.

до 2020 року¹. У документі, зокрема, зазначалося, що паливно-енергетичний комплекс Росії «є базою розвитку економіки, інструментом здійснення внутрішньої та зовнішньої політики». Як пізніше метафорично висловилася група західних експертів, цим самим було покладено початок «походу В. Путіна на війну з Україною»².

Як резонно зауважили В. Горбулін та О. Литвененко ще у вересні 2009 р., «прихід до влади В. Путіна збігся з досить тривалим періодом високих цін на енергоносії [у світі], які зросли за вісім років більш як у десять разів»³. За їх оцінками, за ці роки РФ додатково одержала від експорту енергоносіїв понад 1,5 трлн дол. США і перетворилася у класичну державу із системоутворюючою нафтодобувною економікою у «державу труби». ВВП Росії за цей час зріс більше, ніж у чотири рази – із приблизно 350 млрд дол. США у 2000 р. до приблизно 1400 млрд дол. США у 2008 р. За цей же проміжок часу РФ нагромадила понад 500 млрд дол. США резервів⁴.

У другому десятилітті XXI ст. ця тенденція продовжилася. У центрі всіх мобілізаційних зусиль РФ було максимально можливе нагромадження фінансових ресурсів для форсування підготовки війни проти України внаслідок нарощування експорту енергоносіїв до держав-членів ЄС та ще більшого унезалежнення цих держав від поставок російських нафти та газу. Квінтесенція цих зусиль РФ полягала у нарощуванні нею видатків на оборонний та безпековий сектори РФ (див. *Табл. 1*).

¹ Об утверждении Энергетической стратегии России на период до 2020 года : Распоряжение Правительства РФ от 28 августа 2003 г. № 1234-р. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901872984>

² Michael R. Gordon, Bojan Pancevski, Noemie Bisserbe and Marcus Walker. Vladimir Putin's 20-Year March to War in Ukraine – and How the West Mishandled. It Washington and the EU vacillated between engagement and deterrence, as the Russian leader became more isolated and more obsessed. *The Wall Street Journal*. URL: <https://www.wsj.com/articles/vladimir-putins-20-year-march-to-war-in-ukraineand-how-the-west-mishandled-it-11648826461>

³ Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків: Фоліо, 2017. С. 58.

⁴ Там само. С. 58–59.

Таблиця 1

**Виконання Державного бюджету РФ за роками
із функціональним призначенням у млрд руб.¹**

Роки / Функціональна класифікація доходів і видатків	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Всього/ або в середньому
Всього доходів	6278,9	7781,1	9275,9	7337,8	8305,4	11367,7	12855,5	13019,9	14496,9	13659,2	13460,0	15088,9	19454,4	20188,8	18719,1	25286,5	216576,0
Нефтегазові доходи	3335,3	4883,7	4886,5	4353,8	4474,7	5725,9	6402,4	6485,9	7063,1	7796,6	8616,0	9117,0	10436,6	12264,5	13483,8	16230,0	
Нафтогазові доходи	2943,5	2897,4	4389,4	2984,0	3830,7	5641,8	6453,2	6534,0	7433,8	5862,7	4844,0	5971,9	9017,8	7924,3	5235,2	9056,5	91020,2
Питома вага нафтогазових доходів, %	46,9	37,2	47,3	40,7	46,1	49,6	50,2	50,2	51,3	42,9	36	39,6	46,4	39,3	28	35,8	
Залучення зовнішніх кредитів і зовнішнє розміщення цінних паперів	45,9	9,3	6,1	3,0	16,4	3,4	206,3	227,8	2,6	4,9	199,1	409,3	305,3	414,5	188,2	215,9	

¹ Дані отримані з відкритого інтернет ресурсу Мініфіну РФ. URL: <https://minfin.gov.ru/ru/statistics/fedbud/>

Том 4: Відповідальність за вчинення злочинів під час вторгнення Російської Федерації в Україну...

Видатки на оборону (армію РФ)	681,8	831,9	1040,9	1188,2	1276,5	1516,0	1812,4	2103,6	2479,1	3184,4	3775,3	2852,3	2827,0	2997,4	3168,8	3576,1	35308,7
Питома вага видатків на воєнні потреби РФ), %	10,6	10,7	11,2	16,2	15,4	13,3	14,1	16,2	17,1	23,3	28	18,9	14,5	14,8	16,9	14,1	
Видатки на національну безпеку і правохоронну діяльність	550,2	667,0	835,6	1004,5	1085,4	1259,8	1843,0	2061,6	2086,2	1965,6	1898,7	1918,0	1971,6	2083,2	2226,6	2337,7	25794,7
Питома вага видатків бюджету РФ на безпеку, %	8,76	8,57	9	13,69	13,07	11,08	14,34	15,83	14,39	14,39	14,11	12,71	10,13	10,32	11,89	9,24	11,97

Аналіз офіційних фактичних видатків РФ на військові потреби безпосередньо у 2006–2021 рр. засвідчує, що Російська держава в середньому щорічно витратила на воєнні цілі 16 % усіх видатків Державного бюджету. У грошовому вимірі це складало в середньому щорічно 2 трлн 206,8 млрд руб., а в цілому за 16 вищезазначених років рівняється 35 трлн 308,7 млрд руб. Особливо великими були видатки РФ на воєнні потреби у 2014, 2015, 2016 та 2017 рр. – відповідно 17,1; 23,2; 28 та 18,9 % від усіх видатків Державного бюджету РФ. Саме на ці роки випадає початок війни Росії проти України та її ескалація.

Прикметно, що нафтогазові доходи РФ щорічно дорівнювали в середньому 43 % від усіх надходжень її Держбюджету. Всього за цей час надійшло у Держбюджет РФ 91 трлн 20,2 млрд нафторублів, або по 5 трлн 688,8 млрд нафторублів у середньому щорічно.

За окремо взятий 2021 р., який безпосередньо передувє року широкомасштабного вторгнення армії РФ в Україну, держави-члени ЄС заплатили у Держбюджет РФ 140 млрд євро за газ, нафту та вугілля. За перші два місяці, з початку широкомасштабної військової агресії РФ проти України, у її Держбюджет надійшло від експорту енергоносіїв 62 млрд євро (більше, ніж по 1 млрд євро щодоби), у тому числі від держав-членів ЄС 44 млрд євро. Найбільший «внесок» у цю «скарбницю» РФ за перших два місяці повномасштабної війни Росії проти України зробила Німеччина – 8,3 млрд євро¹. Без справді астрономічних сум надходжень у Держбюджет РФ остання не змогла б ні розпочати війну проти України у 2014 р., ні перейти до повномасштабного вторгнення в Україну у лютому 2022 р. та продовжувати його по даний час.

Отже, вищевикладене дозволяє нам констатувати, що під об'єктом злочину фінансування РФ війни проти України

¹ Russia doubles fossil fuel revenues since invasion of Ukraine began. *The Guardian*. 27 April 2022. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/apr/27/russia-doubles-fossil-fuel-revenues-since-invasion-of-ukraine-began>

слід розуміти щонайменше кошти у їх тлумаченні Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму ООН. Ключовою особливістю цього об'єкту є те, що основне джерело цих коштів – це надходження РФ від експорту нею нафти і газу передусім у держави-члени ЄС. Об'єктивною стороною вище визначеного є прямі здійснення РФ бюджетного фінансування у всіх його проявах агресивної війни проти України як держави та Українського народу. Суб'єктом злочину фінансування РФ її війни проти України є безпосередньо Російська держава в особах її найвищого керівництва. Суб'єктивною стороною вищезазначеного злочину є свідомі, умисні діяння осіб найвищого державного, політичного і військового керівництва, спрямовані на збір, розподіл та витрачання фінансових ресурсів РФ на планування, підготовку, ініціювання та ведення агресивної війни Росії проти України.

Поки що злочину фінансування війни безпосередньо у міжнародно-правових актах не передбачено, як і не було передбачено у них напередодні Нюрнберзького трибуналу ні злочинів проти людяності чи злочину геноциду. Проте, у міжнародному праві вже наявні достатні доктринальні та методологічні засади, а також прецедентна практика, що дозволяють Україні і водночас зобов'язують її ініціювати притягнення РФ як державу-агресора до юридичної відповідальності за скоєння злочину фінансування війни. Достатньою підставою для цього є повний склад завершеного злочину фінансування РФ її війни проти України. Притягнення РФ до юридичної відповідальності за скоєння нею злочину фінансування війни можливе лише у спеціально створеному для цього суді. Юридична відповідальність РФ за скоєння нею злочину фінансування війни проти України стане не тільки тріумфом верховенства права, перемогою світла життя над мороком смерті, миру над війною, але й міцним фундаментом для відродження чи посилення дієвості всіх міжнародних безпекових інституцій.

РОЗДІЛ 2

Відповідальність за окремі воєнні злочини та злочини, суміжні із воєнними

2.1. Відповідальність за скоєння воєнних злочинів за міжнародним гуманітарним правом та законодавством України

24.02.2022 р. РФ здійснила збройну агресію і розпочала повномасштабну війну проти нашої держави. Агресивна війна, яку РФ розв'язала з 2014 р. і веде проти України, уже забрала життя тисячі героїв – захисників і захисниць нашої Батьківщини, а також мирних громадян, змусила декілька мільйонів осіб залишити свої домівки, завдала збитків від зруйнованих внаслідок бойових дій будинків та об'єктів інфраструктури на близько 600 млрд дол.¹, підірвала економіку нашої держави, боляче вдаривши, насамперед, по незахищених верствах населення, вона супроводжується широкомасштабними і грубими порушеннями основоположних прав і свобод людини і громадянина на території всієї України.

Водночас, значення збройної агресії і повномасштабної війни проти України пов'язане не лише з зазначеними вище факторами, безпосередньою небезпекою для європейського регіону, загальною загрозою миру, міркуваннями гуманітарного, економічного, політичного та соціального характеру – агресія підриває сучасний міжнародний правопорядок, який ґрунтується на загальновизнаних принципах міжнародного права, Статуті ООН, Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі та ін. міжнародно-правових актах.

¹ Збитки України від зруйнованих внаслідок бойових дій будинків та об'єктів інфраструктури наразі становлять близько 600 мільярдів доларів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3472955-zrujnovani-budinki-ta-infrastruktura-v-ukraini-vze-narahuvali-zbitkiv-na-600-milardiv.html>

Застосування РФ сили проти України, що відбувається з 2014 р. дотепер (окупація Кримського півострова, м. Севастополь, керівництво бойовиками, постачання зброї та «добровольців» в окремі райони Донецької та Луганської областей, бойові дії підрозділів російської армії проти Збройних сил України, повномасштабне вторгнення РФ в Україну тощо), беззаперечно, порушує норми міжнародного права, і це слід розцінювати виключно як збройну агресію в контексті ухваленої на 29-й сесії Резолюції Генеральної асамблеї ООН «Визначення агресії» 1974 р. та змін 2010 р. до Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду 1998 р. – застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави. РФ вчинила практично всі види агресії, що передбачені цими актами, ведучи проти нашої держави агресивну війну. Наразі бойові дії відбуваються у багатьох місцевостях України, у тому числі і на території Донецької та Луганської областей.

Внаслідок згаданих вище подій з 24.02.2022 р. на території України фактично відбувається повномасштабна війна. Збройні Сили України, інші збройні формування України здійснюють відсіч збройній агресії РФ і ведуть бойові дії. Як їх діяльність, так і органів державної влади України наразі регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану»¹, іншими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами.

Агресивне вторгнення РФ на територію України за своєю сутністю є викликом усьому міжнародному співтовариству, що спрямований на руйнування міжнародного правопорядку, заснованого на принципах міжнародного права. Це зумовлює нагальну необхідність консолідованих зусиль міжнародного співтовариства для припинення злочину агресії та інших міжнародних злочинів, у тому числі – ВЗ; притяг-

¹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

нення держави-агресора до міжнародно-правової відповідальності, здійснення реституції порушених прав та міжнародно-правової компенсації Україні, її фізичним та юридичним особам, завданої шкоди. Йдеться передусім про потребу рішучої відповіді на дії агресора, застосування жорсткіших санкцій, які б зробили війну руйнівною для самої РФ. Лише відповідальність держави убезпечить від повторення подібних ситуацій у майбутньому¹.

Як слушно зазначав відомий український юрист-міжнародник О. Задорожній ще у 2015 р., «усвідомлення зумовлених війною зростання рівня наявних загроз та появи нових, необхідності перешкоджати їхньому втіленню, зокрема, у вигляді міжнародних збройних конфліктів, безпосередньо спричинених руйнуванням системи основних принципів міжнародного права»². Вчений наголошував на тому, що «Нездатність найпотужніших суб'єктів міжнародного права (і держав, таких як США, і міжнародних організацій, передусім, ООН, і ЄС) жорстко відповісти на агресію, безсумнівно, надихатиме інших порушників. Особливо небезпечна така нездатність для європейського регіону, якому притаманна наявність багатьох потенційних внутрішньодержавних і міждержавних конфліктів, хоча, враховуючи глобальне зростання взаємопов'язаності як основну тенденцію розвитку світової спільноти, жодна держава світу неубезпечена від зовнішніх загроз»³.

Станом на 01.05.2022 р. за даними Офісу Генерального прокурора зареєстровано 9 тис. 158 проваджень, які пов'язані з воєнними злочинами або злочином агресії⁴. Зокрема, йдеться про такі склади злочинів, як порушення законів та

¹ Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права : монографія / О. В. Задорожній; Укр. асоц. міжнар. права; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ : К.І.С., 2015. С. 577.

² Там само. С. 16.

³ Там само. С. 574–575.

⁴ Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права : монографія / О. В. Задорож-

звичаїв війни (ст. 438 КК України); планування, підготовка або розв'язання та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України); пропаганда війни (ст. 436 КК України); інші злочини. Злочинів проти національної безпеки зареєстровано 2128, із них 1429 – посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); 390 – державна зрада (ст. 111 КК України); 56 – диверсія (ст. 113 КК України); 253 – інші. У магістральній справі щодо агресії РФ – 207 підозрюваних. Це представники військово-політичного керівництва РФ: міністри, депутати, військове командування, посадовці, керівники правоохоронних відомств, розпалювачі війни та пропагандисти кремля»¹. Більше того, процес притягнення до відповідальності окремих осіб вже розпочався. Так, за повідомленням Генеральної прокуратури «по Київщині – це 15 осіб, яких притягаємо за катування, згвалтування, мародерство. Почали також притягнення до відповідальності за захоплення ЧАЕС»².

Найпоширенішими ВЗ, які вчиняють російські військові на території України є такі: обстріл атомних електростанцій, руйнування сховищ ядерних відходів тощо, що створює небезпеку для ядерних об'єктів на території України. У березні 2022 р. Чорнобильська АЕС протягом декількох днів була повністю знеструмлена через дії російських військових. Це створювало загрозу виходу радіоактивних речовин у довкілля через зупинку роботи системи охолодження сховища ядерних відходів³. Зафіксовані випадки, коли противник

ній; Укр. асоц. міжнар. права; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ : К.І.С., 2015. С. 574–575.

¹ Прокуратура з початку війни зареєструвала майже чотири тисячі злочинів з боку РФ. 02.04.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3446615-prokuratura-z-pocatku-vijni-zareestruvala-majze-cotiri-tisaci-zlociniv-z-boku-rf.html>

² На сьогодні порушено понад 9 тисяч справ за воєнні злочини РФ в Україні, – Венедіктова. URL: <https://suspilne.media/234678-na-sogodni-porusheno-ponad-9-tisac-sprav-za-voenni-zlocini-rf-v-ukraini-venediktova/>

³ Чорнобильська АЕС повністю знеструмлена через дії військ РФ, – «Укренерго». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-chornobyl-aes-bez-elektryky/31744474.html>

використовує державну символіку України та вивішує білий прапор на своїй техніці нібито для того, щоб здатись. Однак після наближення до українських позицій війська РФ починали відкривати вогонь на ураження. Російські окупанти вбивають, калічать і катують мирних мешканців, гвалтують жінок і дівчат. Засвідчені численні випадки руйнувань житлової інфраструктури, вбивств мирних жителів і мародерства з боку російських військових на захопленій українській території. За даними ООН, з 24.02.2022 р. по 04.04.2022 р. російські війська використовували касетні боеприпаси в населених районах України принаймні 24 рази¹. 19.03.2022 р. окупанти незаконно вивезли на територію РФ 2 389 дітей, із тимчасово окупованих районів Донецької та Луганської областей. Такі дії є грубим порушенням міжнародного права, зокрема МГП.

15.03.2022 р. Сенат США одноголосно ухвалив резолюцію, яка вимагає розслідування щодо президента РФ В. Путіна як воєнного злочинця². 23.03.2022 р. Сейм Польщі визнав Путіна воєнним злочинцем³.

Як зазначається у Стратегії національної безпеки України, схваленій Указом Президента України № 392/2020, «Україна продовжить позовну роботу у міжнародних судових інстанціях із притягнення Російської Федерації до міжнародно-правової відповідальності» (п. 43). У цьому зв'язку, серед іншого, постає питання про притягнення фізичних осіб, які вчинили ВЗ на тимчасово окупованих територіях до індивідуальної кримінальної відповідальності.

У цьому контексті важливо зазначити, що 25.04.2022 р. Офіс Прокурора МКС приєднався до спільної слідчої групи

¹ Росія застосувала касетну зброю в Україні щонайменше 24 рази, – ООН. URL: <https://www.nta.ua/rosiya-zastosovala-kasetnu-zbroyu-v-ukrayini-shhonajmenshe-24-razy-oon/>

² Чорнобильська АЕС повністю знеструмлена через дії військ РФ, – «Укренерго». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-chornobyl-aes-bez-elektryky/31744474.html>

³ Сейм Польщі визнав Путіна воєнним злочинцем. URL: https://lb.ua/world/2022/03/23/510769_seym_polshchi_viznav_putina_voiennim.html

України, Литви та Польщі щодо розслідування злочинів РФ на території України. Генпрокурори України, Литви та Польщі, І. Венедіктова, Н. Грунскене та З. Зьобро, і Прокурор МКС Карім А. А. Хан, розширили спільну слідчу групу (JIT) щодо основних міжнародних злочинів, скоєних в Україні, залученням Офісу Прокурора МКС як учасника ССГ. Також учасником групи наразі є Євроюст, де представлені 27 країн-членів ЄС та 10 інших держав¹. У кожній із держав-сторін триває власне національне розслідування агресії РФ в Україні. Також повноцінне незалежне розслідування розпочав Офіс Прокурора МКС. Сторони та учасники ССГ координуватимуть свої дії, разом плануватимуть слідчі стратегії, а також оперативно та безпечно обмінюватимуться інформацією та доказами².

Як відомо, нині Держава Україна активно застосовує увесь можливий арсенал міжнародно-правових інструментів для захисту від держави-агресора. Серед них найважливіше значення посідають міжнародні судові та арбітражні інституції. Україна вже декілька разів застосовувала цей міжнародно-правовий інструментарій для протидії агресії РФ, зокрема, за допомогою Міжнародного Суду ООН. Так, 26.02.2022 р. Україна подала позов проти РФ до МС ООН і одночасно наша держава звернулася до Суду щодо застосування тимчасових заходів проти РФ. Наразі три міжнародні конвенції можуть бути застосовані у зв'язку з агресією РФ проти України. Йдеться про Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р., Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р., Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. Стосовно спору щодо порушень РФ перших двох конвенцій, Україна звернулася до МС ООН ще

¹ 25 квітня 2022 року Офіс прокурора МКС приєднався до спільної слідчої групи України, Литви та Польщі щодо розслідування злочинів РФ. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/ofis-prokurora-mks-prijednavsyado-spilnoyi-slidcoyi-grupi-ukrayini-litvi-ta-polshhi-shhodo-rozsliduvannya-zlociniv-rf>

² Там само.

в 2017 р. та отримала наказ щодо застосування тимчасових заходів, виграла юрисдикційну стадію та бере участь у слуханнях спору по суті¹. 16.03.2022 р. МС ООН прийняв наказ щодо застосування тимчасових заходів у справі Україна проти РФ «Щодо звинувачень у вчиненні геноциду відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». Як відомо, ця справа була викликана неправдивими та безпідставними звинуваченнями РФ України в геноциді як приводу для ескалації протиправної збройної агресії проти України з 24.02.2022 р. Принагідно зазначимо, що у якості виправдання для безпідставного та протиправного вторгнення в Україну, РФ цинічно використала неправдиві обвинувачення в геноциді, який нібито вчиняється Україною щодо мешканців Донецької та Луганської областей².

Чинним законодавством України частково врегульовані відносини, що виникли у зв'язку з відсутністю контролю над ТОТ України. Так, Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії РФ, встановлює особливий правовий режим на цій території, визначає особливості діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб (ст. 2).

Відповідно до постанови Верховної Ради України «Про комплекс невідкладних заходів щодо практичної реалізації міжнародно-правової відповідальності Російської Федерації за збройну агресію проти України» від 20.08.2018 р.

¹ Корипневич А., Короткий Т., Тропін З. Справа МС ООН Україна проти РФ в контексті юридичного протистояння України та Російської Федерації. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodnopravo-investiciyi/sprava-ms-oon-ukrayina-proti-rf-v-konteksti-yuridichnogo-protistoyannya-ukrayini-ta-rosiyskoyi-feder.html>

² Там само.

№ 2356-VIII¹ КМУ створено міжвідомчий координаційний орган з метою узагальнення правової позиції держави у питанні відсічі і стримування збройної агресії РФ та підготовки консолідованої претензії України до РФ щодо реалізації її міжнародно-правової відповідальності за збройну агресію проти України.

Методологію формування доказової бази для доведення факту збройної агресії РФ проти України, підрахунків обсягу шкоди, завданої Україні агресією РФ, і збитків України від цієї збройної агресії та складення реєстру ВЗ і злочинів проти людяності, вчинених РФ під час збройної агресії проти України, нині здійснюють створені КМУ міжвідомча робоча група з питань відшкодування втрат, завданих тимчасовою окупацією частини території України (постанова КМУ від 17.07.2014 р. № 343²), та комітет з питань застосування санкцій до осіб, що підтримують і фінансують тероризм в Україні (постанова КМУ від 23.07.2014 р. № 278³), які мають статус консультативно-дорадчих органів.

З огляду на збройну агресію РФ проти України за участю як регулярних збройних сил РФ, так і незаконних збройних формувань, керованих, контрольованих і фінансованих РФ, на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей України з квітня 2014 р. підрозділи СБУ, МВС та ЗСУ здійснюють антитерористичну операцію (нині – Операція Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і обо-

¹ Про комплекс невідкладних заходів щодо практичної реалізації міжнародно-правової відповідальності Російської Федерації за збройну агресію проти України: Постанова Верховної Ради України від 20.03.2018 р. № 2356-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2356-19#Text>

² Про утворення міжвідомчої робочої групи з питань відшкодування втрат, завданих тимчасовою окупацією частини території України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2014 р. № 343. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-2014-%D0%BF#Text>

³ Про утворення Комітету з питань застосування санкцій до осіб, що підтримують і фінансують тероризм в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 р. № 278. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/278-2014-%D0%BF#Text>

рони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації), яка є складником реалізації невід'ємного права держави на індивідуальну самооборону від агресії в розумінні ст. 51 Статуту ООН.

РФ як держава, яка фактично окупувала і контролює частини Донецької і Луганської областей, інших частин території України, відповідає за дотримання і захист прав людини на цих територіях як за МГП, так і за міжнародним правом захисту прав людини¹. Крім того, слід констатувати, що Україною і дотепер не сформульовано єдиної правової позиції, яка б відзначалась у законодавчих актах та вироках національних судів щодо кваліфікацій подій, що відбуваються на Сході України: АТО, ООС або ЗК (міжнародного чи неміжнародного характеру). Так, наприклад, у Законі України «Про військово-цивільні адміністрації» зазначається, що в Україні одночасно, в одному і тому ж місці, в один і той же час діють АТО і відсіч збройній агресії РФ (п. 1 ч. 1 ст. 1). Видається, що така ситуація навряд чи сприяє уніфікації юридичної термінології та правовій визначеності чинного законодавства у цьому питанні.

Питання удосконалення законодавства про ТОТ України залишається одним із основних викликів національній правовій системі. Вважаємо, що є нагальна необхідність формулювання актуальних та науково обґрунтованих пропозицій у цьому контексті, із врахуванням відповідного міжнародного досвіду та європейських стандартів.

Слід враховувати, що питання ТОТ, а також їх деокупація та реінтеграція є проблемою комплексного характеру, а саме політичною, соціально-економічною, екологічною, ідеологічною, морально-психологічною, і саме в такому контексті її необхідно вирішувати насамперед на законодавчо-

¹ Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»: Постанова Верховної Ради України 21 травня 2015 р. № 462-VIII, п. 2. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19>

му рівні¹. Процес оптимізації нормативно-правових основ і практики міждержавного співробітництва в сфері боротьби зі злочинами проти миру і безпеки людства (у тому числі, ВЗ) повинен враховувати результати наукових досліджень, що проводяться представниками вітчизняної міжнародно-правової науки. В контексті досліджуваного питання важливим є аналіз деяких законодавчих ініціатив, спрямованих на узгодження норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства в частині відповідальності за ВЗ положенням Римського Статуту МКС. Ще в 2014 р. у ВР України було зареєстровано три законопроекти, предметом яких була ратифікація Україною Римського статуту МКС. Зокрема, це проєкт закону про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду (реєстр. № 0072 від 22.02.2014 р.); проєкт закону про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього (реєстр. № 0086 від 22.05.2014 р.); проєкт закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду (реєстр. № 4926 від 22.05.2014 р.). Однак, всі зазначені вище законопроекти наразі знято з розгляду парламенту. У 2016 р. громадськості було презентовано проєкт Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо забезпечення його гармонізації до положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду»², розроблений експертами «круглого столу» за ініціативи ГО «Центр громадських свобод». Проте, на офіційному сайті ВР України такий законопроект так і не був зареєстрований.

¹ Пилипенко В. П. До питання щодо реалізації міжнародно-правової відповідальності Російської Федерації за скоєння злочину агресії та інших міжнародних злочинів. *Правові новели*. 2021. № 13. С. 135–136. URL: http://www.legalnovels.in.ua/journal/13_2021/22.pdf

² У парламенті відбувся «круглий стіл» на тему: «Імплементация норм міжнародного гуманітарного права та Римського статуту міжнародного кримінального суду до національного законодавства України» / Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України. 13 липня 2016 р. URL: <https://rada.gov.ua/print/133094.html>

29.08.2019 р. було відкликано проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» (реєстр. № 7179 від 05.10.2017 р.), внесений КМУ. Метою цього законопроєкту було врегулювання порядку співробітництва органів державної влади України з МКС, прокурором, суддею, секретарем або палатами МКС на підставі прохань МКС про співробітництво, зокрема надання допомоги та арешт і передачу осіб. Так, у своєму Висновку¹ на цей проєкт закону Головне науково-експертне управління Апарату ВР України зазначило, що більшість положень законопроєкту спрямовані на закріплення у КПК України механізму взаємодії України (в особі уповноважених державних органів – Генеральної прокуратури України і Міністерства юстиції України) та МКС з метою сприяння у розслідуванні цим Судом злочинів, що підпадають під його юрисдикцію, а також кримінального переслідування за такі злочини. Однак поза увагою законопроєкту залишився той факт, що законодавчому врегулюванню такого міжнародного співробітництва має передувати ратифікація Україною Римського статуту, як того вимагає ч. 2 ст. 125 вказаного Статуту.

06.06.2019 р. схвалено у першому читанні проєкт закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права» (реєстр. № 9438 від 20.12.2018 р.), поданий КМУ². Метою законопроєкту, як це зазначено у пояснювальній записці до нього, є забезпечення криміналізації так званих основних злочинів

¹ Висновок Головного науково-експертного управління 19.01.2018 р. на проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом (реєстр. № 7179 від 05.10.2017 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62671

² Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права (реєстр. № 9438 від 20.12.2018 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65266

за міжнародним правом (геноцид, агресія, злочини проти людяності та ВЗ); забезпечення виконання міжнародних зобов'язань щодо запобігання безкарності зазначених злочинів; удосконалення правового режиму кримінальної відповідальності за катування у максимальній відповідності з вимогами сучасного міжнародного права. Для досягнення вказаної мети у законопроекті серед іншого пропонується: передбачити особливості кримінальної відповідальності за злочини проти основ міжнародного права (Розділ XX Особливої частини КК України у редакції проекту)¹. Так, у п. 19 Висновку Головного науково-експертного управління Апарату ВР України акцентується увага на тому, що комплексного підходу потребує узгодження між собою ознак ВЗ проти власності (ст. 438² КК України), ВЗ проти гуманітарних операцій та використання символів (ст. 438³ КК України), ВЗ, які полягають у застосуванні заборонених методів ведення війни (ст. 438⁴ КК України), а також ВЗ проти рухомих та нерухомих цінностей, будівель та центрів, що перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права (ст. 438⁶ КК України). Зазначимо, що 04.02.2020 р. цей законопроект було знято з розгляду ВР України.

У контексті досліджуваної теми, варто, на нашу думку, приділити увагу й аналізу Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального права та гуманітарного права»², який 07.06.2021 р. було передано на підпис Президенту України. Метою цього акту є забезпечення повноти імплементації положень міжнародного кримінального

¹ Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права» (реєстр. № 9438 від 20.12.2018 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65266

² Прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» / Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України. 20 травня 2021 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/208710.html>

і гуманітарного права щодо кримінально-правового переслідування за міжнародні злочини (геноцид, злочин агресії, злочини проти людяності та ВЗ), а також виконання міжнародних зобов'язань щодо запобігання юридичній та фактичній безкарності за вчинення таких злочинів. Для досягнення вказаної мети Законом пропонується: 1) доповнити ст. 8 КК України новою ч. 2, якою запровадити принцип універсальної юрисдикції щодо агресії, геноциду, злочинів проти людяності та ВЗ; 2) передбачити особливості кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, що фактично діють як військові командири, та інших начальників за відповідні міжнародні злочини (нова ст. 31¹ КК України); 3) внести зміни до ст. 44 («Правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності»), ст. 49 («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності»), ст. 68 («Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті»), ст. 69 («Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом»), ст. 74 («Звільнення від покарання та його відбування»), ст. 80 («Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку») КК України задля встановлення норм про особливості кримінальної відповідальності за агресію, геноцид, злочини проти людяності та ВЗ; 4) виключити із КК України ст. 432 («Мародерство»), ст. 433 («Насильство над населенням у районі воєнних дій»), ст. 435 («Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею»); 5) передбачити особливості кримінальної відповідальності за злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (Розділ XX Особливої частини КК України у редакції проекту); 6) викласти у новій редакції окремі положення КПК України, зокрема, ч. 2 ст. 216, ч. 2 ст. 297¹, п. 20-1 Розділу XI «Перехідні положення», а також ч. 2 ст. 4 Закону України «Про застосування амністії в Україні». Отже, проектом пропонуються суттєві зміни не лише до розділів КК України,

які передбачають відповідальність за ВЗ та злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а і до Загальної частини КК України, яка визначає загальні положення про караність діяння, чинність кримінального закону в часі й щодо кола осіб, застосування покарань тощо.

Як справедливо зазначається в Зауваженнях Головного юридичного управління Апарату ВР України, «законопроект вводить нову категорія – «воєнний злочин». Поняття «воєнний злочин» за наявності у кримінальному праві терміна «військовий злочин», потребує, додаткового розмежування як окремий вид злочинних дій. Водночас, варто зазначити, що у правовому полі вживаються обидва терміни, що іноді обумовлено різними перекладами міжнародно-правових актів і, потенційно може нести ризики правової невизначеності»¹.

Варто акцентувати увагу і на проекті Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом»² (реєстр. № 7304 від 20.04.2022 р.), метою якого є врегулювання порядку співробітництва компетентних органів державної влади України з МКС відповідно до ч. 9 Римського статуту МКС. Як відомо, у 2014 і 2015 рр. ВР України скористалася можливістю для держави, яка не є учасницею Римського статуту, визнати юрисдикцію Суду відповідно до п.3 ст.12 Римського статуту і схвалила дві заяви до МКС про визнання його юрисдикції щодо конкретних ситуацій: Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції

¹ Зауваження Головного юридичного управління 04.02.2021 р. на проєкт Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права (реєстр. № 2689 від 27.12.2019 р). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67804

² Проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» (реєстр. № 7304 від 20.04.2022 р.). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39474>

Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року від 25.02.2014 р. № 790-VII; постанова ВР України «Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» від 04.02.2015 р. № 145-VIII. За поданням держав-учасниць Римського статуту 02.03.2022 р. Офіс Прокурора МКС оголосив про відкриття розслідування ситуації в Україні щодо скоєння на території України ВЗ, злочинів проти людяності та геноциду. Держава, яка визнає юрисдикцію МКС, співробітничает із Судом без будь-яких затримок або винятків відповідно до Частини 9 Римського статуту (п. 3 ст. 12). Саме цим проектом Закону запроваджується механізм співпраці компетентних органів України з МКС. Таким чином, якщо держава бажає переслідувати винних осіб та розслідувати злочини на національному, а не на міжнародному рівні – в МКС, то вона повинна забезпечити прийняття національного законодавства та процедур щодо проведення розслідувань та притягнення до відповідальності за дії, які МКС вважає злочинами (у тому числі положення про територіальну юрисдикцію, злочини та відповідні принципи кримінальної відповідальності). Цей загальний принцип міжнародного права втілено у Преамбулі Римського статуту, в якій йдеться про те, що це є обов'язком кожної держави притягати до відповідальності осіб, які вчинили злочин, що підпадає під дію положення Римського Статуту. Цей обов'язок виникає на основі основних принципів міжнародного права.

Відповідно до положень Римського статуту МКС, всі держави мають юрисдикцію у кримінальному судочинстві

щодо діянь, вчинених на їхній території або їхніми громадянами. Як зазначалося вище, юрисдикція МКС ніяким чином не обмежує національну юрисдикцію держави, вона є її продовженням. Механізм МКС починає діяти лише за умови передачі справи до її провадження самою державою або ж виявлення з боку держави небажання або нездатності порушити кримінальне переслідування. Отже, слід зазначити, що відповідно до Римського Статуту кримінальне переслідування осіб, винних у вчиненні найбільш серйозних злочинів, має здійснюватися, насамперед, за допомогою залучення національної системи кримінального судочинства, і лише у випадку її безсилля – засобами МКС. Таким чином, для забезпечення притягнення осіб, винних у вчиненні згаданих злочинів, до відповідальності на національному рівні слід забезпечити відповідність положень КК України вимогам Римського Статуту.

Наразі в Україні немає єдності думок щодо необхідності ратифікації Статуту МКС. Ратифікація Статуту МКС передбачає, насамперед, застосування комплексного підходу та повинна супроводжуватися відповідними змінами до кримінального, кримінального процесуального законодавства та інших галузей національного законодавства. Приведення положень законодавства України щодо кримінальної відповідальності у відповідність до вимог міжнародного кримінального права та МГП, а також практики їх імплементації в національну правову систему вимагає більш масштабних та глибинних змін. Саме навколо цього завдання і мають бути сконсолідовані спільні зусилля всіх гілок державної влади в Україні¹. У цьому контексті одним із першочергових завдань ВР України є ратифікація Римського Статуту МКС, який покладає на КМУ зобов'язання забезпечувати всеосяжну співпрацю з МКС. У виконанні важливих завдань, зокрема таких, як збір доказів, допит свідків, захист потерпілих та затри-

¹ Пилипенко В. П. До питання про приєднання України до Римського статуту Міжнародного кримінального суду: теоретичні і практичні аспекти. *Наше право*. 2020. № 2. С. 16. URL: <http://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2020-2/NP-2020-2-2.pdf>

мання і передачу обвинувачених, МКС здебільшого покладається на співпрацю з національними інституціями та посадовцями. Крім того, одним із головних завдань органів державної влади нашої держави, насамперед, ВР України, є розробка та своєчасне ухвалення законів, які будуть спрямовані саме на запровадження режиму співробітництва з МКС, навіть якщо вже існують певні нормативно-правові акти, якими запроваджено співробітництво з окремих питань.

Вбачається, що Україна активніше повинна використовувати правові механізми, передбачені Римським Статутом МКС. На відміну від міжнародних судових органів, які за своєю природою є допоміжними засобами захисту прав і свобод людини і громадянина, МКС доповнює систему національної юрисдикції та може приймати до свого провадження справи не тільки за зверненням держави-учасниці, а й із власної ініціативи. Проте, Україна й дотепер не ратифікувала Римський статут МКС.

Слід зважати і на те, що ратифікація Статуту є прямим міжнародним зобов'язанням України, що, зокрема, передбачено в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, яка була підписана 16.09.2014 р. Зокрема, у ст.8 Угоди йдеться про зобов'язання України в сфері «ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року та пов'язаних з ним документів». В Угоді не встановлені чіткі терміни для ратифікації Статуту. Разом із тим, на восьмому році війни з РФ дивно виглядають зволікання України щодо ратифікації одного з ключових міжнародних договорів, що гарантують міжнародний правопорядок. З одного боку, Україна просить міжнародне співтовариство про допомогу в боротьбі з агресією РФ, а з іншого, не використовує доступні механізми захисту і не квапиться брати на себе зобов'язання з дотримання МКП, в порушенні якого звинувачує РФ. Відсутність політичної волі щодо ратифікації Римського статуту відносить Україну до одного табору з іншими державами, які демонструють зневагу до міжнародного права, такими як РФ, Китай тощо. Як відомо, РФ відкликала свій

підпис під Римським статутом у 2016 р., одразу після публікації Звіту Офісу Прокурора МКС щодо можливих злочинів Росії в Криму.

Якщо Україна не імплементує положення Римського статуту у законодавство – ефективне співробітництво з міжнародним судом буде неможливим і головна мета членства України в МКС буде зведена нанівець. Ратифікація Україною Римського статуту дозволить Прокурору МКС без дозволу Палати ухвалювати рішення щодо розслідування злочинів, вчинених на тимчасово окупованих територіях. На нашу думку, Україні, спільно з іншими міжнародними та зарубіжними партнерами, слід докладати максимальних зусиль задля того, щоб МКС нарешті ухвалив рішення про початок повноцінного розслідування злочинів міжнародного права, міжнародних злочинів, таких як геноцид, ВЗ або злочини проти людяності на тимчасово окупованих територіях України, що повинно завершитися відкриттям кримінальних справ в МКС. Слід брати до уваги також і те, що без ратифікації Римського статуту Україна не отримає прав держави-учасниці МКС. Це не лише обрання Прокурора МКС, а й суддів, повноцінна участь у засіданнях робочих органів суду, можливість висловлення та просування своїх позицій тощо.

Щодо перспектив подальшого співробітництва між Україною та МКС, то, важливо відзначити наступне. ВР України 02.06.2016 р. прийнято Закон «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», відповідно до якого наша держава може визнати юрисдикцію МКС на умовах, визначених Римським статутом. Конституційний Суд України 25.01.2016 р. надав висновок про відповідність такого положення Конституції України. Разом із тим, слід констатувати, що чинне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство України не повною мірою відповідає вимогам РС МКС, зокрема, у частині визначення ВЗ. Правозахисні організації неодноразово звертали увагу на невідповідність розділу XX КК України «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» нормам МГП та Римського

статуту. Зокрема, у КК України не передбачена відповідальність за злочини проти людяності, а його положення щодо агресії, ВЗ та геноциду не повною мірою мірі відповідають вимогам сучасного МКП. На нагальність розв'язання цієї проблеми звернула увагу і ПАРЄ в Резолюції № 2112 (2016) «Гуманітарні занепокоєння щодо людей, захоплених під час війни в Україні», відповідно до якої ПАРЄ закликає українську владу «привести своє національне законодавство, включаючи Кримінальний кодекс та КПК України, у відповідність до положень міжнародного кримінального права, і, зокрема, включити положення про статус захопленої людини і визначити тортури як тяжкий злочин».

Україна наразі визнає юрисдикцію МКС щодо розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людяності та ВЗ, скоєних в Україні під час конфлікту на основі двох Заяв Уряду України до МКС. У результаті подання зазначених вище заяв та їх обов'язковості щодо юрисдикції, Україна має подвійні зобов'язання стосовно співпраці з МКС. З приводу імплементації Римського статуту основні зобов'язання України виникають відносно принципу співробітництва, що передбачає зобов'язання співпрацювати з МКС відповідно до ч. 9 РС МКС та приймати відповідні законодавчі акти про співпрацю та принципу компліментарності, який встановлює, що МКС може здійснювати юрисдикцію лише тоді, коли держави, які повинні були мати юрисдикцію в цій ситуації, дійсно «не бажають або не можуть» проводити розслідування або притягати винних осіб до відповідальності. Україна має юридичні зобов'язання розслідувати злочини, що підпадають під юрисдикцію МКС та притягати до відповідальності за їх скоєння.

Слід констатувати, що визнання Україною юрисдикції МКС на умовах Римського статуту, засвідчили невідповідність законодавства України про кримінальну відповідальність положенням МКП. Наразі КК України не передбачає кримінальної відповідальності за злочини проти людяності, за ВЗ, що є порушенням звичаєвого, а не договірною МГП.

При цьому слід звернути увагу, що ці специфічні прогалини у вітчизняному кримінальному законодавстві України виникли не через те, що останнє перестало «встигати» за суспільно-політичним життям, а зумовлені тим, що від моменту прийняття КК України його положення системно не узгоджувалися з нормами сучасного міжнародного права та тенденціями його імплементації в національні правові системи, у тому числі в аспекті кримінальної відповідальності за вчинення ВЗ.

Отже приведення положень законодавства України щодо кримінальної відповідальності у відповідність до вимог міжнародного кримінального права та міжнародного гуманітарного права, а також практики їх імплементації в національну правову систему вимагає більш масштабних та глибинних змін. Очевидно, що саме навколо цього завдання і мають бути сконсолідовані спільні зусилля всіх гілок державної влади в Україні.

2.2. Особливості притягнення до відповідальності за воєнні злочини та злочини, суміжні із воєнними (на прикладі балканського досвіду)

Після закінчення балканської війни, майже 30 років тому, переслідування воєнних злочинців було домінуючим інструментом під час розслідування ВЗ, скоєних під час конфлікту в Югославії (1992–1995 рр.). Обвинувачення воєнних злочинців здійснювалося в Міжнародному кримінальному трибуналі для колишньої Югославії (МТКЮ), національних установах (наприклад, Суд БіГ у Сараєво) та місцевих судах (наприклад, кантональні та окружні в Республіці Сербська, усі спеціально створені організації у Федерації Боснія і Герцеговина та окрузі Брчко в результаті Дейтонських мирних угод). У подальшому ці інституції піддалися критиці фахівцями з різних причин, що викликають науковий інтерес для аналізу з огляду на отриманий досвід.

Досвід врегулювання та подальшої деокупації і реінтеграції югославських територій є цінним для нашої держави, а його дослідження зберігає актуальність, оскільки ці країни належать до регіону Центрально-Східної Європи, який у культурно-історичному та геополітичному вимірах споріднений з Україною.

На початку слід вказати на різочу відмінність. У 90-х рр. ХХ ст. країна «шести республік, п'яти народів, чотирьох мов, трьох релігій, двох абеток і однієї партії» поринула у громадянську війну¹. Розпад Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія (СФРЮ) як багатонаціональної держави відбувся в декілька етапів і на різних її територіях неоднаково. Соціально-економічні, етнополітичні й етноконфесійні конфлікти між представниками різних націй і народів у Югославії досягли такого рівня, при якому територіальна

¹ Малиновська О. Югославський варіант. *Політика і час*. 1993. № 3. С. 46–52.

єдність стала неможливою¹. В результаті розпаду СФРЮ утворення невеликих, переважно мононаціональних держав стало невідворотним після кривавих воєн та гостро політизованих і заідеологізованих зіткнень на етнічному ґрунті. Руйнування міжетнічної толерантності та стрімкий перехід до ворожнечі, навіть етнічних чисток, унеможливили співіснування різних етносів у єдиній Югославській державі².

Переслідування військових злочинів є складним завданням, незалежно від передумов та особливостей розвитку ЗК (які завжди є відмінними) і з урахуванням таких факторів як: кількість підозрюваних (вважається, що близько 10 000 лише в БіГ)³; збереження етнічної напруженості та політичного тиску проти судового переслідування; висока чисельність злочинів; низьке фінансування та кількість прокурорів; кількісна оцінка жертв конфлікту тощо.

Одним із головних викликів є саме кількісна оцінка жертв конфлікту, тобто визначення кола та кількості потерпілих. Існують два основних джерела встановлення оцінки – за допомогою зовнішніх незалежних та національних інституцій. Однак після тривалих, жорстоких і географічно поширених конфліктів неможливо мати повністю точні дані. Саме тому такі оцінки мають бути якісними, заснованими на надійних джерелах і точній методології. Крім того необхідними є дані, що включають загиблих і зниклих безвісти «з усіх боків». Так, Центр досліджень і документації (RDC)⁴ у

¹ Руда В. Європейський досвід урегулювання криз: на матеріалі конфлікту в Боснії і Герцоговині (1991–1995 рр.). 2010 р. № 2 (102) березень-квітень. С. 98.

² Палій Г. О. Досвід балканських країн з реінтеграції територій. *Стратегічна панорама*. 2020. № 1–2. С. 65; Judgment, *Tadić* (IT-94-1-A), Appeals Chamber, 15 July 1999; Decision on Dragoljub Ojdanić's Motion Challenging Jurisdiction – Joint Criminal Enterprise, *Milutinović, Šainović and Ojdanić* (IT-99-37-PT), Appeals Chamber, 21 May 2003. URL: <https://www.icty.org/en/case>

³ Nardini W. J. The Prosecutor's Toolbox: Investigating and Prosecuting Organized Crime in the United States. *Journal Of International Criminal Justice*. 2006. Volume 4. № 3, July. P. 528.

⁴ *Kordić and Čerkez Appeals Judgment*, 17 December 2004. URL: https://www.icty.org/en/case/kordic_cerkez

Сараєво, спадкоємець Центру дослідження воєнних злочинів боснійського уряду, який був сформований під час ЗК, був однією із спеціально створених установ для встановлення фактів та жертв конфлікту. Іншим джерелом були звіти Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії¹, які є частиною доказів, представлених суддям, а також експертні звіти сертифікованих, професійних статистів та аналітиків. Обидва джерела називають кількість загиблих і зниклих близько ста тисяч. Більшість жертв були боснійськими мусульманами. Саме цивільне населення становило найбільшу частину вбитих або зниклих безвісти. Важливо зазначити, що методологія збору даних про зниклих безвісти та інтерпретація цих даних викликала багато суперечок у МТКЮ, де експерти сперечалися про кількість та обставини смерті та поховання тисяч жертв. Так, судові процеси у Сребрениці є яскравими прикладами тому, в усіх процесах, пов'язаних із масовими стратами після падіння анклаву, були зафіксовані численні свідчення про загиблих; як вони загинули і скільки було знайдено та ідентифіковано тіл².

Відтак, практичний досвід роботи МТКЮ щодо розслідування та засудження за ВЗ дозволив зробити ряд важливих висновків.

1. Чітко прописана юрисдикція Трибуналу.

При створенні МТКЮ було зрозуміло, що притягнення до відповідальності всіх осіб, винних у порушеннях МГП, вчинених у колишній Югославії з 1991 р., було неможливим. Масштаби та кількість злочинів, зробили недоцільним широкую юрисдикцію Трибуналу.

На початку діяльності Трибуналу Статут МТКЮ обмежив його юрисдикцію та зосередив усі механізми на притягненні до відповідальності виключно за серйозні порушення

¹ Judgement on Sentencing Appeal, *Dragan Nikolić* (IT-94-2-S), Appeals Chamber, 4 February 2005, § 39. URL: <https://www.icty.org/en/case>

² Judgment on Sentencing on Appeal, *Momir Nikolić* (IT-02-60/1-S), 8 March 2006, § 83 citing the Trial Chamber Judgment. URL: https://www.icty.org/x/cases/nikolic_old/acjug/en/judge060308.pdf

МГП¹ осіб, що були відповідальними за фізичне вчинення надзвичайно жорстоких чи інших надзвичайно серйозних злочинів. Згодом увага перемістилася на найвищих керівників, що віддавали злочинні накази. Так, на обмеження юрисдикції Трибуналу окремо наголошувала Резолюція 1503 РБ ООН у 2003 р., що містила заклик до МТКЮ «зосередитися на судовому переслідуванні та судовому розгляді справ щодо найвищих лідерів, підозрюваних у найбільш серйозних воєнних злочинах та злочинах суміжних із воєнними, що підпадають під юрисдикцію МТКЮ, а також на передачі відкритих справ щодо підозрюваних у вчиненні ВЗ, що передбачає меншу відповідальність до компетентних національних судових органів. Передача справ здійснюється на основі оцінки «важкості злочинів та рівня відповідальності обвинуваченого»².

Зосередження обвинувачень на найвищих посадових особах або керівниках злочинних угруповань впливає на методи та стратегію розслідування. Таким чином, при створенні спеціального міжнародного трибуналу по розслідуванню злочинів вчинених в Україні під час агресії РФ важливим є чітке визначення у Статуті Трибуналу видів злочинів та кола осіб щодо яких буде здійснюватися розслідування та засудження. Ці фактори мають бути взяті до уваги робочою комісією зі створення Трибуналу. У національному законодавстві доцільно чітко прописати механізми та види ВЗ (поняття, ознаки та склади кожного злочину), що не потраплять до юрисдикції Трибуналу.

Хоча допомога надавалася міжнародними збройними силами спеціально в Боснії та Герцеговині, згідно свого мандату та відповідно до Дейтонської мирної угоди, Трибунал не мав власного органу для виконання звичайних поліцейських завдань, таких як вручення повісток, проведення

¹ UN Security Council Resolution 827 (1993) establishing the Tribunal and Art. 1 ICTYSt. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf

² Резолюція 1503 (2003), принятая Советом Безопасности ООН на его 4817-м заседании 28 августа 2003 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b80#Text

обшуків і арештів, затримання підозрюваних, де б вони не знаходилися. Отримання відповідних доказів значною мірою залежало від співпраці органів державної влади, у тому числі в регіонах. Було б доцільним врахувати такий досвід у сучасних умовах в Україні.

2. Залучення до співпраці з Трибуналом так званих «інсайдерських свідків».

Американський юрист В.Нардіні, у статті про інструменти розслідування, які використовуються в Сполучених Штатах, вказує на те, що свідки-інсайдери, які співпрацюють із слідством, можуть надати інформацію про більш високопоставлених учасників злочинної змови¹. Спонукаючи обвинувачених нижчого рівня до співпраці можливо шляхом пом'якшення покарання за свідчення та надання інформації про інших осіб, які брали участь у злочинній змові. Структура справи проти високопоставлених відповідальних осіб може включати низку справ щодо переслідування злочинців нижчого рівня, під час збору доказів проти винних вищого рівня. Використання таких свідків, як інсайдери нижчого, так і вищого рівнів, є цінним інструментом у міжнародних судових переслідуваннях.

Так, Апеляційна палата МТКЮ прийняла, як доказ по справі, свідчення свідка-інсайдера, який надав важливу інформацію про планування та підготовку нападу, що включало вбивство, примусове переміщення цивільного населення та знищення цілого села на території Боснії і Герцеговини². Самі ці свідчення були визнані основним, прямим та достовірним доказом при розгляді обвинувачення.

Так само, у обвинуваченні Слободана Мілошевича (югославський політик і державний діяч, президент Союзної Республіки Югославія (1997–2000 рр.), Сербії (1986–1997 рр.)) Мілан Бабіч, співучасник злочинної змови, добро-

¹ Nardini W. J. The Prosecutor's Toolbox: Investigating and Prosecuting Organized Crime in the United States. *Journal Of International Criminal Justice*. 2006. Volume 4. № 3, July. P. 528.

² Appeal Judgment, *Kupreškić et al.* (IT-95-16-A), 23 October 2001. URL: <https://www.icty.org/en/case/kupreskic>

вільно дав свідчення у справі, незважаючи на той факт, що він свідчив проти себе. Він також надав документи, щоб допомогти притягнути себе та інших до відповідальності за вчинені ВЗ та віддання наказів, що передбачали вчинення ВЗ. Пізніше Бабічу було пред'явлено обвинувачення та запропоновано угоду про визнання себе винним у злочині переслідування та злочині проти людства¹. Таким чином, свідчення осіб, причетних до вчинення злочину, слугують іншим значущим цілям, таким як пряме і лаконічне встановлення фактів. Визнання Моміром Ніколічем своєї вини за події в Сребрениці – першого боснійського серба, який зробив це – вважалось важливим для відновлення миру в регіоні, забезпечило основу для примирення та виключило історичний ревізіонізм². У цьому контексті важливо наголосити на праві національних органів пропонувати пом'якшення відповідальності таким свідкам.

3. Особливості притягнення до відповідальності співучасників злочину.

Масштабні злочини, в контексті ЗК у колишній Югославії, часто передбачали координацію дій різних правоохоронних органів (наприклад, поліції та військової адміністрації) та влади. Зі систематичного або поширеного характеру деяких злочинів можна зробити висновок, що дії фізичних осіб були скоординованими та організованими високопоставленими військовими та/або посадовими особами. Кримінальна відповідальність високопоставлених цивільних і військових лідерів, які поділяли намір і діяли разом для досягнення злочинного результату, фізично здійсненого іншими особами, могла здатися очевидною, але одним із головних питань для Трибуналу було вирішити, яка форма співучасті найкраще фіксує їх злочинну поведінку.

¹ Judgement on Sentencing Appeal, *Dragan Nikolić* (IT-94-2-S), Appeals Chamber, 4 February 2005, § 39. URL: https://www.icty.org/en/case/dragan_nikolic

² Judgement on Sentencing on Appeal, *Momir Nikolić* (IT-02-60/1-S), 8 March 2006, § 83 citing the Trial Chamber Judgment. URL: https://www.icty.org/x/cases/nikolic_old/acjug/en/judge060308.pdf

Форми співучасті були недостатньо прописані у Статуті МТКЮ, як, наприклад, у Статуті Міжнародного кримінального суду (МКС), де більш детально перераховані форми вчинення¹. Однак той факт, що Статут МТКЮ не містив деталізації щодо кожної форми співучасті, не заважав палатам визначати її види відповідно до міжнародного звичаєвого права.

Хоча відповідальність за співучасть у злочині була передбачена у Статуті МТКЮ², вона не була чітко прописаною, щоб входити в сферу юрисдикції Трибуналу. Статут МТКЮ, на відміну від Статуту МКС, у дещо загальних рисах визначає юрисдикційні рамки, в яких діяв Трибунал. Проте це не заважало уточнювати та тлумачити елементи окремих форм співучасті. Крім того, хоча форми участі на додаток до тих, що містяться в ч. 1 ст. 7 не були використані, ст. 7(1) Статуту МТКЮ видається невичерпним за своїм характером. Вона містить визначення форми співучасті (тобто відповідальності за участь у злочині вчиненого групою осіб), за допомогою яких обвинувачений може бути притягнутий до відповідальності за злочин³.

При переслідуванні головнокомандуючих або тих, хто іншим чином мав нести основну відповідальність за серйозні порушення МГП, слід враховувати той факт, що ці особи фактично не були безпосередньо причетними до фізичного вчинення злочину. На відміну від деяких справ, що розглядалися у Трибуналі по Руанді, де політики або лідери також були залучені до фізичного вчинення злочинів або були фізично присутні при вчиненні такого злочину⁴, найбільш

¹ Римський статут міжнародного кримінального суду. 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

² *Stakić Appeals Chamber Judgment*. 2006. URL: <https://ijrcenter.org/international-criminal-law/icty/case-summaries/stakic/>

³ *Milutinović, Šainović and Ojdanić Decision*. (Exclusively for the use of the media. Not an official document). URL: <https://www.icty.org/en/press/milan-milutinovic-nikola-sainovic-dragoljub-ojdanic-and-vladimir-lazarevic-provisionally>

⁴ Judgment, Akayesu (ICTR-96-4-T), Trial Chamber I, 2 September 1998. URL: <https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ict96-4/trial-judgements/en/980902.pdf>

високопоставлені чи відповідальні обвинувачені особи в МТКЮ були усунуті від фактичного фізичного вчинення злочинів. Хоча всі форми співучасті згідно зі ст. 7(1) Статуту можуть охоплювати різну злочинну поведінку вищих керівників, залежно від фактів, є деякі, які потребують особливої уваги.

Важливим для притягнення до відповідальності за злочин вчинений групою осіб є встановлення фактів співучасті та ролі кожного співучасника у злочині. Наказ, як спосіб участі у злочині, охоплює як військовий, так і цивільний персонал, доки обвинувачений займає владну посаду та наказує іншому вчинити злочин¹. Наказ, як форма участі, охоплює злочинну поведінку лідера, коли існує певна форма авторитетних відносин із тими, хто фізично вчиняє злочин. За обставин, згідно яких особи спільно вирішують вчинити злочин і не перебувають у ієрархічних відносинах або не діють відповідно до ієрархічних відносин, такий злочин буде підпадати під інші критерії. Так, Апеляційна палата МТКЮ встановила, що Стакіч (один із високопосадовців, відповідальних за різанину у Сребрениці) брав участь у злочинному угрупованні, до якого входили керівники політичних органів, армії та поліції, які мали владу в муніципалітеті, та зі спільною метою етнічної чистки муніципалітету переслідували та примусово переміщали боснійських мусульман і боснійських хорватів. Було встановлено, що підсудний відіграв вирішальну роль у скоординованій співпраці з поліцією та армією для досягнення спільної мети вчинення злочину². Апеляційна палата зазначає, що було б штучним робити висновок, що він несе відповідальність лише за злочини вчинені ним особисто та не брати до уваги його роль щодо організації інших ВЗ та злочинів суміжних із воєнними.

Таким чином, при розробці Статуту Трибуналу по злочинам РФ в Україні, слід зосередити увагу на необхідності

¹ Judgment, *Kordić and Čerkez* (IT-95-14/2), Trial Chamber, 26 February 2001, § 28. URL: https://www.icty.org/en/case/kordic_cerkez

² *Stakić* Appeals Chamber Judgment. 2006. URL: <https://ijrcenter.org/international-criminal-law/icty/case-summaries/stakic/>

закріплення положень щодо відповідальності високопоставлених керівників та їх обвинувачення, права розслідування злочинів та переслідування підозрюваних різних форм співучасті.

4. Методи збору доказів.

Розслідування та збір доказів щодо вчинених ВЗ, злочинів проти людства чи геноциду з метою міжнародного переслідування неминує означати порушення справи по факту. Хоча МТКЮ було створено до завершення конфлікту у колишній Югославії, триваючий характер конфлікту та той факт, що слідчих прокуратури не вітали в багатьох областях, означали, що велика частина доказів збиралася через деякий час після вчинення злочинів. Так само, оскільки Трибунал по Руанді був створений після масових звірств, розслідування не могло бути одночасним; імовірно, з таким же викликом зіткнувся Спеціальний суд Сьєрра-Леоне. Це означає, що певні методи збору доказів (наприклад, одночасне прослуховування телефонних розмов чи спостереження) були недоступні. Крім того, Трибунал не був готовий до обробки та оцінки окремих специфічних доказів по справі.

Так, проблемою було розуміння культурних, мовних чи історичних факторів, які існували при спілкуванні зі свідками з колишньої Югославії. Їхня колективна пам'ять, як членів етнічної групи, та її зображення лідерами та ЗМІ мали значення для розуміння того, як свідки бачили конфлікт. Наприклад, у висновках МТКЮ було зазначено про промову генерала Крстич у зверненні до однієї з підпорядкованих йому бригад. У промові він привітав їх із зусиллями «звільнити багатотисячні сербські території від ненависного ворога та запобігти подальшому геноциду проти сербського народу», а також використав принизливі терміни щодо мусульман¹. Відтак, розуміння історії регіону є важливим для правильного розуміння термінології, яку використовують злочин-

¹ International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Former Yugoslavia since 1991. UN. 2001. URL: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>

ці з метою створення стереотипів та віктимізації. Терміни, які вживалися зневажливо або негативно при зображенні людей різних етнічних груп, таких як «четники», «ушташі», «турки» або «балії» слід розуміти як у їхньому історичному контексті, так і в контексті, в якому вони використовувалися під час конфлікту¹.

За обставин, за яких прокуратура реконструювала події іноді через роки після вчинення злочину, докази, що походять із періоду скоєння злочину, мають вирішальне значення. Хоча свідчення можуть бути включені до цієї категорії доказів, посилання в цьому розділі стосуються тогочасних документальних, аудіо- або відеозаписів. Вищі керівники, які організують масштабні злочини, нечасто документують загальну злочинну мету або детально описують кожен злочинний крок її реалізації. На політичному рівні такі записи засідань урядових зборів, зборів кризового штабу, рішення президентів, звіти поліцейського департаменту, газетні статті, виступи та телевізійні інтерв'ю мали важливе значення для визначення відповідальних лідерів і їх ролі у скоєнні ВЗ.

Аналогічні докази вже були прийняті до уваги МС ООН при розгляді справи про застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації між Україною та РФ. Так, 08.11.2019 р. Міжнародний Суд ООН визнав свою юрисдикцію у справі «Україна проти Російської Федерації» щодо порушення двох міжнародних конвенцій – Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Перша стосується дій Російської Федерації на Донбасі, друга – в окупованому Криму². При ви-

¹ Judgment, *Kordić and Čerkez* (IT-95-14/2), Trial Chamber, 26 February 2001, § 28. URL: https://www.icty.org/en/case/kordic_cerkez

² Reports of judgments, advisory opinions and orders application of the international convention for the suppression of the financing of terrorism and of the international convention on the elimination of all forms of racial discrimination (*Ukraine v. Russian Federation*). Preliminary Objections Judgment of 8 November 2019. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/166>

знанні своєї юрисдикції Суд, згідно положень Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього та власної прецедентної практики, послався на публічні виступи вищих посадових осіб РФ, із закликами зупинити геноцид російськомовного населення, що ніби то здійснюється українською владою на території України, як докази по справі. Саме тому збереження та збирання усіх можливих доказів є надзвичайно важливим при такого роду судових процесах.

Все вищевикладене вказує на актуальність і необхідність створення дієвих механізмів щодо документування та розслідування ВЗ, злочинів проти людяності та геноциду, починаючи з 2014 р., а також чіткого та ефективного протоколу взаємодії з МКС та іншими міжнародними інституціями, у тому числі й ініціювання створення спеціального Трибуналу. Можливим варіантом налагодження процесу документування вчинених РФ злочинів в Україні, може стати створення окремого підрозділу у складі ЗСУ, який документуватиме ВЗ, до складу якого входитимуть особи, які матимуть відповідну кваліфікацію. Такий підрозділ повинен бути готовим прибути на місце вчинення злочинів одразу після (а іноді і під час) ведення у відповідних районах бойових дій. При цьому, підрозділ не підмінятиме собою органи юстиції, слідства чи прокуратури, а лише фіксуватиме та документуватиме злочини. Усі зібрані матеріали будуть передаватися відповідним державним органам для приєднання до доказової бази, що в подальшому використовуватиметься для притягнення до відповідальності воєнних злочинців не лише національними судами, але й МКС та/або спеціальним Трибуналом.

5. Повна співпраця держави із створеним Трибуналом.

Оскільки МТКЮ, як правило, не користувався повноваженнями прокуратури національних юрисдикцій, успішне розслідування та судове переслідування залежало від співпраці держав. Зокрема, МТКЮ довелося значною мірою покладатися на співпрацю з державами колишньої Югославії для доступу до свідків і документів, а також для забезпечен-

ня передачі обвинувачених під варту Трибуналу. Ст. 29 Статуту МТКЮ встановлює міжнародно-правове зобов'язання для всіх держав співпрацювати з МТКЮ. Міжнародно-правове зобов'язання, яке покладалося на всі держави-члени ООН щодо співпраці з МТКЮ, було підкріплено рішеннями Ради Безпеки. Тим не менш, до кінця 2005 р. співробітництво більшості держав колишньої Югославії мало серйозні недоліки, і ні Сербія і Чорногорія, ні Боснія і Герцеговина не співпрацювали з Трибуналом повністю та беззастережно.

Прогрес у співпраці Хорватії, Сербії та Чорногорії, Боснії та Герцеговини та колишньої югославської Республіки Македонія з 2004 р. став результатом послідовного та принципового підходу ЄС у межах процедури прийняття цих країн до Союзу. На саміті в Салоніках у червні 2003 р. ЄС визначив свою політику щодо Західних Балкан, регіону, який включає всю колишню Югославію. Тоді було вирішено, що всі держави цього регіону можуть приєднатися до ЄС за умови виконання низки умов, однією з яких є повноцінна співпраця з МТКЮ. На кожному етапі процесу вступу до ЄС Європейська комісія або Рада ЄС оцінювали рівень співпраці відповідної держави з МТКЮ, найчастіше на основі оцінок, наданих прокурором МТКЮ або Радою Безпеки, або безпосередньо ЄС. Коли прогрес був визнаний недостатнім, ЄС не ухилявся від прийняття жорстких рішень, як-от перенесення переговорів про вступ Хорватії в березні 2005 р. Лише після того, як прокурор підтвердив, що Хорватія повністю співпрацює з МТКЮ, 03.10.2005 р., переговори нарешті почалися. У випадку Сербії та Чорногорії саме перспектива розпочати переговори про стабілізацію та асоціацію з ЄС, перший крок до повноправного членства, спонукала Белград доставити дюжину втікачів до Гааги у першій половині 2005 р. Так само важливу роль відіграла відміна санкцій щодо Сербії та Чорногорії. Через значний супротив видачі обвинувачених та уповільнення у співробітництві національних правоохоронних органів, введені санкції були відмінені за умови повного та своєчасного виконання країною своїх зобов'язань за мирним

договором. З досвіду МТКЮ стало очевидним, що лише чіткі терміни, пов'язані з чіткими санкціями, дали результати.

Відтак, коли переслідування за порушення МГП суттєво залежить від співпраці держав, які не співпрацюють добровільно, Прокурор буде сприяти їх ефективності, вдаючись до стратегій, що поєднують судові та позасудові засоби. Судові засоби включають видачу обов'язкових судових наказів і звернення до Ради Безпеки. У випадку з МТКЮ, таких заходів було недостатньо щоб стимулювати державу, яка не бажає співпрацювати. У такій ситуації можна розглянути відповідні позасудові засоби. Так, через постійний інтерес європейської громадської думки до питань, пов'язаних із Трибуналом, МТКЮ також скористався тиском НУО та ЗМІ на уряди з метою поліпшення співпраці а також на інші європейські держави, щоб зберегти питання співпраці з Трибуналом на порядку денному найбільш впливових міжнародних організацій.

Сьогодні МТКЮ є постійним елементом міжнародного переслідування у спробах покласти край безкарності, а досвід його роботи щодо розслідування та притягнення до відповідальності за вчинення широкомасштабних ВЗ, безсумнівно, принесе користь майбутнім судовим переслідуванням.

2.3. Депортація як форма геноциду Українського народу

Сюрреалістичні картини варварських злочинів в Україні відкрилися людству з початком повномасштабної війни проти нашої держави, яку з 24.02.2022 р. веде РФ. Фото та відеокадри з містечок та сіл Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Донецької, Луганської областей, на яких зафіксовані тіла сотень вбитих та закатованих мирних українців, розбомблені жилі квартали та інші об'єкти цивільної інфраструктури облетіли телеефір та соціальні мережі всіх країн світу та жажнули своєю нелюдською жорстокістю та нечуваним цинізмом. Моторошні події в Бучі, Ірпені, Гостомелі, Бородянці та десятках сіл Київської, Чернігівської та Сумської областей, які стали відомі наприкінці березня 2022 р., після відходу з цих територій російських збройних формувань, назавжди встановили межу неможливості сприйняття цивілізованим суспільством будь-яких намагань путінського режиму довести адекватність своїх військових намірів на українській землі.

Не менш вагомими доказами злочинів РФ проти Українського народу слугують і факти масового насильницького вивезення громадян України з окупованих та непідконтрольних територій на територію країни-агресора (депортація), число яких наразі неможливо встановити достеменно.

Високопосадовці України називають різні цифри кількості українських громадян, депортованих на територію РФ за більш як два місяці війни. За даними постійного представника України при ООН С. Кислиці, росіяни примусово переселили до РФ понад 500 тис. українців, зокрема 121 тис. дітей – при цьому українцям видають документи, що забороняють залишати російські регіони протягом двох років¹. Президент України В. Зеленський 21.04.2022 р. у відеозверненні до парламенту Португалії підтвердив: «Російські окупанти вже ви-

¹ Кислиця: До РФ депортували півмільйона українців і заборонили їм виїзд. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/20/7340823/>

везли з території, яку вони зайняли, не менше 500 тисяч наших громадян. Були люди – і їх немає. 500 тисяч людей. Це – депортація, це те, чим займалися найстрашніші тоталітарні режими минулого»¹. За даними Уповноваженої Верховної Ради України з прав людини Л. Денісової, яка безпосередньо опікується цим питанням, станом на 22.04.2022 р. вже понад 915 тис. громадян України загарбники примусово депортували до РФ, 170 тис. із них – діти².

Кількість депортованих українців зростає з кожним наступним днем, а про їхню подальшу долю взагалі нічого невідомо. Російська сторона порушує не лише норми міжнародного права, внутрішні закони, а й навіть загальнолюдські правила поведінки. Діючи обманом та погрозами, розповідаючи про «створення сприятливих та гостинних умов», під виглядом евакуації, українців позбавляють документів, розміщують у закритих фільтраційних таборах, які вони не можуть залишити з власної волі, намагаються перевезти на поселення у віддалені регіони Росії (Сибір, Далекий Схід, Сахалін, Північний Кавказ) без права виїзду протягом щонайменше двох років, всіляко знущаються, заважають спробам повернення в Україну. Дітей розлучають із батьками та хочуть направити на незаконне усиновлення до російських родин. При цьому, українці віком від 18 років, незалежно від статі, які не проходять фільтрацію через проукраїнську позицію, зникають³.

¹ Зеленський про депортацію 500 тис. українців до РФ: «Це те, чим займалися найстрашніші режими минулого». URL: <https://novynarnia.com/2022/04/21/500-tys-deport/>

² Денісова: Росія примусово депортувала до РФ понад 915 тисяч громадян України, 170 тисяч із них – діти. URL: <https://qirim.news/novosti-uk/denisova-rosiya-prymusovo-deportuvала-do-rf-ponad-915-tysyach-gromadyan-ukrayiny-170-tysyach-iz-nyh-dity/>

³ Зеленський закликає зупинити депортацію українців до Росії та повернути їх додому. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/823777.html>; ЗМІ РФ звітують про 674 тис. українців, примусово вивезених окупантами до Росії, із них понад 131 тис. - діти, - Денісова. URL: <https://espresso.tv/zmi-rf-zvituyut-pro-674-tis-ukraintsiv-primusovo-vivezenikh-okupantami-do-rosii-iz-nikh-ponad-131-tis-diti-denisova>; Омск и Сахалин:

Після оприлюднення 03.04.2022 р. на сайті державної російської інформаційної агенції «Новости» статті московитського політтехнолога Т.Сергейцева під назвою «Що Росія має зробити з Україною», у якій стверджується, що «нацизм» в Україні існує у вигляді «прагнення до незалежності та європейського шляху розвитку», а завданнями так званої «спецоперації» Росії в Україні є «ліквідація непримиримих нацистів», «деукраїнізація» та «деєвропеїзація» значної частини народної маси, які є пасивними нацистами»¹, не залишилось жодних сумнівів щодо справжньої сутності ідеології путінського режиму та цілей його збройних формувань на нашій землі. Такі публікації не є випадковими. Це результат багаторічної імперської політики Кремля і його очільника щодо України та подальшої долі самої РФ. Варто лише згадати всім відомі публічні вислови Путіна про крах Радянського Союзу як «найбільшу геополітичну катастрофу століття», яка стала для російського народу «справжньою драмою»; про заперечення самотньої етнічної, мовної, релігійної, культурної, історичної спадщини українського народу, які для будь-якої освіченої людини є безпідставними та навіть безглуздими.

Людство нарешті усвідомило, що метою державної політики путінської Росії передбачувано повинно було стати повне винищення української нації. Адже, сучасна РФ, яка офіційно проголосила себе правонаступницею Радянського Союзу, по суті, взяла на себе й зобов'язання «імперії зла» по вчиненню геноциду Українського народу.

Очевидність та беззаперечність висновку, що метою путінської Росії в Україні є системне, послідовне та жорстоке

Денисова рассказала, куда депортируют насильно вывезенных в РФ украинцев. URL: <https://www.unian.net/society/denisova-denisova-nazvala-regiony-rossii-v-kotorye-perepravlyayut-ukraincev-novosti-ukrainy-11764816.html>

¹ Зеленський: «Що Росія повинна зробити з Україною» – доказ геноциду для трибуналу. РІА Новості. URL: <https://suspilne.media/225218-zelenskij-statta-so-rosia-povinna-zrobiti-z-ukrainou-e-dokazom-genocidu-dla-tribunalu/>

знищення Українського народу та позбавлення його права на самовизначення та самостійний державницький розвиток будь-якими засобами та методами, доводить кожен наступний день війни. Географічна сусідка України – Росія, яка намагається привласнити собі славу державницьку історію нашого народу, починаючи з часів Київської Русі, ідентифікувати московитів та українців як етнічно споріднені народи, знівелювати та заперечити самостійницький шлях державного та суспільного розвитку нашої нації, сьогодні за допомогою всього спектра сучасного збройного арсеналу фізично винищує Український народ під вигаданими та фальшивими гаслами так званих «денацифікації», «демілітаризації», «захисту прав російськомовного населення» тощо.

Українська фахівчиня з міжнародного права М. Антонович доводить наявність тривалого російського геноциду проти української нації, який розпочався ще у період середньовіччя, від часу заснування Москви. Як акти геноциду перелічує звірські напади на Київ Андрія Боголюбського, вчинені ще у XII ст., спалення козацької столиці м. Батурина у 1708 р. при царюванні Петра I, коли було знищено приблизно 16 тис. українців. Згадує Голодомор XX ст., дії РФ 2014 р. спочатку в анексованому Криму, а згодом на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей України по знищенню частини української нації з метою поширити так званий «руській мір»¹. Такі історичні довідки проливають світло на справжні «братерські відносини» наших народів та пояснюють сучасну ідеологію путінського режиму. Адже, спостерігаючи нищівні бомбардування, яким піддаються українські міста та села, чисельні вбивства, катування цивільного населення, депортацію громадян України на територію держави-агресора, що чинять російські збройні формування, розуміючи масштаби та сутність злочинних

¹ Експерти переконані, що Росія продовжує геноцид українців. URL: https://zmina.info/news/jeksperti_perekonani_shho_rosija_prodozhuje_genocid_ukrajinciv/; Антонович М. Злочин злочинів: що таке геноцид та як він карається. URL: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/zlochinzlochiviv-shcho-take-genocid-roz-yasnyuye-ekspert.html>

намірів їх політичного керівництва, все більше очільників держав, провідних політиків та діячів громадянського руху схиляються до висновків про наявність у таких діях ознак геноциду Українського народу.

Разом із тим, українські політики досить виважено підходять до правової оцінки та кваліфікації масиву вчинених путінським режимом в Україні злочинів. Так, представник президента України в АР Крим А. Кориневич стверджує, що примусова депортація громадян України з тимчасово окупованих територій України до РФ порушує норми МГП та повинна бути кваліфікована як злочин проти людяності або як ВЗ¹. Офіс Генерального прокурора України депортацію кваліфікує як ВЗ, покарання за який передбачено КК України, ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни»².

Правильність кваліфікації злочинів, вчинених проти громадян України з окупованих територій, як ВЗ доводять й вітчизняні правники. Посилаючись на ст. 8 Римського статуту МКС та положення IV Женевської конвенції, вчені підкреслюють, що російська сторона навмисно не створює умов для гуманітарних коридорів та евакуації українського цивільного населення в межах території України, штучно створює умови для порушення заборон, встановлених у Женевській конвенції та її додатковому протоколі. Обставини переміщення цивільного населення роблять неможливим виконання припису ст. 49 Женевської конвенції, якою передбачено, що «особи, яких було евакуйовано в такий спосіб, повинні бути відправлені додому відразу після припинення воєнних дій на цій території ...». Окрім того, російською стороною не виконуються приписи ст. 27, частин 3, 4 ст. 49 цієї Міжнародної конвенції³. Такі правові висновки

¹ Кориневич: Після 24 лютого до воєнних злочинів РФ додала ще й примусова депортація громадян України. URL: <https://www.blackseanews.net/read/188295>

² Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ / Офіс Генерального прокурора України. URL: <https://www.gp.gov.ua/>

³ Примусова депортація мешканців Маріуполя до РФ є воєнним злочином. 24.03.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-soci>

фахівців ґрунтуються на сучасних універсальних міжнародних стандартах щодо можливості визначення депортації як міжнародного злочину. Це пов'язано з певною складністю та неоднозначністю кваліфікаційних ознак депортації як суспільно небезпечного діяння, насамперед, як злочину геноциду.

Разом із тим, Генеральний прокурор України на одному зі своїх брифінгів поставила під сумнів відповідність та точність кваліфікації депортації громадян України під час цієї війни як ВЗ. І. Венедіктова наголосила, що президент РФ В. Путін хоче знищити Україну як державу, а український народ – як націю. Коментуючи відкриття кримінальних проваджень щодо депортацій, вчинених на території України російською армією, високопосадовиця зазначила: «... понад дві тисячі дітей депортували тільки з Маріуполя. Це про що взагалі? Це просто ВЗ? Це набагато більше, ніж ВЗ. Тому як прокурор я дуже обережно кажу про можливість кваліфікації як геноциду, але як громадянин я прекрасно розумію, що з нашим народом відбувається»¹.

Дійсно, навіть на рівні історико-правових оцінок злочинів геноциду, вчинених ще за часів тоталітарного режиму СРСР, виникають труднощі з їх розслідуванням та винесенням судових рішень. Таку закономірність відмітив й Б. Губернський при аналізі відмінностей між геноцидом Гітлера і масовими депортаціями народів Сталініним. Він зауважив: «Невибаглива нацистська ідеологія цинічно і відверто пропагувала принципи ненависті до окремих народів і груп – євреїв, циган, слов'ян, комуністів, поставивши на чільне місце світу фігуру істинного арійця – «біляву бестію», вище і най-

ety/3438628-primusova-deportacia-meskanciv-mariupola-do-rf-e-voennim-zlocinom.html; Короткий Т. Чому так звана «евакуація» маріупольців до Росії є воєнним злочином. 22 березня 2022 р. URL: <https://zmina.info/columns/chomu-tak-zvana-evakuacziya-mariupolcziv-do-rosiyi-ye-voyennym-zlochynom/>

¹ Злочини росіян у Маріуполі можуть кваліфікувати як геноцид, – Венедіктова. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/219148-Zlochyny-rosiian-u-Mariupoli-mozhut-kvalifikuvaty-iaak-henotsyid---Venediktova>

досконаліше досягнення людства. Ті, хто відрізнявся від цього прекрасного ідеалу, знищувалися нацистами без найменших докорів сумління і душевних терзань... Сталінська ідеологія була більш витонченою. Не було народів щасливіших, ніж радянські, не було Конституції більш демократичної, ніж сталінська. Геноцид по-сталінськи – це геноцид винятково на ділі і в фактах». Тому, на його думку, «марно шукати прямі вказівки на знищення, вони замасковані під красивими і правильними гаслами. Найбільш лицемірний сталінський режим не тільки остаточно заплутав сучасників, але й забезпечив собі шанувальників на багато десятиліть уперед – вже після того, як стали відомі воістину жахливі цифри злочинів Сталіна проти власного народу»¹.

Такі твердження підтримав вітчизняний правник Б. Бабін, зазначивши, що «депортації радянською владою етнічних груп визнавалися злочином у нормативних актах СРСР лише останніх років його існування, вони визначені як злочинні у національному законодавстві та окремих міжнародних угодах. Водночас питання кримінальної кваліфікації депортацій радянського періоду як злочину залишається невирішеним – усі вказані радянські та пострадянські нормативні акти його оминають. Національна та міжнародна судова практика з кримінальної кваліфікації радянських депортацій відсутня»².

Неможливість судового переслідування геноциду на державному рівні, на думку Л. Філяніної, можна пояснити тим, що масштабні прояви цього злочину зазвичай пов'язані з високопосадовцями. Тому важко уявити державу, яка визнає, що сама планувала чи була співучасницею вчинення

¹ Губернський Б. Депортація кримських татар як геноцид: історичний аспект. URL: <https://ua.krymr.com/a/27418715.html>

² Бабін Б. В. Міжнародно-правові передумови кваліфікації злочинів депортації за етнічною ознакою. *Международное право развития: современные тенденции и перспективы : материалы междунар. науч.-практ. конф.* (г. Одесса, 17 июня 2015 г.) / НУ «ОЮА»; Кафедра междунар. права и междунар. отношений. Одесса, 2015. С. 24–30. URL: <http://hdl.handle.net/11300/2033>

геноциду, притягала до відповідальності винних за скоєння цього злочину¹.

Поняття «геноцид» як юридичний термін у міжнародному праві вперше публічно запропоновано американським юристом польського походження Рафаелем Лемкіним ще у 1933 р. на міжнародній конференції по уніфікації міжнародного права в Мадриді. Термін закріплений у міжнародному праві на рівні Конвенції ООН про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 р., ратифікованій Українською РСР 22.07.1954 р., що набула чинності у 1958 р. Відповідно до ст. I Конвенції «Договірні сторони підтверджують, що геноцид незалежно від того, відбувається він у мирний чи воєнний час, є злочином, що порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходів попередження і карати за його здійснення»². У ст. VI Конвенції передбачено, що особи, звинувачені в здійсненні геноциду чи інших перерахованих у статті III діянь, повинні бути суджені компетентним судом тієї держави, на території якої було вчинено це діяння, чи таким міжнародним карним судом, що може мати юрисдикцію щодо сторін цієї Конвенції, які визнали юрисдикцію такого суду. Отже, держави, на території яких було вчинено геноцид, і в яких Конвенція про геноцид була належним чином імплементована, можуть і повинні притягати до відповідальності за геноцид навіть без відповідної норми щодо відповідальності за геноцид у їхньому національному законодавстві.

Зауважимо, що факт появи терміну «геноцид» та його кодифікації як міжнародного злочину лише в 1948 р. не заперечує його існування як явища за міжнародним звичаєвим правом. Він існував упродовж століть, а називали його по-різному: варварство, масові знищення народів, етнічні чистки тощо.

¹ Філяніна Л. А. Геноцид як один із найжорстокіших міжнародних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 5. С. 163–165. URL: http://lsej.org.ua/5_2016/48.pdf

² Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

За словами Р. Лемкіна, визнання геноциду міжнародним злочином стало сенсом всього його життя. І обрання такого шляху не є випадковим та пов'язане з трагічними подіями його біографії. Будучи за походженням євреєм, він народився на теренах Російської імперії (сучасна територія Республіки Білорусь), закінчив Львівський університет, багато років мешкав у столиці Польщі м. Варшава, пережив звірства фашизму часів Другої світової війни, втративши батьків у концтраційному таборі Освенцим. Учений писав: «я тікав від нацистів... Вони не дуже мене шанували, м'яко кажучи. Тепер я живу в Америці, я радник з міжнародних питань у воєнному відомстві США. Моїх батьків було вбито в концтраційному таборі Освенцим. Вони були знищені. Тепер я знаю як називати такі злочини. Чи не видається Вам дивним, що вчиняючи масові вбивства протягом десятків тисяч років, людство не вигадало назви таким своїм діям? Я вигадав – це «геноцид». «Генос» означає з грецької «народ, раса, плем'я», а «цид» з латини – «вбиваю». Геноцидом я назвав знищення людей»¹.

Визначення злочину геноциду міститься у статті II Конвенції ООН про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 р. Геноцид описується як дії, що чиняться з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її; г) заходи, розраховані на запобігання народженню дітей у середовищі такої групи; г) насильна передача дітей з однієї групи людей в іншу². Більшість юристів-міжнародників вважають опис складу злочину геноциду в Конвенції цілком прийнятним для застосування. Утім, зважа-

¹ Как Рафаэль Лемкин убедил мир признать геноцид преступлением. URL: <https://news.un.org/ru/story/2019/12/1368811>

² Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

ючи, що термін «геноцид» порівняно нещодавно з'явився у категоріально-понятійному апараті юридичної науки, й досі тривають дискусії з приводу розуміння, тлумачення та застосування складу злочину. Найбільш спірними й неоднозначними залишаються питання розширення переліку груп людей, які повинні бути захищені цією Конвенцією. Наприклад, Х. Фейн дає своє визначення геноциду, в яке включає всі ненасильницькі спільноти (nonviolent collectivities), які стали чи можуть стати жертвами: «Геноцид – це стала (sustained) навмисна дія, вчинена злочинцем із метою фізичного знищення спільноти безпосередньо або через заборону біологічної та соціальної репродукції членів групи»¹. Р. Сербин, у свою чергу, акцентує увагу на дещо іншій проблематиці – певній двозначності, яка завжди була у питанні відмінностей між двома групами, які в Конвенції іменуються як «національні» та «етнічні»². Інші правознавці звертали увагу на відсутність у складі об'єктивної сторони даного злочину таких груп людей як соціальні та політичні. Питання щодо включення політичних та інших груп до жертв геноциду дебатовалося на Генеральній Асамблеї ООН, однак за наполяганням делегацій Великої Британії та радянського блоку було зняте за такою аргументацією: «з причини несталості й відсутності відмінних рис політичних груп їх включення зробить неясною і послабить Конвенцію в цілому»³.

Нині актуальним є питання визначення «наміру» вчинення геноциду та можливості міжнародно-правової кваліфікації депортації як однієї з форм прояву цього злочину.

¹ Fein H. Genocide, Terror, Life Integrity, and War Crimes: The Case for Discrimination. *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions* / Ed. By G. J. Andreopoulos. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1997. P. 97.

² Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948. *The Ukrainian Quarterly*. 2006. Vol. LXII, No. 2. P. 184–186.

³ Антонович М. М. Проблема визначення злочину геноциду в міжнародному праві та його застосування до голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Наук. зап. НАУКМА. Сер. Юрид. науки*. 2008. Т. 77. С. 61–65. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6328/Antonovych_Problema_vyznachennya_zlochynu.PDF?sequence=1&isAllowed=y

Варто зазначити, що сам автор терміну «геноцид» Рафаель Лемкін значно ширше розумів склад злочинів геноциду, аніж визначене в Конвенції ООН про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 р. Зокрема, писав: «У цілому геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації, за винятком того, коли він здійснюється через масові вбивства всіх членів нації. Він швидше свідчить про скоординований план різноманітних дій, що спрямовані на знищення найважливіших засад існування національних груп з метою винищення самих груп. Такий план спрямований на дезінтеграцію політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національної свідомості, релігії та економічних засад існування національних груп, а також на знищення безпеки особи, її свободи, здоров'я, гідності, навіть життя індивідів, які належать до таких груп. Геноцид спрямований проти національної групи як цілісності, із застосуванням дій, спрямованих не особисто проти індивідів, а як членів національної групи»¹.

Іншими словами, злочини геноциду можуть бути розтягнутими у часі на роки, та навіть й століття, оскільки дезінтеграція культури, мови, релігії й інших чинників ідентифікації людської спільноти як нації не може відбутися миттєво, а є процесом цілеспрямованої довготривалої агресії. До таких чинників варто віднести й депортацію як один із способів розірвання споконвічних зв'язків національної групи з рідною землею, що тягне за собою руйнування звичного укладу життя, поступову нівеляцію культурних, мовних, релігійних звичаїв і як наслідок втрату найважливіших ціннісних засад існування національних груп з метою їх винищення.

До того, як почав роботу МКС, Руандійський та Югославський Трибунали вважалося, що для доведення злочину намір вчинити геноцид має бути зафіксований письмово, до того ж у документі має бути чітка вказівка на те, що зни-

¹ Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe. Washington, DC : Carnegie Endowment for International Peace, 1944. P. 80.

щенню підлягає певна група. Проте, Руандійський та Югославський Трибунали, а згодом МКС розвинули поняття геноцид і зазначили в рішеннях, що намір знищення групи не обов'язково має бути зафіксований у документах чи промовах. Він може бути виведений із фактів та обставин, а також наслідків¹.

На думку вітчизняного правника Ю. Сідоренка вагомою проблемою науки й практики міжнародного кримінального права залишається вірна кваліфікація злочинів проти людяності й ВЗ. Зокрема остаточно не розв'язаною є проблема кваліфікації примусового переселення (депортації) населення в її міжнародно-правовому вимірі з урахуванням відповідних приписів РС МКС².

Досліджуючи поняття «депортація» у його ретроспективі варто констатувати, що воно еволюціонувало від застосування його як правового звичаю у МГП до визначення та кваліфікації як міжнародного злочину міжнародним кримінальним правом.

Варто звернутися до ст. 23 Кодексу Лібера 1863 р., в якій містилася заборона силового вигнання цивільного населення у «віддалені райони». Про примусове переселення (депортацію) як про ВЗ згадується й у Лондонській (Сент-Джеймській) декларації 1942 р. За ст. 6 «с» Статуту Міжнародного воєнного трибуналу 1945 р. «уведення в рабство або для інших цілей населення окупованої території» є воєнним злочином, а злочином проти людства є «заслання та інші жорстокості, вчинені проти цивільного населення до/або під час війни з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що є у юрисдикції Трибуналу»; у вирокі Нюрнберзького трибуналу наявне посилення на депортацію населення

¹ Антонович М. Злочин злочинів: що таке геноцид та як він карається. URL: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/zlochyn-zlochyniv-shcho-take-genocid-roz-yasnyuye-ekspert.html>

² Сідоренко Ю. М. Депортація як міжнародний злочин у сучасному міжнародному праві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 273–278. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/46.pdf

окупованих територій, приєднаних до Німеччини владою цієї держави, як на міжнародний злочин¹.

Юридичного визначення, як міжнародного злочину, депортація набула у РС МКС. Документ складається зі 127 статей та надає право МКС розглядати такі міжнародні злочини як геноцид (намір винищити певну національну, расову, етнічну або релігійну групу), злочини проти людяності (масштабне переслідування мирного населення), ВЗ (порушення законів та звичаїв ведення війни), злочини агресії (планування або здійснення особою, яка здійснює контроль над силовими формуваннями акту агресії, який є порушенням Статуту ООН)².

Виклад геноциду у ст. 6 РС МКС тотожний опису цього злочину в Конвенції ООН про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 р. Обидва документи визначають ознакою геноциду будь-які зі сформульованих у дефініції діянь, що вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, зокрема шляхом умисного створення для будь-якої групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення та заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі. Таким чином, примусове переселення, що має на меті винищення повністю або частково відповідної групи й вчинюється через умисне створення умов, розрахованих на хоча б часткове знищення для групи умов життя та/або на запобігання в цій групі дітонародженню, має кваліфікуватися як геноцид.

За інших умов примусове переселення має кваліфікуватися як злочин проти людяності або воєнний злочин із урахуванням відповідно приписів ст. 7 або ст. 8 РС МКС. Окрім

¹ Бабін Б. В. Міжнародно-правові передумови кваліфікації злочинів депортації за етнічною ознакою. Кваліфікація злочину депортації за етнічною ознакою: міжнародні стандарти та вітчизняна практика. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 3. С. 64–73. URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvr_u_2015_3_14

² Римський статут Міжнародного кримінального суду / Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/files/54767>

того, за ст. 9 така кваліфікація має відбуватися з урахуванням Елементів злочинів, які «допомагають Суду в тлумаченні й застосуванні статей 6, 7 та 8» РС МКС і повинні відповідати йому.

Британський професор права Ф. Сендс вважає, що злочини проти людяності і геноцид – це два різні поняття. На його думку, головна різниця між злочинами проти людяності й геноцидом така: злочини проти людяності – це систематичне масове убивство великої кількості людей, а геноцид – винищення груп, іншими словами, великої кількості людей, які складають певну групу. Ці два поняття мають різні призначення. Одне має на меті захист особистості, а інше – захист групи¹. Так, ст. 7 РС передбачає окремий від геноциду склад злочинів проти людяності у формі депортації або іншого переміщення населення, яку визначено як «насильницьке переміщення осіб, що зазнали виселення або інших примусових дій із району, в якому вони законно перебувають, за відсутності підстав, що допускаються міжнародним правом». Такий злочин має вчинятися у ході широкомасштабного або системного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад буде вчиненим свідомо. У ст. ж 8 РС вказано на відмінний від геноциду міжнародний ВЗ – незаконну депортацію або переміщення або незаконне позбавлення волі як серйозне порушення Женевських конвенцій 1949 р., якщо воно є широкомасштабне, або в межах плану чи політики. Адже, у ст. 49, 147 IV Женевської конвенції «Про захист цивільного населення під час війни» від 12.08.1949 р. передбачено заборону депортації, яка вчиняється владою держави, що воює, виключно стосовно населення окупованих територій або інших категорій населення протилежної сторони міжнародного ЗК, але не щодо власного населення та виписані правила проведення евакуації цивільного населення під час проведення бойових дій².

¹ Терміни «геноцид» і «злочини проти людяності» були винайдені у Львові. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24934408.html#:~:text>

² Римський статут Міжнародного кримінального суду / Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/files/54767>; Про захист

Як зазначає вітчизняний правник Б. Бабін, сучасне тлумачення МКП депортації стало можливим й завдяки зусиллям ООН. Наприклад, теза про потребу доведення наміру організаторів депортації, зокрема, містилася у Доповідях «Пов'язані з правами людини аспекти переміщення населення, включаючи розміщення поселенців» Підкомісії з попередження дискримінації та захисту прав меншин Комісії з прав людини ООН від 06.07.1993 р. та від 30.06.1994 р. (п. 214 та п. 23 відповідно). У Доповіді ООН 1993 р. відзначається, що загальні наслідки переселень співпадають з наслідками етноциду, для яких є характерною причетність держави до знищення життєво важливих елементів або ресурсів будь-якого окремого населення, народу або нації, до узурпації контролю над цими елементами, аж до їх повного знищення (п. 100) та що «сукупні наслідки переміщення населення можуть підпадати під одне або декілька визначень геноциду» (п. 101). Також сказано, що «взаємозв'язок між практикою переміщення населення та геноцидом набуває найбільш чітких форм за умов, коли виселення народу... супроводжується менш закамурфльованими заходами з фізичного знищення тієї чи іншої групи, включаючи примусові аборти, заборону на використання власної мови, ув'язнення, вбивства та катування». В остаточній Доповіді Підкомісії з попередження дискримінації та захисту прав меншин ООН «Права людини та переміщення населення» від 27.06.1997 р., що підсумовувала результати опрацювання попередньо згаданих доповідей ООН 1993 та 1994 рр., у п. 11 депортація під приводом національної безпеки або воєнних потреб визначалася як форма примусового переселення, а у п. 65 вигнання меншин або етнічних груп із їх споконвічних земель у межах або за межі держави визначалися як неправомірні та такі, що утворюють як відповідальність держави, так і кримінальну відповідальність окремих осіб. У п. 73 містилася пропозиція щодо підготовки «окремої конвенції за попере-

дивільного населення під час війни. IV Женевська конвенція від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

дження злочину масового виселення населення та покарання за нього»¹.

Отже, РС МКС залежно від доведення наміру та інших фактичних обставин вчинення депортації передбачає передумови її міжнародно-правової кваліфікації як злочину геноциду, злочину проти людяності та ВЗ. При цьому, склад злочину геноциду прямо не передбачає депортацію як форму геноциду. Для кваліфікації депортації як геноциду необхідно довести як мінімум намір організаторів такої депортації на повне або часткове знищення відповідної національної, етнічної, расової чи релігійної групи у результаті депортації та прямо пов'язаних з нею процесів.

Кримінальне законодавство України містить поняття злочину геноциду, а от визначення депортації як суспільно небезпечного діяння, що утворює самостійний склад злочину, у ньому відсутнє. Опис злочину геноциду надано у ст. 442 КК України «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», відповідно диспозиції якої «геноцид» визначається як «діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу». Окрім того, законодавець передбачає відповідальність за публічні заклики до геноциду; виготовлення матеріалів, які закликають до геноциду з метою їх розповсюдження; розповсюдження матеріалів, які закликають до геноциду (ч. 2 ст. 442)². З об'єктивної сторони злочин гено-

¹ Бабін Б. В. Міжнародно-правові передумови кваліфікації злочинів депортації за етнічною ознакою. Кваліфікація злочину депортації за етнічною ознакою: міжнародні стандарти та вітчизняна практика. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 3. С. 64–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2015_3_14

² Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

циду, описаний у ч. 1 ст. 442 КК України проявляється у конкретно визначених суспільно небезпечних діях. Формами його є серед інших: створення для національної, етнічної, расової чи релігійної групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення.

У світлі досліджуваних питань зупинимося більш детально на третій формі прояву геноциду. Отже, створення для певної групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення передбачає, наприклад, економічну блокаду групи та позбавлення її реальної можливості забезпечувати для себе достатнє харчування і медичне забезпечення, заборону існування групи за межами невеликої території резервації чи гетто, експропріація землі, що належить групі або її членам, примусове переміщення населення з місця його споконвічного проживання, насильницьке переселення (депортацію) в місцевість, несприятливу для проживання людей взагалі або для представників даної групи зокрема, штучне створення складних екологічних умов, поширення епідемій тощо¹. Таким чином, злочинні дії, спрямовані на примусове переміщення населення з місця його споконвічного проживання, насильницьке переселення (депортацію) у місцевість, несприятливу для проживання людей або для представників даної групи, яке ми спостерігаємо з початку повномасштабної війни на тимчасово окупованих територіях України, у разі доведення відповідного злочинного наміру з боку країни-агресора можуть кваліфікуватись як злочин геноциду.

Кримінальне законодавство України також передбачає можливість кваліфікації депортації, яка вчиняється владою держави-агресора виключно стосовно населення окупованих територій або інших категорій населення протилежної сторони міжнародного ЗК, як ВЗ, за ч. 1 ст. 438 КК України. Диспозиція цієї статті описує злочин як «жорстоке

¹ Науково-практичний коментар до статті 442 КК України. URL: <http://www.jurists.org.ua/criminal-law/2096-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-442-krimnalnogo-kodeksu-ukrayini.html>

поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій»¹.

Народ України не вперше проходить жахи геноциду і депортацій. Звісно, складнощі та неоднозначність правових передумов визначення депортації як злочину на міжнародному та національному рівнях, відсутність національної та міжнародної судової практики з криміналізації попередніх фактів депортацій, які зустрічалися в історії України, гальмують процеси утвердження справедливості та настання невідворотності покарання за такі діяння.

Акцентуємо увагу на тому, що саме ВР України стала ідейним натхненником та втілювачем здійснення першого в Україні акту відновлення історичної справедливості та повернення історичної правди щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом Українського народу. У постановах ВР України від 06.03.2003 р. № 607-IV², від 15.05.2003 р. № 789-IV³, від 07.12.2016 р. № 1777-VIII⁴,

¹ Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

² Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років: Постанова Верховної Ради України від 6 березня 2003 р. № 607-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/607-15#Text>

³ Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років: Постанова Верховної Ради України від 15 травня 2003 р. № 789-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-15#Text>

⁴ Про Звернення Верховної Ради України до держав – партнерів України щодо визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні злочинном геноциду Українського народу: Постанова Верховної Ради України від 7 грудня 2016 р. № 1777-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-19#Text>

а також відповідно до ст. 1 Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»¹ Голодомор визнано актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР.

Знаковою подією у цьому процесі стало винесення Апеляційним судом м. Києва постанови від 13.01.2010 р. про закриття кримінальної справи відносно конкретного переліку комуністичних лідерів, які очолювали СРСР та УРСР на той період, в зв'язку з їх смертю. Суд підтвердив висновки органу досудового слідства – Головного слідчого управління СБУ – про умисну організацію політичним керівництвом СРСР та УРСР геноциду частини української національної групи, тобто, вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України, внаслідок якого було знищено 3 млн 941 тис. осіб².

Досліджуючи події Голодомору 1932–1933 рр., фахівці Національного музею Голодомору-геноциду звертають увагу, що він не обмежувався виключно створенням штучного голоду на окремих територіях України, а включав у себе широку кампанію репресій проти української інтелігенції та національної Церкви, руйнування традиційної соціальної структури українського суспільства, яке відбулося під час колективізації через «розкуркулення», а також масові депортації українців³. Тому, визнання на національному політико-правовому та судовому рівнях Голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом Українського народу, а також криміналізація цього діяння стали, хоча в більшій мірі й символічним,

¹ Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28.11.2006 р. № 376-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>

² Постанова Апеляційного суду м. Києві від 13 січня 2010 р. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/postanova-sudu/>

³ Від Сталіна до Путіна: непокараний геноцид провокує нові злочини. 15 березня 2022 р. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/nepokaranyy-henotsyd-stalina-putin/31752943.html>

але ж є актом відновлення історичної справедливості відносно мільйонів людських жертв.

Драматичним фактом скоєння злочинів геноциду радянським режимом, вчинених ним під час Другої світової війни на території сучасної України в роки її перебування у складі СРСР, є також депортація кримськотатарського народу з території АР Крим, розпочата 18.05.1944 р.

За час депортації на загальне «спецпоселення» до Центральної Азії відправлено понад 183 тис. кримських татар, на примусові роботи до Московського вугільного тресту – 5 тис., до таборів фронтового резерву – 6 тис. та ще стільки ж до ГУЛАГу. Також із Криму вигнано понад 40 тис. болгар, вірмен, греків, турок і ромів. Понад 20 років радянська влада повністю заперечувала злочинний характер своїх дій. Лише у 1967 р. Верховна Рада СРСР визнала необґрунтованість тотального звинувачення кримських татар, але на відміну від інших «покараних народів», вони не отримали права повернутися до Криму. Лише 1989 р. Верховною Радою СРСР депортація була визнана незаконною та злочинною¹.

Законодавчий орган незалежної України також надав належну політико-правову оцінку цих фактів. Положеннями Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» від 17.04.2014 р.² осіб кримсько-

¹ Інформаційні матеріали про депортацію кримськотатарського народу 1944 року. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-pro-deportaciyu-krymskotatarskogo-narodu-1944-roku>; Бекірова Г. Питання депортації татар з Криму залишається дискусійним. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?gulfara_bekirova_pitannya_deportatsiyi_tatar_z_krimu_zalishayetsya_diskusiyim&objectId=1122777; Головченко В. Депортація кримськотатарського народу 1944 р. – прояв злочинної сутності національної політики сталінізму. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/deportatsiya-krimskotatarskogo-narodu-1944-r-proyav-zlochinnoi-sutnosti-natsionalnoi-pol>; Громенко С. Вітчизні народів. Навіщо Сталін виселив давні етноси Криму. URL: http://gazeta.dt.ua/history/vitchimnarodiv-navischo-stalin-viseliv-davni-etnosi-krimu-_html

² Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою: Закон України від 17 квітня 2014 р. № 1223-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223-18#Text>

татарського народу, представників інших національностей (громадян колишнього СРСР), які були насильно переселені за національною ознакою на спецпоселення згідно з рішенням органів державної влади колишнього СРСР або союзних республік із місць постійного проживання, що є територією сучасної України визнано депортованими особами та надано їм відповідного правового статусу.

Постановами ВР України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» від 12.11.2015 р. № 792-VIII¹ та «Про звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, світових лідерів та всіх членів міжнародного співтовариства щодо вшанування жертв геноциду кримськотатарського народу та засудження порушень Російською Федерацією прав і свобод кримськотатарського народу» від 11.05.2016 р. № 1348-VIII² визнано депортацію з Криму кримських татар у 1944 р. геноцидом кримськотатарського народу, встановлено в Україні 18 травня Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу та закликано до таких дій міжнародну спільноту.

Водночас, Меджліс кримськотатарського народу та інші громадські правозахисні організації вважають, що справа про визнання геноцидом депортації з Криму кримських татар у 1944 р. буде остаточно завершеною лише в разі проведення розслідування та винесення судовими органами відповідного рішення про визнання скоєння геноциду крим-

¹ Про визнання геноциду кримськотатарського народу: Постанова Верховної Ради України від 12.11.2015 р. № 792-VIII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T150792>

² Про звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, світових лідерів та всіх членів міжнародного співтовариства щодо вшанування жертв геноциду кримськотатарського народу та засудження порушень Російською Федерацією прав і свобод кримськотатарського народу: Постанова Верховної Ради України від 11.05.2016 р. № 1348-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1348-19>

ськотатарського народу¹. Розмірковуючи про визнання депортації кримськотатарського народу як геноциду та юридичні можливості доведення, що метою таких дій був свідомий намір повного або часткового знищення цієї етнічної групи, вітчизняна правозахисниця Н. Беліцер зазначає, що навряд чи можна відшукати у будь-яких архівних документах подібні відверто сформульовані наміри – так само, як і стосовно Голодомору – геноциду українського народу. Проте, вагомими доказами на користь саме таких намірів послугують намагання повністю позбутися матеріальної та духовної спадщини кримських татар на їхній батьківщині після депортації, а також унеможливлення вивчати рідну мову, традиції, культуру в усі часи після вигнання. Більше того, навіть сама назва «кримські татари» зникла з переліку національностей, які мешкали в Радянському Союзі – замість того, їх записували просто як «татарів», що свідчило про бажання повністю заперечити саме існування кримськотатарського народу як окремого етносу².

Рафаель Лемкін ще у середині ХХ ст. назвав дії СРСР в Україні «класичним прикладом советського геноциду». За його словами, хоча радянський план, на відміну від «остаточного розв'язання єврейського питання» нацистами, не передбачав фізичного знищення всіх українців, його наслідком мало стати те, що «Україна загине, наче було б убито усіх без винятку українців, бо вона втратить ту частину народу, що зберігала і розвивала її культуру, вірування, її об'єднувчі ідеї, які прокладали їй шлях і давали їй душу, тобто зробили

¹ Меджліс: Депортацію кримських татар треба визнати геноцидом у судовому порядку. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2019/05/17/155684/>; У Києві обговорили проблеми та перспективи розслідування депортації кримськотатарського народу / Кримськотатарський ресурсний центр. URL: <https://ctrcenter.org/uk/activities/41-u-kiyevi-obgovorili-problemi-ta-perspektivi-rozsliduvannya-deportaciyi-krimskotatarskogo-narodu?category=6>

² Беліцер Н. Депортація кримських татар як ще один геноцид в СРСР / Харківська правозахисна група. Інформаційний портал «Права людини в Україні». URL: <https://khp.org/1274349040>

її нацією, а не просто населенням». До речі, текст виступу «Советський геноцид в Україні», в путінській Росії внесений у «Федеральний список екстремістських матеріалів»¹.

На сьогодні українська влада всіляко намагається віднайти правові механізми повернення депортованих громадян України додому. «Ще однією війною з Росією – війною за наших громадян», – назвав зусилля з повернення депортованих до Росії наших співвітчизників радник голови Офісу Президента М. Подоляк², а Л. Денісова звернулася до своєї російської колеги Т. Москалькової з вимогою надати списки українців, яких примусово вивезли на територію Росії та закликає залучити до процесу повернення насильно вивезених українців треті країни та міжнародні організації³.

Парламент України шукає дієві шляхи удосконалення чинного законодавства, які могли б сприяти поверненню депортованих громадян, із огляду на їх зростаючу кількість. 14.04.2022 р. прийнято Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин», у якому надається визначення «особливим обставинам» (ЗК, воєнні дії, тимчасова окупація частини території держави, заворушення всередині країни, надзвичайні ситуації природного чи техногенного характеру); вводиться нове поняття «близькі родичі та члени сім'ї особи, зниклої безвісти за особливих обставин»; передбачається, що особа набуває статусу такої, що зникла безвісти за особливих обставин, з моменту внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру осіб, зни-

¹ Це не просто війна – це геноцид. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3446444-ce-ne-prosto-vijna-ce-genocid.html>

² Повернення депортованих українців додому буде ще однією війною з Росією, – Подоляк. URL: https://lb.ua/news/2022/04/21/514227_povernennya_deportovanih_ukraintsiv.html

³ Україна чекає від Росії на списки примусово вивезених на територію Федерації українців, – Денісова. 29 березня 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraine-rosia-prymosovo-vyvezeni/31776273.html>; Денісова пропонує спосіб, яким можна повернути депортованих у росію українців. URL: <https://www.stopcor.org/ukr/section-suspilstvo/news-denisova-proponue-sposib-yakim-mozhna-povernuti-deportovanih-u-rosiyu-ukraintsiv-12-04-2022.html>

клих безвісти за особливих обставин, держателем якого визначається МВС; запроваджується посада Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин¹.

Варто зазначити, що підтримка українського суспільства у справедливому прагненні довести вчинення з боку путінського режиму актів геноциду на території нашої країни прозвучала й із вуст найповажніших демократичних лідерів світу. Президент США Дж. Байден зазначив: «Називаю це геноцидом, бо дедалі більш ясно, що Путін просто намагається стерти з лиця землі навіть саму ідею про те, що можна бути українцем». Думку продовжили керманічі й інших країн: прем'єр-міністр Канади Дж. Трюдо відмітив: «... абсолютно правильно, що все більше людей використовують слово «геноцид» у зв'язку з тим, що робить Росія (в Україні), та з тим, що робить В. Путін». На думку президента Колумбії І. Д. Маркеса, «те, що відбувається в Україні, – це геноцид. І це має припинитися... Це божевілля». Раніше – до звільнення українськими військами Бучі та інших окупованих містечок і сіл під Києвом – спільну заяву про визнання геноцидом злочинів Росії в Україні оприлюднили голови комітетів закордонних справ Литви, Латвії, Естонії, Польщі, Румунії та Чехії тощо².

Парламент України одним із перших серед державних інституцій України відреагував на вчинення цих злочинів та надав їм відповідної політичної оцінки. Так, 21.03.2022 р. опублікована Заява Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнародних відносин щодо вчинення геноциду Українського

¹ Про внесення змін до Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти»: проєкт Закону № 7244 від 02.04.2022 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=74043

² Назарчук І. Геноцид українців внаслідок російської збройної агресії: від політичних заяв до юридичного визнання. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/genocid-ukrayinciv-vnaslidok-rosiyskoyi-zbroynoyi-agresiyi-vid-politichnih-zayav-do-yuridichnogo-viz.html>

народу¹, а 04.04.2022 р. аналогічна Заява була оприлюднена Комітетом з питань правової політики. У ній, зокрема, стверджується, що «широкомасштабний агресивний напад Російської Федерації на Україну, масові вбивства російськими військовими з особливою жорстокістю мирних людей та знищення інфраструктури на території нашої держави мають ознаки геноциду українського народу»². У свою чергу, Комітет з питань молоді та спорту пропонує невідкладно вирішити питання створення Спеціального трибуналу для розслідування воєнних злочинів та фактів геноциду під час російської агресії проти українського народу³.

14.04.2022 р. прийнято постанову № 2188-IX «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». Український парламент визнав дії, вчинені Збройними силами Російської Федерації та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії РФ проти України, яка розпочалася 24.02.2022 р., геноцидом Українського народу та звернувся до ООН, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, урядів та парламентів іноземних держав щодо визнання вчинення РФ геноциду Українського народу, а також злочинів проти людяності та ВЗ на території України⁴.

¹ Заява Комітету Верховної Ради України з питань прав людини щодо вчинення геноциду українського народу / Інформаційне управління. 21 березня 2022 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220695.html>

² Заява Комітету Верховної Ради України з питань правової політики щодо вчинення геноциду українського народу / Інформаційне управління. 4 квітня 2022 р. URL: https://kompravpol.rada.gov.ua/news/main_news/73829.html

³ Необхідно створити Спеціальний трибунал для розслідування військових злочинів та фактів геноциду українців. *Голос України*. 24 квітня 2022 р. URL: <http://www.golos.com.ua/article/359088>

⁴ Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 14.04.2022 р. № 2188-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>

Голова ВР України Р. Стефанчук вважає, що визнання Парламентом геноциду України має стати юридичною складовою обвинувального вироку МКС щодо Росії. Постанова є не політичним, а насамперед юридичним документом, у перекладі англійською мовою її текст одразу переданий головному прокурору МКС К. Хану¹.

Закономірно, що геноцид Українського народу з боку РФ під час повномасштабної війни визнали парламенти Польщі, Латвії, Естонії, Литви, Палата громад парламенту Канади. Тотожні акти знаходяться на розгляді законодавчих органів Чехії та Хорватії². Єдність суджень та політико-правових висновків, яку демонструють європейські політики, не лише підсилює позицію України щодо розуміння справжніх намірів організаторів та виконавців цієї війни, направленої на вчинення геноциду Українського народу, повне знищення української національної ідеї та державності, а й дає надію на успішність майбутніх юридичних процесів із розслідування справ проти них у міжнародних судах.

Одним із досягнень України на судовому терені є Рішення Міжнародного суду ООН від 16.03.2022 р., прийняте за позовом України проти РФ від 26.02.2022 р. У ньому на міжнародному рівні зафіксовані незаконні військові дії Росії на території України та прописані зобов'язання до Росії негайно

¹ Визнання Радою геноциду України має стати юридичною складовою обвинувального вироку Міжнародного кримінального суду щодо Росії. URL: https://lb.ua/news/2022/04/15/513566_viznannya_radoyu_genotsidu_ukraini_maie.html

² Сейм Литви закликав визнати геноцид українського народу з боку Росії та надати Україні статус кандидата в ЄС. 12 квітня 2022 р. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/war/sejm-litvi-zaklikav-viznati-genotsid-ukrajinskogo-narodu-z-boku-rosiji-ta-nadati-ukrajini-statusu-kandidata-v-jes-1604318.html>; Riigikogu võttis vastu avalduse Venemaa sõjakuritegudest ja genotsiidist Ukrainas. URL: <https://www.riigikogu.ee/istungi-ulevaated/riigikogu-vottis-vastu-avalduse-venemaa-sojakuritegudest-ja-genotsiidist-ukrainas/>; LATVIJAS REPUBLIKAS SAEIMAS. PAZIŅOJUMS«Par Krievijas Federācijas agresiju un kara noziegumiem Ukrainā». URL: http://titania.saeima.lv/LIVS13/saeimalivs_lmp.nsf/0/6D3B896E469E534AC22588240030473C?OpenDocument

припинити вторгнення в Україну. До того ж, у тексті рішення зазначено, що суд не знайшов жодних доказів на користь тверджень РФ про вчинення Україною злочину геноциду на своїй території¹. Останнє твердження потребує певних роз'яснень. Подавши свій позов до України в рамках Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього, РФ відкрила потенційне вікно для визнання юрисдикції МС ООН². Очевидно, що результативність подальших процесів у міжнародних судових установах припускає наявність в Україні потужних юридичних механізмів. Ще у 2015 р. Україна надала згоду на юрисдикцію МКС щодо злочинів, вчинених під час російської агресії. Ця згода охоплювала ВЗ та злочини проти людяності – злочину геноциду вказано не було.

Підсумовуючи, хотілось би висловити надію, що сучасні українці добре засвоїли трагічні уроки минулого. Державні діячі доводять, що небачені донині злочини путінського режиму в Україні, не залишаться безкарними. За підтримки всього демократичного світу наша держава здобуде рішення міжнародних судів, у яких злочинні дії політичного та військового керівництва РФ отримають належну правову оцінку, а всі винні особи будуть покарані.

¹ Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine V. Russian Federation). 16 March 2022 Order. URL: <https://icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220316-ORD-01-00-EN.pdf>

² В Гаагу за геноцидом: что записала Украина в иске против России в Суд ООН. *Европейская правда*. 28 февраля 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2022/02/28/7134932/>

2.4. Питання кваліфікації злочинів проти цивільного населення та цивільних об'єктів

Із 24.02.2022 р., після початку повномасштабного наступу РФ на Україну, почався новий етап ЗК, який триває з 2014 р. Протягом цього часу було окуповано окремі території та населені пункти, під окупацією опинилося цивільне населення. Стан окупації регулюється, окрім загальних стандартів прав людини, нормами міжнародного гуманітарного права, зокрема IV Женевською Конвенцією 1949 р. про захист цивільних під час війни¹. Спільна для усіх чотирьох Женевських конвенцій ст. 2 визначає, що Конвенція буде застосовуватися у випадку оголошеної війни або будь-якого іншого ЗК, що виник між двома чи декількома Високими Договірними Сторонами, навіть у тому випадку, якщо одна з них не визнає війну.

Слід зупинити увагу на основному принципі, який передбачає, що в умовах ЗК будь-які обмеження норм МГП з боку воюючих держав не припускаються. Навіть порушення норм МГП однією із сторін, що знаходиться в конфлікті, не дозволяє іншій воюючій стороні вчиняти порушення як відповідний захід. На кожному етапі ЗК є особливості застосування норм МГП стосовно цивільного населення і цивільних об'єктів. Так, можна виділити три стадії застосування МГП. Перша стадія має місце безпосередньо під час ведення воєнних дій і стосується засобів і методів їх ведення. Друга стадія – правове регулювання відносин на окупованій території. На сьогодні відділяють третю стадію дії МГП, коли міжнародний ЗК завершено, але його наслідки ще не вичерпані. Це стосується повернення полонених, інтернованих цивільних осіб, біженців та внутрішньо переміщених осіб.

Слід наголосити, що МГП визначає десять загальних правил ведення війни зокрема:

¹ Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/380?OpenDocument>

1. Захист тих, хто не воює (наприклад, цивільних осіб, медичних працівників або працівників, які надають допомогу).

2. Захист тих, хто більше не може воювати, як поранений солдат чи полонений.

3. Заборона прицільної стрільби по цивільним особам.

4. Визнання права цивільного населення на захист від небезпеки війни та отримання необхідної допомоги. Необхідність застосування всіх можливих заходів, щоб не завдати шкоди їм чи їхнім будинкам, чи не знищити їхні засоби виживання, такі як джерела води, посіви, худоба тощо.

5. Хворі та поранені мають право на догляд, незалежно від того, на чиєму вони боці.

6. На медичних працівників, медичні транспортні засоби та лікарні, які займаються гуманітарною роботою, заборонено здійснювати напад.

7. Заборона катування та такого поводження з ув'язненими, що принижує їх гідність.

8. Затримані повинні отримувати їжу та воду, а також мати можливість спілкуватися зі своїми близькими.

9. Обмеження вибору засобів і методів ведення війни, щоб уникнути зайвих страждань цивільного населення.

10. Пряма заборона згвалтувань чи інших форм сексуального насильства в контексті ЗК¹.

Під заступництвом Женевських конвенцій 1949 р. і Додаткових протоколів до них 1977 р., перебувають «жертви війни», а саме цивільні та комбатанти, які не беруть участь у воєнних діях внаслідок поранення, хвороби, корабельної аварії або взяття у полон, яких реально або потенційно зачепило збройним конфліктом. Ст. 3, загальна для чотирьох Женевських конвенцій, передбачає: 1) гуманне поводження з особами, які не беруть участі у воєнних діях, мета якого – заборона: посягання на життя і фізичну недоторканість, зокрема, вбивств і тортур; на взяття заручників; посягання на

¹ 10 things the rules of war do. URL: <https://www.icrc.org/en/document/10-things-rules-of-war-geneva-conventions>

людську гідність, зокрема, заборона принижуючого гідність поведження; засудження і застосування покарання без судового розгляду; 2) надання допомоги пораненим.

Женевські конвенції і Додатковий протокол I розрізняють декілька категорій осіб, над якими протегують: поранені, хворі і особи, що потерпіли корабельну аварію, як зі складу збройних сил, так і цивільні особи; військовополонені; цивільні особи на території противника; цивільні особи на окупованих територіях; інтерновані цивільні особи.

Під спеціальним захистом Конвенцій перебувають: біженці і апатриди (ст. 73 Додаткового протоколу I); жінки (ст. 76 Додаткового протоколу I); діти (ст. 77–78 Додаткового протоколу I); журналісти (ст. 79 Додаткового протоколу I).

Для всіх осіб, що не беруть безпосередню участь у ЗК, МГП передбачає гарантії захисту і гуманного поведження за будь-яких обставин і у будь-який час. Щодо таких осіб забороняється вчиняти певні дії: акти тероризму; посягати на життя та фізичну недоторканність (вбивства, катування, тілесні покарання); застосовувати колективні покарання; знущання (згвалтування, примушування до проституції та ін.); брати заручників; брати в рабство; грабувати; а також погрожувати вчиненням будь-яких із вказаних дій.

Необхідні турбота і допомога забезпечуються дітям: отримання освіти; життя всіх необхідних заходів щодо возз'єднання тимчасово роз'єднаних сімей; заборона брати участь у воєнних діях (до 15 років). Особливий захист забезпечується дітям до 15 років і у випадку, якщо вони брали участь у бойових діях і потрапили в полон. За необхідності і за узгодженням із батьками чи особами, що їх замінюють, здійснюється евакуація дітей із району воєнних дій.

Всі поранені, хворі та особи, що потерпіли корабельну аварію, незалежно від того чи брали вони участь у ЗК, користуються повагою і захистом. У всіх випадках, якщо дозволяють обставини, вживаються можливі заходи, щоб: розшукаати і підібрати поранених, хворих та осіб, що потерпіли корабельну аварію, убезпечити їх від пограбування та дурного

поводження, забезпечити їм необхідний догляд; розшукати мертвих, запобігти їх пограбуванню і належним чином їх поховати.

Стосовно осіб, свобода яких була обмежена, слід дотримуватися, як мінімум, таких положень:

- забезпечення продовольством, питною водою нарівні з місцевим цивільним населенням, захист від суворих кліматичних умов;

- дозвіл на отримання індивідуальної чи колективної допомоги;

- дозвіл на здійснення релігійних культів, допомогу духовного персоналу;

- у разі залучення їх до роботи повинні бути забезпечені умови праці і захист нарівні з місцевим цивільним населенням;

- дозвіл користуватися медичним і духовним персоналом, надання всієї можливої допомоги для виконання своїх функцій.

Але вимоги до захисту дещо різняться від категорії жертв війни. Захист цивільного населення має особливості порівняно із захистом комбатантів. Існують вимоги, загальні для всіх міжнародно-правових документів про захист жертв війни¹:

- 1) особи, які постраждали, а також особи, які безпосередньо не беруть участі у воєнних діях, особливо, цивільне населення, мають право на повагу до їхнього життя, а також на фізичну і психічну недоторканість. За всіх обставин вони повинні користуватися захистом і гуманним поведінням;

- 2) забороняється вбивати або завдавати каліцтва противнику, який здається в полон або припинив брати участь у воєнних діях;

- 3) поранених і хворих слід підбирати, їм має бути надана допомога стороною в конфлікті під владою якої вони опи-

¹ Основні норми гуманітарного права, що застосовуються в період ЗК укладені групою юристів МКЧХ. *International Review of the Red Cross*. 1978. P. 248–249. URL: <https://international-review.icrc.org/>

нилися. Медичний персонал, медичні установи, транспортні засоби і матеріали також знаходяться під захистом. Емблема Червоного Хреста є знаком такого захисту й її повинні поважати;

4) захоплені у полон учасники бойових дій (комбатанти) і цивільні особи, які перебувають під владою противника, мають право на повагу до життя, гідності, особистих прав і переконань. Вони повинні бути захищеними від будь-яких актів насилля і репресалій, мати право на листування зі своїми сім'ями і на отримання допомоги;

5) кожен має право на основні судові гарантії. Ніхто не несе відповідальності за дії, які він не вчиняв. Ніхто не може бути підданий фізичним або психічним тортурам, тілесним покаранням, жорстокому або такому, що принижує гідність поводженню;

6) право сторін у конфлікті та їхніх збройних сил обирати методи і засоби ведення війни, які є обмеженими. Забороняється застосовувати зброю і методи ведення військових дій, що здатні завдати зайві руйнування або надмірні страждання;

7) сторони в конфлікті повинні завжди чітко розрізняти цивільне населення і комбатантів, щоб берегти цивільне населення і цивільні об'єкти. Не повинні піддаватися нападу ані цивільне населення в цілому, ані окремі цивільні особи. Напад має бути спрямований лише проти військових об'єктів.

Комбатанти зобов'язані додержуватися законів і звичаїв війни. Вони обов'язково повинні мати визначений і видимий здалеку знак відмінності. У нинішньому збройному конфлікті – це пов'язка на рукаві певного кольору. Цивільні особи не повинні мати такі відмітки, бо можуть помилково бути визначені ворогом як комбатанти, а отже бути законною ціллю.

У МГП правом на спеціальний посилений захист користуються медичний та духовний персонал, неповнолітні, жінки, а також біженці й апатриди. Мінімальним захистом

у МГП, користуються особи, які не мають права на спеціальний і загальний захист, а лише на певні гарантії. Наприклад, шпигуни, найманці, хоч і не мають статусу військовополонених, але наприклад, їм гарантовано право на судовий розгляд справи.

МГП передбачає загальний захист дітей як осіб, що не беруть участь у воєнних діях, і особливий захист – як найбільш вразливих осіб. Більше того, під захистом перебувають діти, які беруть участь у воєнних діях. Додаткові протоколи, Конвенція про права дитини 1989 р. і Факультативний протокол 2000 р. встановлюють обмеження на участь дітей у воєнних діях. Проте, під час збройної агресії РФ проти України саме права дітей серйозно порушуються і вони стають жертвами злочинів армії окупантів. Об'єкти з позначенням «Діти» неодноразово ставали жертвами обстрілів із боку збройних сил РФ.

У разі міжнародного ЗК діти, як і інші цивільні особи, які не беруть безпосередньо участі у воєнних діях, перебувають під заступництвом IV Женевської конвенції про захист цивільних осіб і Додаткового протоколу I. На них поширюються основні гарантії, що надаються цими договорами, у тому числі право на життя, заборона примусу, тілесних покарань, тортур, колективних покарань і репресалій (ЖК IV, ст. 27–34; Додатковий протокол I, ст. 75), а також норми Додаткового протоколу I, що стосуються ведення воєнних дій, у тому числі принцип розрізнення між цивільними особами та комбатантами і заборона перетворювати цивільних осіб на об'єкт нападу (ст. 48 і 51).

Особливий захист дітям надає Конвенція про права дитини. Так, ст. 38 цієї Конвенції поширює дію ст. 77 Додаткового протоколу I на міжнародний ЗК. Вона зобов'язує держав-учасниць вжити всіх можливих заходів для того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали участь у воєнних діях (ст. 38 (2)), а при вербуванні, з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, віддавати перевагу особам старшого віку (ст. 38 (3)). Та-

ким чином, Конвенція не ввела заборони на безпосередню або непрямую участь дітей у воєнних діях, як це встановлено Додатковим протоколом II. ЖК IV гарантує дітям особливе ставлення, у свою чергу принцип особливого захисту встановлюється Додатковим протоколом I, зокрема: «Діти користуються особливою повагою та їм забезпечується захист від будь-якого виду непристойних посягань. Сторони, що перебувають у конфлікті, надають їм захист і допомогу, що необхідні з огляду на їх вік або з якоїсь іншої причини» (ст. 77).

МГП виділяє різні групи дітей за віковим критерієм: від 15 до 18 років, до 15 років, 12-ти- і 7-літні, новонароджені прирівнюються до хворих і поранених (ст. 8 Додаткового протоколу I). Осіб до 18 років не можна примушувати до робіт на окупованій території (IV Женевська конвенція, ст. 51). Держава-окупант у жодному разі не може змінювати громадянство дітей, зараховувати їх до залежних від неї формувань або організацій і піддавати їх будь-якій участі у військових операціях (IV Женевська конвенція ст. 50, 51). Дітям забезпечується таке ж сприятливе ставлення з боку конфліктуючої держави, на території якої вони перебувають, як і до своїх громадян (IV Женевська конвенція, ст. 38).

Діти до 15 років та діти до 7 років, разом із матерями, мають право перебувати в санітарних зонах і зонах безпеки, у разі їх створення. Держава, під владою якої опинилися такі особи, повинна надати їм необхідну медичну допомогу. Договірні сторони забезпечують вільний пропуск усіх посилок із медичними і санітарними матеріалами, а також предметами, необхідними для релігійних культів, призначених лише для цивільного населення (IV Женевська конвенція, ст. 23). Щодо посилок, призначених для дітей молодше 15 років і породіль, допускається вільний пропуск необхідних продуктів харчування, одягу, зміцнювальних засобів. В умовах військових дій, повинні докладатися всі зусилля для збереження цілісності сім'ї, недопущення її роз'єднання. ст. 26 IV Женевської конвенції передбачає, що кожна зі сторін зобов'язується полегшувати розшук, який здійснюється членами

розрізнених сімей із метою встановлення зв'язку один із одним, сприяти їх з'єднанню. У ст. 74 Додаткового протоколу I і в ст. 4 Додаткового протоколу II сказано, що, в разі ЗК, як міжнародного, так і неміжнародного характеру, держави повинні вжити всіх можливих заходів для возз'єднання розлучених сімей.

Відтак, МГП гарантує дітям захист від військової служби, передбачає вимогу возз'єднання роз'єднаних членів сімей і допомагає повернути дітям дитинство. Часто основним об'єктом для нападів озброєних сторін стають саме ті місця, що повинні забезпечувати безпечний притулок для дітей – школи та лікарні. Систематичні цілеспрямовані напади на школярів, вчителів і шкільні будівлі посилюються, що вимагає підвищеної уваги і життя заходів з боку міжнародного співтовариства. У багатьох ситуаціях сторони конфлікту систематично відмовляють гуманітарним установам у доступі на територію під їх контролем, що призводить до нищівних наслідків для цивільного населення і особливо для дітей. Все частіше ми стикаємося з випадками затримання дітей за їх ймовірний зв'язок із озброєними групами з порушенням міжнародних стандартів. Є ознаки того, що торгівля дітьми в зонах конфліктів і за їх межами починає набувати транснаціонального характеру і стає однією з ланок складної міжнародної злочинної мережі.

Ще однією жахливою ознакою цього ЗК є примусове переміщення сотень тисяч громадян України в РФ і пропозиції обмінювати цивільних на військовополонених. Цивільне населення України змушують проходити через фільтраційні коридори, де вчиняються насильницькі дії і залякування, відбувається переміщення громадян України у віддалені регіони держави-агресора. Під час фільтрації сім'ї роз'єднуються, хоча за правилами МГП, у разі інтернування, члени однієї сім'ї повинні розмішуватися разом і, за можливості, в одному приміщенні та жити окремо від інших інтернованих, їм також мають бути створені умови для сімейного життя. Виняток становлять випадки, коли робота, або здоров'я, або

обставини, пов'язані з кримінальною та дисциплінарною відповідальністю зроблять розлуку необхідною. Інтерновані можуть зажадати, щоб їх діти, що залишилися на волі без батьківського піклування, були інтерновані разом із ними.

«Безпритульні» залишаються без будь-якого нагляду і підтримки. У такому стані вони є легкою здобиччю для вербування, спокушання і продажу. ст. 24 IV Конвенції містить важливе положення про неприпустимість безпритульного стану дітей. І тому, сторони, що перебувають у конфлікті, повинні вживати необхідних заходів, щоб діти до 15 років, осиротілі або розлучені зі своїми сім'ями в результаті війни, не залишилися на самоті. За всіх обставин сторони зобов'язуються полегшити їх стан, виконання релігійних ритуалів і займатися їх вихованням, якщо це можливо, в особі представників тих самих культурних традицій. За згодою держави-покровительки, якщо така є, буде здійснено прийом цих дітей на її територію, з урахуванням перерахованих вище обов'язків. Крім того, конфліктуючі сторони мають вживати заходи для встановлення особи всіх дітей віком до 12 років шляхом носіння розпізнавального медальйона або іншим способом.

Підтримання культурного середовища дитини – це обов'язок держав-учасниць Конвенції про права дитини, навіть у разі військової агресії відносно один одного. У п. 1 ст. 14. цієї Конвенції проголошується право дитини на свободу думки, совісті і релігії, а в ст. 28 – право на освіту. Гуманітарне право продовжує ці положення. Так, держава-окупант повинна за допомогою національних і місцевих органів державної влади, сприяти установам, яким доручено піклування і виховання дітей, для того, щоб їх робота проходила успішно. Держава-окупант повинна вжити всіх необхідних заходів для встановлення особи дітей та реєстрації їх споріднених зв'язків. У разі, якщо місцеві установи не зможуть виконувати функції щодо навчання дітей-сиріт або дітей розлучених зі своїми батьками внаслідок війни, то держава-окупант повинна взяти ці функції на себе, за умови, якщо ці діти не можуть бути забезпечені турботою родичів або друзів.

Навчання повинно проводитися, по можливості, особами цієї ж національності, мови і релігії. Держава-окупант не повинна ускладнювати застосування преференційних заходів щодо харчування, медичного догляду та захисту (ст. 50 IV Женевської Конвенції). У разі інтернування, держава, у владі якої опинилися діти, заохочує їх інтелектуальну, просвітницьку та спортивну діяльність. Повинно бути забезпечено навчання дітей і підлітків, так, щоб вони змогли відвідувати школи або всередині місць інтернування, або за їх межами. Дітям та підліткам мають бути відведені спеціальні ділянки для заняття спортом і спортивними іграми на відкритому повітрі (IV Женевська Конвенція, ст. 94). Гуманне поводження в період міжнародних збройних конфліктів у ст. 4 Додаткового протоколу II передбачає отримання дітьми освіти, включаючи релігійну, відповідно до побажань їхніх батьків та інших законних представників. Ч. 2 ст. 28 Декларації про права дитини вказує на необхідність підтримання шкільної дисципліни за допомогою методів, які відображають повагу людської гідності. А дітям-жертвам ЗК повинна надаватися додаткова психологічна підтримка. Всі вище перераховані обов'язки поширюються і на державу, що приймає евакуйованих дітей.

Евакуація розглядається як небажане переміщення дітей із їх природного оточення, за винятком випадків, коли вона необхідна для збереження життя і здоров'я населення. Якщо евакуацію проводить іноземна держава, то необхідна письмова згода батьків та інших законних представників, або осіб, які несуть відповідальність за опіку над дітьми (ст. 17 IV Конвенції). У ст. 78 Додаткового протоколу I також передбачено, що в інших випадках сторонам, що перебувають у конфлікті, дозволено евакуювати лише своїх громадян. Із метою полегшення повернення у свою країну, влада, що здійснює евакуацію і по можливості, влада приймаючої сторони заповнюють на кожну дитину картку з фотографією, яку вони надсилають у Центральне агентство МКЧХ. В умовах ЗК міжнародного характеру тимчасова евакуація

дітей у безпечний район всередині країни здійснюється при супроводі батьків та інших осіб, відповідальних за їх безпеку і добробут згідно ст. 4 Додаткового протоколу II.

Додаткові протоколи I і II 1977 р. стали першими міжнародними договорами, які регулюють питання стосовно дітей. Незважаючи на вищезазначені норми, дітям, які беруть безпосередню участь у міжнародних ЗК, надається статус комбатанта і, у разі захоплення, статус військовополоненого, передбачений ЖК III. Згідно з Додатковими протоколами діти-комбатанти, які не досягли 15 років, мають право на більш сприятливе ставлення, оскільки вони продовжують користуватися особливим захистом, що надається їм за МГП (Додатковий протокол I, ст. 77 (3); Додатковий протокол II, ст. 4 (3) (d)).

МГП чітко регламентує необхідність захисту прав дітей під час ЗК, але незважаючи на це, забезпечити їх захист у ситуаціях насильства не завжди вдається. МКЧХ прагне забезпечити повагу до прав дітей та їх людської гідності, надаючи їм допомогу. Крім участі дітей у ЗК є й інші проблеми – возз'єднання дітей із батьками в результаті ЗК. МКЧХ здійснює розшук рідних та близьких дітей, які проживають у різних країнах світу, реєструє дитину і намагається знайти її родичів, виявляє безпритульних дітей, де б вони не знаходилися, переймається їхньою долею. МКЧХ прикладає всі можливі зусилля, домагаючись того, щоб влада, яка утримує дітей під вартою, враховувала потреби і права дітей. Наприклад, якщо дитина, не досягла віку кримінальної відповідальності, МКЧХ домагається її звільнення. МКЧХ також втручається у ситуацію, якщо дитину засуджують до смертної кари або якщо дитина довгий час незаконно утримується під вартою.

До тих пір, поки не беруть безпосередньо участь у ЗК, захистом від загрози у зв'язку з воєнними діями користуються цивільне населення і окремі цивільні особи. Вони не можуть бути об'єктом нападу, забороняються акти насильства або загроза насильства щодо них. Забороняється використовувати голод серед цивільного населення, як метод ве-

дення воєнних дій, не повинні бути об'єктом нападу установи і споруди, що потенційно є небезпечними. Забороняється віддавати розпорядження про примусове переміщення цивільних осіб, у зв'язку зі ЗК, якщо це не є вимогою їх безпеки. Передбачається також можливість для неурядових організацій здійснювати свої традиційні функції щодо жертв ЗК. За узгодженням із державою-учасницею ними можуть проводитися операції з надання допомоги цивільному населенню, які носять виключно гуманітарний, безсторонній характер тощо.

Захист цивільного населення і цивільних об'єктів у МГП визначається відповідно до конкретних завдань, а не організацій, які виконують ці завдання. Так, Додатковий протокол I (ст. 61) містить перелік «гуманітарних завдань», які мають виконуватися для таких цілей. Це захист цивільного населення від небезпеки, що виникає внаслідок бойових дій чи інших катастроф; допомога у відновленні після безпосередніх наслідків таких подій; забезпечення умов, необхідних для виживання. Список обов'язкових вимог є вичерпним і обмежений такими завданнями: попередження; евакуація; управління притулками; управління заходами відключення світла; порятунк; медичні послуги – включаючи першу допомогу – та релігійну допомогу; вогнеборство; виявлення та позначення небезпечних зон; дезактивація та подібні захисні заходи; надання житла; невідкладна допомога у відновленні та підтримці порядку в аварійних районах; аварійний ремонт необхідних комунальних послуг; поховання померлих; допомога у збереженні об'єктів, необхідних для виживання; додаткові заходи, необхідні для виконання будь-якого із завдань, згаданих вище¹.

Положення Додаткового протоколу I поширюються на організації цивільної оборони, створені державою, їх персонал та будь-які цивільні особи, яких держава закликає виконувати завдання цивільної оборони, що знаходяться під

¹ Civil defence in international humanitarian law. URL: <https://www.icrc.org/en/document/civil-defence-international-humanitarian-law>

її контролем. Ці особи захищені лише у випадку виконання ними одного з «гуманітарних завдань», навіть якщо лише тимчасово. Додатковий протокол I також захищає персонал цивільних організацій цивільної оборони нейтральних чи інших держав, не залучених у конфлікт, які виконують завдання цивільної оборони на території ворогуючої сторони за згодою останньої та під її контролем. Він забезпечує такий захист за умови, що всі зацікавлені сторони будуть повідомлені про цей факт (ст. 64). Це ж стосується і міжнародних організацій, зокрема як Міжнародна організація цивільного захисту (ICDO), що координують роботу з цивільної оборони. Завдання цивільної оборони можуть виконувати також військовослужбовці збройних сил і військових формувань. Однак вони захищені лише в тому випадку, якщо постійно виконують такі завдання та виключно для цього призначені, а також, якщо вони відповідають вимогам, викладеним нижче.

Цивільних осіб, які займаються цивільною обороною, необхідно поважати та захищати. Вони мають право виконувати завдання цивільної оборони, крім випадків крайньої військової необхідності (ст. 62 (1)). Це доповнює загальний захист цивільного населення, передбачений ст. 51 Додаткового протоколу I, згідно з яким цивільні особи не можуть бути об'єктом нападу. Відповідно до МГП, цивільна оборона визначається відповідно до гуманітарних завдань, які вона виконує з метою захисту цивільного населення від небезпеки, що виникає внаслідок бойових дій чи інших катастроф, допомоги йому у відновленні від їх безпосереднього впливу та забезпечення умов, необхідних для його виживання¹.

Ще однією актуальною проблемою збройної агресії РФ проти України стало становище цивільних осіб і об'єктів на тимчасово окупованих територіях. МГП встановлює стандарти поведінки держави на окупованій території. Відповідно до положень IV Гаазької конвенції 1907 р., IV Же-

¹ Civil defence in international humanitarian law. URL: <https://www.icrc.org/en/document/civil-defence-international-humanitarian-law>

невської конвенції 1949 р. держава, що окупує, зобов'язана вжити всіх заходів для забезпечення порядку на захопленій території. Населення території, що окупується, повинно підпорядковуватися розпорядженням влади. У цьому контексті слід розглянути поняття воєнної окупації. Воєнна окупація – це тимчасове захоплення території (частини території) однієї держави збройними силами іншої держави і встановлення військової адміністрації на захопленій території. Воєнна окупація будь-якої території не означає її переходу під суверенітет держави, яка захопила. Воєнна окупація – це міжнародно-правовий режим, за якого збройні сили однієї держави тимчасово займають і утримують територію ворожої держави; окупант здійснює функції воєнного контролю і цивільного управління шляхом встановлення нових норм права; продовжується стан війни між державою, що окупується, й державою, що окупує; суверенітет стосовно окупованої території не переходить до окупанта і він не вправі цілком ліквідувати стару систему права; міждержавні відносини на окупованій території регулюються нормами МГП; після закінчення війни відносини з приводу окупації повинні бути ліквідовані в договірному порядку.

Відповідно до міжнародного права заборонено примушувати цивільних осіб до: складання присяги на вірність державі-окупанту; участі у воєнних діях, спрямованих проти власної країни; надання відомостей про армію. Слід поважати честь, життя цивільних осіб, їхню власність, релігійні переконання, родину. Держава, що окупує, зобов'язана надавати цивільному населенню необхідний одяг, продовольство і санітарні матеріали.

Стосовно цивільних осіб забороняється:

- а) чинити будь-які акти насильства, залякування або образи;
- б) застосовувати примусові заходи фізичного або морального характеру, зокрема, з метою одержання відомостей;
- в) застосовувати катування, тілесні покарання, медичні дослідження і т. п.;

г) застосовувати колективні покарання;

г) захоплювати заручників;

д) депортувати цивільне населення з окупованої території. Іноземцям, які опинилися на території, що окупується, забезпечується право її покинути.

Кричущим порушенням МГП під час збройної агресії РФ проти України 2022 р., стало не лише порушення принципів захисту цивільного населення, а й застосування проти цивільних осіб і об'єктів заборонених засобів і методів ведення бойових дій. РФ широкомасштабною збройною агресією проти України не лише порушує заборону ведення бойових дій проти цивільного населення, а і використовує при цьому заборонені засоби і методи їх ведення, ще більше ускладнюючи становище цивільного населення.

Відповідно до вимог МГП забороняється застосовувати засоби і методи ведення війни, які: 1) не дозволяють бачити відмінність між комбатантами і некомбатантами; 2) призводять до численних втрат, не виправданих безпосередньою військовою вигодою; 3) є причиною серйозного і тривалого збитку навколишньому середовищу. Право сторін у ЗК вибрати методи або засоби ведення війни є обмеженим. Цей принцип, сформульований IV Гаазькою конвенцією 1907 р., знайшов своє підтвердження в I Додатковому протоколі 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. Крім того, існує принцип, що забороняє застосування в збройних конфліктах зброї, снарядів, речовин і методів ведення війни, що можуть завдати надмірні ушкодження або принести зайві страждання. Відповідно до міжнародного права заборонені такі засоби ведення війни, як: вибухові і запальні кулі (Санкт-Петербурзька декларація про скасування використання вибухових і запальних куль 1868 р.); кулі, що розвертаються або сплющуються в людському тілі (Гаазька декларація про заборону вживати кулі, що легко розвертаються або сплющуються в людському тілі 1899 р.); отрути й отруєна зброя (IV Гаазька конвенція 1907 р.); задушливі, отруйні та інші гази, рідини і процеси (Женевський протокол про заборону застосування

на війні задушливих, отруйних та інших таких газів і бактеріологічних засобів 1925 р.); біологічна зброя (Конвенція про заборону розроблення, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) зброї і токсинів та їхнього знищення 1972 р. і Женевський протокол 1925 р.); засоби впливу на природне середовище, що мають довгострокові наслідки як засоби руйнації, завдання шкоди або заподіяння шкоди іншій державі (Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р.); будь-яка зброя, основна дія якої полягає в нанесенні ушкоджень осколками, що не виявляються в людському тілі за допомогою рентгенівських променів, та ін.

Щодо можливості застосування ядерної зброї, як у міжнародному праві, так і воєнній доктрині більшості держав існує така точка зору. Оскільки прямої заборони використовувати ядерну зброю в міжнародному праві немає, ядерні держави (визнаючи в цілому згубність застосування такої зброї) обґрунтовують правомірність її використання при колективній та індивідуальній самообороні, при нанесенні відповідного ядерного удару. З іншого боку, у міжнародному праві є норми про заборону засобів і методів ведення війни, що спричиняють надмірні руйнації, норми про захист цивільного населення під час війни тощо, положення яких опосередковано можуть бути застосовані і до ядерної зброї. Тому вважається обґрунтованим віднесення ядерної зброї до заборонених засобів і методів ведення війни.

У 1981 р. була підписана Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, що можуть вважатися такими, які наносять надмірні ушкодження або мають невибіркову дію (ратифікована СРСР у 1982 р.). До Конвенції додаються три Протоколи: Протокол про осколки, які не можна знайти (Протокол I), Протокол про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв (Протокол II), Технічний додаток до Протоколу про заборону або обмеження застосування мін,

мін-пасток та інших пристроїв, Протокол про заборону або обмеження застосування запальної зброї (Протокол III). Забороняється використовувати міни, міни-пастки у разі нападу, оборони або в порядку репресалій проти цивільного населення як такого або проти окремих цивільних осіб. Забороняється також невивіркове застосування мін, тобто не на військовому об'єкті або не з метою, спрямованою на нього; способом або засобом нанесення, що не дозволяє спрямовану дію на конкретний військовий об'єкт; якщо воно може спричинити випадкові жертви серед цивільного населення, поранення цивільних осіб, шкоду цивільним об'єктам або те й інше разом, що були б надмірні в умовах військової переваги. Забороняється застосування мін, що не є дистанційними, мін-пасток у будь-якому місті, селищі, селі або в іншому районі з аналогічним зосередженням цивільних осіб, де бойові дії між сухопутними військами не ведуться або не вважаються неминучими, крім випадків, коли вони встановлені на військовому об'єкті або в безпосередній близькості до військового об'єкта, що належить супротивній стороні або знаходиться під її контролем; необхідними є заходи для захисту цивільних осіб від їхнього впливу, наприклад установлені попереджувачі знаки, виставлені варта або огорожені. Стосовно будь-якої установки або будь-якого скидання дистанційно встановлених мін, що можуть мати наслідки для цивільного населення, проводиться ефективно завчасне оповіщення. Забороняється при будь-яких обставинах застосовувати міни-пастки у вигляді переносного предмета, що здається нешкідливим, який призначений для встановлення в нього вибухової речовини і для вибуху при дотику або наближенні до нього; міни-пастки, що яким-небудь чином з'єднані або асоціюються з міжнародно визнаними захисними сигналами; пораненими або мертвими людьми; місцями поховання; медичними об'єктами, устаткуванням або транспортом; дитячими іграшками; продуктами харчування; кухонним посудом; предметами релігійного характеру; історичними пам'ятками тощо. Сторони в конфлікті повинні

реєструвати розташування всіх попередньо запланованих мінних полів, установлених ними, і всіх районів, в яких вони в широких масштабах і відповідно до попереднього плану використовували міні-пастки. Всі реєстраційні документи підлягають збереженню сторонами, що після припинення активних бойових дій вживають усіх необхідних і відповідних заходів для захисту цивільних осіб від небезпеки мінних полів, мін і мін-пасток.

Забороняється піддавати цивільне населення або цивільні об'єкти нападу з застосуванням запальної зброї. Забороняється також перетворювати ліси або інші види рослинного покриву в об'єкт нападу з застосуванням запальної зброї, за винятком випадків, коли такі природні елементи використовуються для того, щоб укрити, сховати або замаскувати комбатантів або інші військові об'єкти, або коли вони самі є військовими об'єктами. Використання авіації з погляду міжнародного права визнається допустимим, проте її не можна використовувати проти невійськових об'єктів, проти мирного населення і т. п.

Відповідно до принципу обмеження тих, хто воює, у виборі методів і засобів ведення війни, що сформульований ще у Петербурзькій декларації 1868 р., сторони можуть застосовувати лише такі методи та засоби в процесі ведення бойових дій, які викликані військовою необхідністю з метою придушення військ противника та нанесення йому людських втрат на мінімально припустимому рівні. Виходячи зі змісту цього принципу буде протиправним повне знищення визначеного району з метою знищення якогось конкретного об'єкта чи незначного осередку опору.

До заборонених методів ведення війни, відповідно до норм МГП, відносяться такі дії як: зрадницькі вбивства або поранення мирного населення чи супротивника; вбивства або поранення супротивника, що склав зброю; пограбування міста чи місцевості, навіть взятих приступом; повідомлення тому, хто обороняється, що у разі опору пощади нікому не буде; незаконне користування парламентарським

прапором або прапором держави (нейтральної), що не бере участь у війні, прапором або знаками Червоного Хреста та ін.; примушування громадян ворожої сторони брати участь у військових діях проти своєї держави; геноцид під час війни; убивство парламентаря й осіб, які його супроводжують (трубача, сурмача, барабанщика); атака, бомбардування або знищення санітарних установ, госпітальних суден, транспортів, літаків, санітарного персоналу; винищення або захоплення ворожої власності, крім випадків військової необхідності; бомбардування незахищених міст, портів, селищ, жителів, історичних пам'яток, храмів, госпіталів, які не використовуються з військовою метою; знищення культурних цінностей, історичних та інших пам'яток, місць відправлення культів, або їхнє використання для забезпечення успіху у бойових діях; віроломство, тобто дії, направлені на те, щоб викликати довіру противника та заставити його повірити, що він має право на захист чи зобов'язаний надати такий захист згідно до норм міжнародного права, що застосовується в період озброєних конфліктів, з метою обману такої довіри.

Прикладами віроломства є наступні дії: симулювання ведення переговорів під прапором перемир'я чи симулювання капітуляції; симулювання виходу зі строю внаслідок ранньої хвороби; симулювання володіння статусом, який надає захист шляхом використання знаків, емблем чи формового одягу ООН, нейтральних держав чи інших держав, які не є сторонами, що знаходяться у конфлікті.

На противагу забороненим актам віроломства воєнні хитрощі допускаються. П. 2 ст. 37 підтверджує норму, яка міститься в ст. 24 Гаазького положення: «Воєнні хитрощі не забороняються». Як пояснюється у другій фразі статті, воєнні хитрощі – це, подібно актам віроломства, дії, «які спрямовані на те, щоб ввести противника в оману чи спонукати його діяти необачно»; однак, на відміну від виявів віроломства, вони «не порушують будь-яких норм міжнародного права, які застосовуються під час збройних конфліктів», а також не «обманюють довіри противної сторони стосовно

захисту, який надається цим правом». Знову, для додатку до даного нормативного положення, наводяться деякі приклади військових хитрощів: «використання маскування, пасток, проведення фальшивих воєнних дій, розповсюдження дезінформації».

В умовах гібридної війни виникає новий від віроломства – інформаційне. Захист інформаційних просторів поки не є об'єктом захисту МГП від змагальних інформаційних операцій та інших форм інформаційної війни, спрямованих на цивільне населення в ситуаціях ЗК. Відповідні правові межі законів про збройні конфлікти розглядають комунікаційну та інформаційну діяльність несистематично. Це насамперед є наслідком традиційної зосередженості МГП на фізичних наслідках збройних конфліктів. Загальне правило полягає в тому, що психологічні операції, такі як розкидання листівок або проведення пропагандистських передач, не заборонені, навіть якщо цільовою аудиторією є цивільні особи. Через давню, загальну і несуперечливу практику держав з'явилася дозвільна норма звичаєвого права, яка спеціально дозволяє «такі операції», якщо вони не порушують жодного іншого правила МГП. Основними серед цих правил є заборона віроломства, заборона тероризувати цивільне населення, а також заборона заохочувати порушення МГП та зобов'язання гуманно поводитися з цивільними особами та особами, які потерпають від бою¹.

Інформаційні операції, що кваліфікуються як військові операції, можуть кваліфікуватися як напад у розумінні МГП, якщо вони так чи інакше пов'язані з насильницькою діяльністю. Однак вони не спрямовані на захист національного чи навіть глобального «цивільного» інформаційного простору як такого. Це особливо актуально під час обговорення вій-

¹ Geiss R., Lahmann H. Protecting the global information space in times of armed conflict. *WORKING PAPERS*. The Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights. February 2021. URL: <https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/working-papers/Protecting%20the%20Global%20information%20space%20in%20times%20of%20armed%20conflict.pdf>

ськових інформаційних операцій, метою яких є погіршення інформаційного простору під час ЗК та спричинення нестабільності, плутанини та втрати довіри до державних інституцій, ЗМІ та демократичних процесів прийняття рішень. Характер, масштаби та вплив маніпулятивних інформаційних операцій, що відбуваються в мирний час, та їх тривалий роз'єднуючий і негативний вплив на суспільну довіру та стабільність суспільства вимагають приділяти більше уваги цим видам операцій під час ЗК.

Щоб кваліфікувати дію засобів масової інформації як віроломство, потрібно щоб комунікативний акт, про який йдеться, був або нападом у значенні МГП, або його загрозою. Таким чином, навіть якщо розповсюджена дезінформація поширює страх серед цивільних осіб, то операція не буде автоматично підпадати під захист ст. 51(2) АР І, якщо вона водночас не становить або не загрожує актом насильства. «Загроза» – це навмисно спрямований мовленнєвий акт, «який натякає адресату на майбутнє виникнення негативного ставлення чи події». Простої експлуатації стану страху і жаху або поширення страху для загальної дестабілізації, незалежно від того, чи пов'язані вони з метою отримання військової переваги чи ні, зазвичай недостатньо для ініціювання заборони за відсутності фактичного акту насильства чи загрози. Крім того, основною метою акту чи загрози насильства має бути поширення терору. Це означає, що в ситуаціях, коли перевагу мають інші мотиви та цілі, заборона не застосовується, навіть якщо результатом інформаційної операції є гострий страх серед цивільного населення.

У контексті використання інформаційних операцій у ситуаціях ЗК, варто зазначити, що деякі форми дезінформації можуть не лише порушувати МГП, але й досягати рівня міжнародного злочину. Наприклад, дезінформацію про захищених осіб або групи, з метою спонукання членів збройних сил або цивільних до нападу на них, можна кваліфікувати як вчинення воєнного злочину або іншого злочину, що підпадає під юрисдикцію МКС. Ст. 25(3) (b) РС МКС передбачає,

що «особа несе кримінальну відповідальність і відповідальність за злочин під юрисдикцією Суду, якщо ця особа ... спонукає до вчинення такого злочину ...». Рада ООН з прав людини представила детальну доповідь із встановлення фактів про становище рохінджа в М'янмі, в якій викладено способи, за допомогою яких дегуманізуюча дезінформація може бути використана в умовах міжетнічної напруженості. Крім того, Римський статут передбачає (ст. 25 (3)(e)), що «особа несе кримінальну відповідальність та відповідальність за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, якщо ця особа ... безпосередньо і відкрито підбурює інших до геноциду». Підбурювання також є формою злочинної діяльності, яке може і часто буде здійснюватися шляхом поширення ненависної дезінформації щодо цільової групи. Підбурювання не вимагає, щоб геноцид дійсно мав місце; для встановлення кримінальної відповідальності достатньо довести, що дія підбурювання створювала загрозу вчинення дій геноциду з боку реципієнтів.

Акти насильства проти цивільного населення України мають масштабний характер, супроводжуються інформаційними кампаніями ЗМІ, підконтрольними уряду РФ, які закликають «денацифікути українців», можуть бути кваліфіковані як геноцид. Геноцид – цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами, зокрема вбивство членів цієї групи; нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи; навмисне створення членам групи життєвих умов, що розраховані на повне або часткове знищення групи; дії, розраховані на унеможливлення народження дітей у середовищі групи; насильницька передача дітей цієї групи іншій групі.

Забороняються напади з повітря на невійськові об'єкти та цивільне населення, застосування їх з метою залякування останнього. В тих випадках, коли об'єкти розташовані таким чином, що їхнє бомбардування може піддати небезпеці

цивільне населення, сторони, що воюють, не повинні робити повітряних нападів. При бомбардуванні з повітря вживаються всі заходи, щоб максимального зберегти будівлі, які призначені для мистецтва, лікарні та інші місця розташування поранених та хворих. Такі будівлі повинні бути позначені спеціальними, що видно з повітря, знаками.

Необхідно зазначити, що для небезпечних споруд також введений міжнародний спеціальний знак: група з трьох кіл яскраво-помаранчевого кольору однакового розміру, які розташовані на одній осі, причому відстань між кожним колом повинна складати один радіус. Знак повинен бути настільки великим, наскільки цього потребують обставини (ст. 16 Додатку I Додаткового протоколу I).

Отже, методи ведення збройних конфліктів – всі можливі способи використання засобів ведення війни для знищення живої сили та матеріальних засобів противника, придушення його сил та здатності до опору. Однак методи ведення війни є обмеженими та окремі забороняються нормами та звичаями МГП. Заборонені методи ведення воєнних дій – це методи, застосування яких неприпустиме за міжнародним правом, вони вважаються воєнним злочином чи злочином проти людяності та передбачають юридичну відповідальність.

МГП встановлює для воюючої сторони зобов'язання не лише щодо осіб, а й до об'єктів, зокрема заборону нападу на цивільні об'єкти (ст. 23 Гаазького положення 1907 р., ст. 1 Гаазької конвенції IX 1907 р., Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р., ст. 52 Додаткового протоколу I 1977 р.); заборону нападу на місцевості, що не обороняються (ст. 25 Гаазького положення 1907 р., ст. 1 Гаазької конвенції IX 1907 р., Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р., ст. 59 Додаткового протоколу I 1977 р.); заборону нападу на нейтральні зони (ст. 15 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р.); заборону нападу на санітарні і безпечні зони і місцевості, а також на демілітаризовані зони

(Гаазьке положення 1907 р., ст. 23 I Женевської конвенції 1949 р., ст. 14 III Женевської конвенції 1949 р., ст. 60 Додаткового протоколу I 1977 р.); заборону нападу на стаціонарні та мобільні санітарні підрозділи і установи (Женевська конвенція 1864 р., ст. 6–8 Женевської конвенції 1906 р., Гаазьке положення 1907 р., I Женевська конвенція 1929 р., Женевські конвенції 1949 р. та ст. 21–30 Додаткового протоколу I до них 1977 р.); заборону нападу на організації цивільної оборони (ст. 61–62, 67 Додаткового протоколу I 1977 р.); заборону нападу на культурні цінності та місця відправлення культу (ст. 27 Гаазького положення 1907 р., ст. 5 Гаазької конвенції IX 1907 р., ст. 25–26 Гаазьких правил ведення повітряної війни 1923 р., ст. 1 Вашингтонського договору щодо захисту у воєнний і мирний час пам'ятників, музеїв, установ, що слугують цілям науки і мистецтва (Пакт Періха) 1935 р., ст. 4, 9 Гаазької конвенції 1954 р., ст. 53 Додаткового протоколу I 1977 р., ст. 1 Статуту ЮНЕСКО 1945 р., ст. 6, 11 Паризької конвенції 1972 р. про захист всесвітньої культурної і природної спадщини); заборону нападу на об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення (ст. 54 Додаткового протоколу I 1977 р.); заборону завдавати значну шкоду довкіллю (Паризька конвенція 1972 р. про захист всесвітньої культурної і природної спадщини, Конвенція ООН 1976 р. щодо заборони воєнного чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на довкілля, ст. 35, 55 Додаткового протоколу I 1977 р.); заборону нападу на споруди та установки, що мають небезпечні сили (греблі, дамби, атомні електростанції) (ст. 52, 56 Додаткового протоколу I 1977 р.), Конвенція ОАЄ 1995 р. щодо утворення позаядерної зони в Африці, резолюція Генеральної асамблеї ООН 45/58 від 04.12.1990 р.)¹.

Заборонено використовувати голод серед цивільного населення як метод ведення воєнних дій. Тому заборонено піддавати нападу, знищувати, вивозити чи приводити в не-

¹ Базов В. П. Теорія та принципи міжнародного гуманітарного права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ, 2021. С. 134.

придатний стан об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, а саме: запаси продуктів харчування, сільсько-господарські райони, що виробляють продовольство, посіви, худобу, споруди, що забезпечують питною водою, запаси останньої, а також іригаційні споруди. РФ же здійснює цілеспрямоване знищення таких об'єктів.

Установки і споруди, що є небезпечними, а саме: греблі, дамби й атомні електростанції – не повинні бути об'єктом нападу навіть у тих випадках, коли вони є військовими об'єктами, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил і призвести до тяжких втрат серед цивільного населення. Тому факти захоплення атомних електростанцій і руйнування об'єктів, що містять ядерні матеріали можуть бути підставою для кваліфікації дій збройних сил РФ як терористична діяльність, а саму РФ визнати державою-терористом.

Зазначимо, що порушення РФ Конвенції про запобігання фінансуванню тероризму вже є предметом розгляду Міжнародного Суду ООН¹.

Починаючи з 2014 р., після початку тимчасової окупації території АРК Крим та ОРДЛО, РФ здійснювала експлуатацію природних ресурсів України. МГП не містить конкретних правил, що регулюють питання експлуатації природних ресурсів. Причина цього очевидна: МГП покликане регулювати ведення ЗК, а не вирішувати конфліктні ситуації, такі як експлуатація природних ресурсів. О. Спектор детально досліджувала це питання і вважає, що найбільш релевантними у цьому аспекті є норми щодо заборони грабежів².

¹ Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (UKRAINE v. RUSSIAN FEDERATION) Request for the Indication of Provisional Measures Order of 19 April 2017; Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (UKRAINE v. RUSSIAN FEDERATION) preliminary objections judgment of 8 November 2019.

² Спектор О. М. Міжнародно-правове регулювання сфери природо-ресурсних відносин : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ, 2019. С. 699–702.

Міжнародне право встановлює заборону грабежів (pillage) (ст. 33 п. 2 IV Женевської конвенції, ст. 28 та 47 Гаазької конвенції, ст. 6 (b) Статуту Міжнародного військового трибуналу (Нюрнбергг)). Ці норми встановлюють державі-окупанту заборону санкціонувати вчинення грабежів, а також зобов'язані запобігати та припиняти грабежі, вчинені приватними особами¹. Ст. 73 Статуту ООН передбачає, що економічна експлуатація ресурсів на несамоврядних або окупованих територіях може здійснюватися лише за згодою та схвалення місцевого населення і повинна відповідати їхнім економічним інтересам. Відповідно до Статуту МКС (1998 р.) «розграбування міста чи населених пунктів навіть захоплених штурмом» (ст. 8 (2) (b) (xvi))², становить воєнний злочин у міжнародних ЗК.

МТКЮ у справі Деліча (1998 р.) зазначив, що «слід зауважити, що заборона на необґрунтоване привласнення державного та приватного майна ворога є загальною за обсягом і поширюється як на акти грабежу, вчинені окремими солдатами для їх особистої вигоди так і на організоване захоплення майна, що здійснюється в межах систематичної економічної експлуатації окупованої території»³. МС ООН у справі військової діяльності у ДР Конго (2005 р.) також закріпив заборону грабежу, але вже конкретно щодо природних ресурсів. Він зобов'язав Уганду відповідати за членів її збройних сил щодо військової експлуатації природних ресурсів під час окупації частин ДРК, оскільки «кожного разу, коли члени UPDF [військовослужбовці Уганди] були залучені до мародерства (looting), розграбування (plundering), експлуатації (exploitation) природних ресурсів на території ДРК, вони дія-

¹ Henckaerts J. M., Doswald-Beck L. Customary International Humanitarian Law. Volume I: Rules. *ICRC and CUP*. Cambridge-New York, 2009. Rule 52.

² Римський статут Міжнародного уголовного суда (1998 г.). URL: [http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\)](http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r))

³ International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. Prosecutor v. Zejnir Delalic, Zdravko Mucic, Hazim Delic and Esad Landzo. IT-96-21-T. November 16th 1998. URL: http://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/en/981116_judg_en.pdf

ли з порушенням *jus in bello*, що забороняє такі дії іноземної армії на території, де вона присутня. Суд зауважує у зв'язку з цим, що як ст. 47 Гаазької IV, так і ст. 33 Женевської IV конвенцій забороняють грабіж (*pillage*)» (п. 245)¹. Відповідно, сучасне значення терміну «грабіж» щодо природних ресурсів буде включати ситуацію, коли воєнний злочин буде вчинятися і шляхом видобутку, експорту, продажу та заволодіння ресурсами². Відповідальність за вчинення таких дій може бути не лише держав-окупантів, але й індивідів. Так, Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді у Справі прокурора проти Жана-Поль Акайесу (2001 р.) зазначив, що фізичні особи або індивіди можуть порушувати норми МГП, навіть якщо їхня поведінка не координується державою³.

У більшості випадків, держава-окупант має дотримуватися законів окупованої держави і не має їх змінювати, окрім окремих випадків. До таких законів неодмінно належить також законодавство щодо розвідки й експлуатації природних ресурсів. Відповідно, держава-окупант не має права скасовувати законно видані ліцензії на видобуток природних ресурсів на окупованій території. Наприклад, остання резолюція ГА ООН (2018 р.) з приводу ситуації в окупованому Криму містить заклик до РФ поважати українське законодавство і скасувати закони, введені Росією в Криму, що дозволяють здійснювати примусове виселення і конфіскацію приватної власності в порушення норм міжнародного права⁴.

¹ International Court of Justice. Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda, 19 December 2005. П. 167–180.

² Lundberg M. A. The Plunder of Natural Resources during War: a War Crime (?). *Georgetown Journal of International Law*. 2009. Vol. 39. P. 509.

³ International Criminal Tribunal for Rwanda. Prosecutor v Jean-Paul Akayesu. ICTR-96-4. June 1st 2001. П. 432–445.

⁴ A/RES/73/263. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine Statement of financial implications (A/73/685). 22 December 2018. URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/73/263

Отже, особливим об'єктом є цивільне населення і метою МГП є його захист від наслідків ЗК. Порушення норм МГП є підставою відповідальності як держав, так і осіб через застосування як міжнародних, так і національних правових інструментів. ЗК в Україні розглядають як ЗК нового типу, який вимагає нових підходів як до його вирішення, так і до притягнення до відповідальності за порушення правил ведення війни, особливо тих, які завдали неймовірних страждань цивільному населенню України. Зміни в характері конфлікту призвели до появи нових способів гібридної війни, таких як дезінформаційні кампанії з метою дестабілізації чи поступової деморалізації супротивника, які можна спостерігати в Україні з 2014 р. Інформаційні операції РФ, спрямовані як на власне населення, так і на формування громадської думки і, відповідно, політичної позиції у зарубіжних країнах, були частиною цілеспрямованої підготовки і здійснення військової агресії РФ в Україні. Інформаційна кампанія і визначена мета «денацифікації» сформували передумови для геноциду українського населення збройними силами РФ. Тому постає питання кваліфікації інформаційних кампаній як засобів ведення інформаційної війни і створення необхідних правових механізмів превенції і притягнення до відповідальності у межах МГП за уже вчинені діяння.

2.5. Кримінальна відповідальність за сексуальне та гендерно обумовлене насильство, вчинене в умовах військової агресії Російської Федерації в Україні

Гендерно обумовлене насильство під час війн та збройних конфліктів є широко поширеним явищем у різних регіонах світу, воно може мати різноманітні форми, які використовуються як засіб ведення війни, і його дослідження не втрачає актуальності й досі. Враховуючи, що демократичний розвиток суспільства забезпечується завдяки врегулюванню гендерних питань (у тому числі гендерно обумовлене насильство), які є основоположними для будь-якої сучасної, правової держави, проблематика гендерного насильства і надалі привертатиме увагу науковців, органів публічної влади, громадських організацій, засобів масової інформації та міжнародних об'єднань.

Для України проблеми гендерного насильства набули особливого значення, починаючи з 2014 р., – початку російської агресії на Сході України, анексії Криму, а також повномасштабного збройного вторгнення 24.02.2022 р., коли мільйони українців були вимушені мігрувати, десятки тисяч втратили житло, зазнали тортур і насильства, а широкий спектр питань гендерно обумовленого насильства набув нової хвилі актуальності і привернув увагу до прогалин законодавчого регулювання, необхідності визначення понятійно-категоріального апарату, а також аналізу законодавства (у тому числі ухвалених концепцій, стратегій, програм), з метою вироблення подальших організаційно-правових заходів.

У законодавстві різних країн використовуються різноманітні терміни: «гендерне насильство», «гендерно обумовлене насильство», «насильство щодо жінок», «насильство за ознакою статі», «дискримінація щодо жінок», «гендерна дискримінація» та інші.

У дослідженні The Global Protection Cluster зазначається: гендерне насильство – це загальний термін, який вико-

ристовується для опису будь-якої шкідливої дії, яка вчиняється проти волі особи, і яка ґрунтується на соціальних відмінностях між чоловіками та жінками. У той час як чоловіки та хлопчики також зазнають деяких видів гендерно обумовленого насильства (особливо сексуального насильства) у всьому світі, гендерне насильство має більший вплив на жінок та дівчат¹.

Представництвом Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) під сексуальним і гендерним насильством визначена будь-яка дія, що здійснюється проти волі людини, заснована на гендерних нормах і нерівних владних відносинах. Гендерне насильство може включати сексуальну, фізичну, психічну та економічну шкоду, заподіяну публічно або приватно. Гендерно обумовлене насильство також включає погрози насильства, примусу та маніпуляцій, може мати різні форми: сексуальне насильство, каліцтво, так звані «злочини честі» тощо².

У ст. 1 Декларації про викорінення насильства щодо жінок (1993 р.) термін «насильство щодо жінок» означає будь-який акт насильства, вчинений на підставі статевої ознаки, який завдає або може заподіяти фізичну, статеву або психологічну шкоду або страждання жінкам, а також загрози вчинення таких актів, примус або довільне позбавлення волі, чи то в громадському чи особистому житті. Ст. 2 визначає загальний характер форм насильства проти жінок і його елементи³. У ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. № 2866-IV визначення гендерного насильства також не надається, але сформульовано поняття «насильство за ознакою статі» як «діяння, спрямовані проти осіб через їхню стать, або поширені в суспільстві звичаї чи традиції (стере-

¹ Global Protection Cluster. Gender-based violence. URL: <https://www.globalprotectioncluster.org/themes/gender-based-violence/>

² Sexual and Gender Based Violence. UNHCR, the UN Refugee Agency. URL: <https://www.unhcr.org/sexual-and-gender-based-violence.html>

³ Декларації про викорінення насильства щодо жінок (1993 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_506#Text

отипні уявлення про соціальні функції (становище, обов'язки тощо) жінок і чоловіків), або діяння, що стосуються переважно осіб певної статі чи зачіпають їх непропорційно, які завдають фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди чи страждань, включаючи погрози таких дій, у публічному або приватному житті».

Гендерно обумовлене насильство може бути спрямованим і проти чоловіків, зокрема у резолюції Ради Безпеки ООН № 2106 зазначається, що в умовах ЗК, у постконфліктних ситуаціях сексуальне насильство значно більше стосується жінок, але також впливає й на чоловіків¹.

Погоджуємося з точкою зору дослідників, які визначають гендерно обумовлене насильство як протиправні дії, які вчиняються над особою через те, що вона (або він) належить до певної статі. Воно поділяється на «публічне» (або загальне, таке, що вчиняється над особою в громадському житті/ суспільстві) та «приватне» (родинне або сімейне, тобто має внутрішній характер). В умовах російської збройної агресії проти України загострилися всі форми гендерного насильства (сексуальне насильство, каліцтво, «злочини честі» тощо), і публічне і приватне насильство є актуальним для України. Міграція людей із місць бойових дій, окупованих територій призвела до підвищення рівня приватного насильства, про що свідчать звіти державних органів та громадських організацій.

Серед міжнародних документів, підписаних Україною, що стосуються гендерних питань, необхідно, зокрема, виділити: Загальну декларацію прав людини (1948 р.); Статут Організації Об'єднаних Націй (1945 р.); Міжнародний пакт про громадські та політичні права (1966 р.); Декларацію про ліквідацію дискримінації у відношенні жінок (1967 р.); Декларацію про викорінення насильства щодо жінок (1993 р.); Пекінську декларацію (прийняту на четвертий Всесвіт-

¹ Резолюція 2106 (2013), ухвалена Радою Безпеки ООН на її 6984-му засіданні, 24 червня 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_142#Text

ній конференції зі становища жінок 15 вересня 1995 року); низку Конвенцій – про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами (1949 р.); про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) про ліквідацію усіх форм дискримінації по відношенню до жінок (1979 р.) та інші.

З початку повномасштабного російського вторгнення в Україну, на тимчасово окупованих територіях фіксуються чисельні факти воєнних злочинів (у тому числі гендерно обумовлене насильство) з боку військовослужбовців РФ. Омбудсменом України підготовлено, а також направлено звернення до Комісії Організації Об'єднаних Націй з розслідування порушень прав людини під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну, а також до експертної комісії, створеної державами-учасницями ОБСЄ. За даними Омбудсмена та ЮНІСЕФ на безкоштовну цілодобову «гарячу лінію» для надання психологічної підтримки лише з 1 по 14 квітня звернулося понад 400 осіб (дітей та дорослих), які зазнали сексуального насильства. Офісом Генерального прокурора створена платформа для фіксації відповідних правопорушень, і правоохоронними органами України вже розпочата низка кримінальних проваджень за фактами знущань та зґвалтувань жінок, дівчат та дітей у Донецькій, Київській, Харківській та Херсонській областях.

Аналогічні злочини реєструвалися, починаючи з 2014 р. На анексованій території, в окупованому Донбасі фіксувалося значне підвищення проявів агресії та фактів гендерного насильства. Дослідження проводилися багатьма незалежними інституціями та державними організаціями¹, надавалися звіти, пропозиції та рекомендації². Так, за оцінками

¹ Гендерно обумовлене насильство в регіонах, які постраждали від конфлікту: звіт за результатами дослідження. Київ: Український центр соціальних реформ, 2015. 70 с. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/final_ukr_report.pdf

² Стратегія запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом в Україні. 2018. 37 с. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/crsv%20strategy%20ua_0.pdf

Управління Верховного комісара ООН з прав людини (The Office of the High Commissioner for Human Rights,) загальна кількість осіб, затриманих у зв'язку з конфліктом, які стали жертвами катувань і жорстокого поводження, з 2014 р. по 2021 р. становить близько 4000 (приблизно 3400 чоловіків і приблизно 600 жінок), включно з приблизно 340 жертвами сексуального насильства (190–230 чоловіків і 120–140 жінок), – зазначено у документі¹. Управління Верховного комісара ООН з прав людини надало звіт щодо жертв станом і на 20.04.2022 р.². Міжнародною неурядовою правозахисною організацією Human Rights Watch також надається аналіз воєнних злочинів, вчинених проти мирного населення України на тимчасово окупованих територіях³.

Досвід минулих років підтверджує необхідність комплексного підходу для реагування на проблеми гендерно обумовленого насильства. Дієвість заходів, передбачених у нормативно-правових актах, забезпечується консолідацією зусиль центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, територіальних громад, громадських інституцій та міжнародних організацій щодо надання допомоги найбільш вразливим верствам населення. Одна з таких Програм була затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 р. № 1071. Процес реалізації Програми передбачає здійснення комплексу заходів із застосуванням підходу, що базується на правах людини, у тому числі з урахуванням гендерних аспектів.

Міжнародно-правовим актом з розслідування та документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або

¹ Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини (з 2014 по 2021 pp.). URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/UkraineArbDefTorture_UA.pdf

² The Office of the High Commissioner for Human Rights. 20 April 2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2022/04/ukraine-civilian-casualty-update-21-april-2022>

³ Ukraine: Apparent War Crimes in Russia-Controlled Areas. Human Rights Watch. URL: <https://www.hrw.org/news/2022/04/03/ukraine-apparent-war-crimes-russia-controlled-areas>

таких, що принижують гідність, видів поведження є Стамбульський протокол¹.

Гендерно обумовлені злочини тягнуть за собою відповідальність держави, сторін конфлікту та індивідуальну кримінальну відповідальність.

Важливою умовою для забезпечення можливостей притягнення до відповідальності та покарання за воєнні злочини, враховуючи й гендерно обумовлене насильство, є налагодження координаційної роботи Національної поліції, СБУ, ВР України, Офісу Генерального прокурора України, Державної прикордонної служби, Нацгвардії, Генштабу ЗСУ, органів судової системи, Уповноваженого ВР України з прав людини та Президента України із прав дітей, міністерств: внутрішніх справ, оборони, соціальної політики, юстиції, охорони здоров'я, з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, закордонних справ, освіти та науки, інформаційної політики та інших, а також органів публічної влади та неурядових громадських організацій. Консолідація зусиль органів влади, територіальних громад, громадських інституцій та міжнародних організацій – важлива умова збереження життя та своєчасної допомоги найбільш вразливим верствам населення.

При кваліфікації сексуального та гендерно обумовленого насильства в умовах ЗК складність полягає в тому, що необхідно розмежувати кримінальні правопорушення за основним об'єктом посягання. Якщо ми говоримо про посягання на статеву свободу і недоторканість, вчинені в зоні ЗК, але ніяким чином із ним не пов'язані, то кваліфікація відбувається за нормами передбаченими у Розділі IV «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» КК України. Якщо йдеться про посягання на статеву свободу і недоторканість як прояв порушення

¹ Istanbul Protocol. Manual on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/training8Rev1en.pdf>

законів та звичаїв війни, то злочин має кваліфікуватися або за ст. 433 КК України «Насильство над населенням у районі воєнних дій», або ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни»¹. Ми робимо акцент на кримінальні правопорушення щодо статевої свободи та недоторканості як прояв порушення законів та звичаїв війни.

Гендерно обумовлене насильство може проявлятися у різних формах. Необхідно пам'ятати, що це акт насильства, який має прямий стосунок або виправдовується використанням статі потерпілої особи. Таке насильство може відбуватися у приватній чи громадській сфері, на кухнях, у спальнях та на вулицях, на ринках та у залах засідань чи у таборах для біженців. Це може включати вуличні утиски, тобто сексуальні дотики, свист або небажану увагу у публічних місцях, а також зґвалтування подружжя та насильство з боку інтимного партнера. Існує багато форм гендерно обумовленого насильства, які в певних громадах практикуються як традиції. Будь то ранні шлюби в деяких спільнотах США, зґвалтування в Південній Африці та інших країнах світу, торгівля людьми в Індії тощо².

Резолюція РБ ООН 1325 (2000) «Жінки. Мир. Безпека» закликає всі сторони в збройних конфліктах вживати спеціальних заходів для захисту жінок і дівчаток від обумовленого статевою приналежністю насильства, особливо від зґвалтування та інших форм сексуальної наруги, і всіх інших форм насильства в ситуаціях, що представляють собою ЗК.

У умовах ЗК найчастіше застосовується така форма гендерно обумовленого насильства як сексуальне насильство у вигляді зґвалтувань та/або сексуальне рабство. Сексуальне насильство під час збройних конфліктів використовується як інструмент впливу на цивільне населення та елемент

¹ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv#Text>

² Series: What Does That Mean? Gender-based Violence. URL: https://www.womenforwomen.org/blogs/series-what-does-mean-gender-based-violence?gclid=CjwKCAjwpMOIBhBAEiwAy5M6YFEhCVksBuBGQCj2jt9bQl9u8RY8Nxt9rjs96VpS4LYQLy79iJymOBoCK-oQAvD_BwE

влади, психологічного впливу та приниження військових протилежної сторони¹.

Дослідження проблеми сексуального насильства показали значну її складність у плані поєднання й переплетення різних біологічних, соціальних, економічних та інших аспектів, обумовлених історично усталеним у кожному суспільстві певним укладом статевих відносин. Особливістю сексуального насильства є те, що воно може містити ознаки фізичного чи психічного насильства, або поєднувати їх прояви. Характеризуючою ознакою сексуального насильства є об'єктивно сексуальний характер поведінки, тобто будь-який вплив на особу вчиняється з метою збудження або задоволення сексуальної потреби ініціатора проти волі потерпілої особи.

Як вже зазначалося вище, сексуальне насильство часто застосовується як спосіб впливу на противника. Як свідчить історія, сексуальне насильство у таких випадках є гендерно обумовленим та базується саме на гендерних стереотипах сторін і є проявом дискримінаційних практик щодо жінок².

Слід пам'ятати, що сексуальне насильство щодо цивільного населення відіграє ще роль психологічного впливу на супротивника. Цей механізм застосовувався у роки Другої світової війни німецькими, японськими, радянськими солдатами, американськими солдатами під час корейської та в'єтнамських кампаній. Історія знає безліч прикладів, але це злочини дуже високої латентності, хоча і носять масовий характер³.

¹ Зимбардо Филип «Эффект Люцифера: Почему хорошие люди превращаются в злодеев», 2007; Kelly Dawn Askin War Crimes Against Women: Prosecution in International War Crimes Tribunals, 1997.

² Ілікчієва К. І. Протидія насильству щодо жінок (кримінально-правові кримінологічні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Кофм'яного. Київ : Б. в., 2013. 17 с.

³ Зимбардо Филип "Эффект Люцифера: Почему хорошие люди превращаются в злодеев", 2007; Kelly Dawn Askin War Crimes Against Women: Prosecution in International War Crimes Tribunals, 1997; Секс-рабыни для солдат императора. Как Япония платит за старые грехи. URL: https://aif.ru/society/history/seks-rabyni_dlya_soldat_imperatora_kak_yaponiya_platit_zastarye_grehi; Курдские бойцы: женщины подвергаются

Відповідно до КК України, сексуальним насильством є:

– зґвалтування (дії сексуального характеру, пов'язані із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи);

– сексуальне насильство (будь-які насильницькі дії сексуального характеру, що не пов'язані із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи);

– примушування до вступу в статевий зв'язок (примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою);

– вчинення повнолітньою особою дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з використанням геніталій, іншого органу чи частини тіла або будь-якого предмета.

У контексті та в умовах війни сексуальне та гендерно обумовлене насильство часто використовується як складовий елемент тортур або катування. Згадані вище Женевські конвенції забороняють вчиняти стосовно осіб будь-коли та будь-де такі діяння, як завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури, наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження.

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (10.12.1984 р., ратифікована Україною 24.02.1987 р.)¹ термін «катування» визначає як будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисно заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких

ся сексуальному насилію со стороны турецких солдат. URL: <https://www.ermenihaber.am/ru/news/2019/11/18/%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%B8-%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%8B/169615>

¹ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди.

З урахуванням практики міжнародних трибуналів такий підхід до відновлення порушених прав людини має застосовуватись і в Україні для кваліфікації дій військових РФ. Протягом ХХ ст. діяло кілька міжнародних трибуналів:

- 1) Нюрнберзький міжнародний судовий процес¹;
- 2) Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу (Токійський трибунал)²;
- 3) Міжнародний трибунал по колишній Югославії³;
- 4) Міжнародний трибунал щодо Руанди⁴;
- 5) Спеціальний трибунал по Лівану⁵;
- 6) Спеціальний суд Сьєрра-Леоне⁶.

Завдяки роботі трибуналів були напрацьовані наступні позиції щодо сексуального насильства в умовах ЗК:

- зґвалтування може бути формою як злочину проти людяності, так і формою воєнного злочину;
- зґвалтування може бути формою катування як для злочину проти людяності, так і для воєнного злочину;
- зґвалтування та/або інше сексуальне насильство може стати частиною геноциду, оскільки воно може становити діяння, що завдає серйозних тілесних чи психічних ушкоджень членам цільової групи;

¹ Нюрнберзький процес як прецедент. URL: <https://cutt.ly/qQXP3PT>

² The Judgment International Military Tribunal for the Far East. URL: <http://www.ibiblio.org/hyperwar/PTO/IMTFE/index.html>

³ The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL: <https://www.icty.org/en/about>

⁴ The International Criminal Tribunal for Rwanda. URL: <https://unict.irmct.org/en/tribunal>

⁵ The Special Tribunal for Lebanon. URL: <https://www.stl-tsl.org/en/about-the-stl>

⁶ Устав Спеціального суду по Сьєрра-Леоне. URL: https://www.un.org/ru/documents/bylaws/charter_sierra.pdf

– згвалтування та/або інше сексуальне насильство можуть стати частиною переслідування та поневолення як злочини проти людяності;

– сексуальне насильство може стати частиною образи людської гідності та нелюдського поводження як форма воєнних злочинів.

Висновки відповідних рішень Міжнародний трибунал по колишній Югославії, Міжнародний трибунал щодо Руанди та Спеціальний суд Сьєрра-Леоне вказують на те, що жертвами сексуального насильства у ЗК були жінки, діти та чоловіки. Вони також підкреслюють, що більшість жертв сексуального насильства, встановлених у справах у цих судах, – це жінки.

Сексуальне насильство часто є частиною переслідування як злочину проти людства. Переслідування є порушенням фундаментальних прав людини, здійсненого з метою дискримінації за однією з перерахованих підстав, які в Міжнародному трибуналі по колишній Югославії були визнані політичними, расовими та релігійними та які в Міжнародному трибуналі щодо Руанди та Спеціальному суді Сьєрра-Леоне додатково включали етнічні ознаки. Переслідування, хоча і не обмежується лише сексуальною поведінкою, охоплює серйозні зловживання сексуального характеру¹.

Слід звернути увагу на те, що рішення, як правило, містять фактичні та правові висновки, які мають особливе значення для конкретної справи та МГП, і які були доведені поза розумним сумнівом стороною обвинувачення. Екстраполяція будь-яких висновків щодо їх характеру, масштабів та тенденцій сексуального насильства, вчиненого проти цивільного населення у ЗК, має бути зроблена з великою обережністю. Наприклад, загальна категорія злочинів проти людяності має юридичний елемент, який вимагає, щоб

¹ Review of the sexual violence elements of the judgments of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, the International Criminal Tribunal for Rwanda, and the Special Court for Sierra Leone in the light of Security Council Resolution 1820. URL: https://www.icty.org/x/file/Outreach/sv_files/DPKO_report_sexual_violence.pdf

передбачувана злочинна поведінка була частиною масового чи систематичного нападу проти будь-якого цивільного населення.

Таким чином, засудження за зґвалтування або інше сексуальне насильство як злочин проти людяності не прирівнюється до розуміння того, що сексуальне насильство широко або систематично застосовувалося проти цивільного населення. Однак, виходячи з оприлюдненої інформації щодо випадків сексуального насильства, вчиненого військовими РФ, можна стверджувати, що були системність і масовість, і сексуальне насильство базувалося, у тому числі і на етнічній ознаці.

Відтак, для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за сексуальне та / або гендерно обумовлене насильство за ст. 438 КК України необхідно звертатися не лише до вказаних статей, оскільки вони містять бланкетні диспозиції. Для встановлення одного з елементів об'єктивної сторони кримінального правопорушення необхідно звертатися також і до інших статей КК України, та до міжнародно-правових актів, які ратифікувала Україна. А отже обвинувальні акти мають містити чіткі формулювання об'єктивної сторони з посиланнями на відповідні норми вітчизняного та / або міжнародного законодавства.

Крім розуміння, які саме дії відносяться до об'єктивної сторони за ст. 438 КК України, важливо встановити місце та/ або час вчинення цих правопорушень.

Президент України 24.02.2022 р. підписав Указ, яким ввів воєнний стан в Україні у зв'язку з військовою агресією РФ. Вітчизняне законодавство не містить терміну «збройна агресія», проте оперує іншими поняттями, завдяки яким можна провести належну кваліфікацію діянь. Так, визначення більшості термінів містяться у Законі України «Про оборону України», зокрема: збройна агресія (застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України); вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупа-

ція або анексія частини території України; дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для збройної агресії чи загрози нападу; район воєнних (бойових) дій – визначена рішенням Головнокомандувача Збройних Сил України частина сухопутної території України, повітряного або/та водного простору, на якій впродовж певного часу ведуться або/та можуть вестися воєнні (бойові) дії, тощо. Отже для кваліфікації діянь, необхідно звертатися до рішень Головнокомандувача Збройних Сил України про визначення території та часу де ведуться або/та можуть вестися воєнні (бойові) дії.

Таким чином, для кваліфікації сексуального та гендерно зумовленого насильства відповідно до ст. 438 КК України, необхідно встановити чи відноситься місце вчинення кримінального правопорушення до району воєнних (бойових) дій або встановити наявність ознак ЗК на момент вчинення кримінального правопорушення. А для цього необхідно звертатися до рішень Головнокомандувача Збройних Сил України або норм МПП, зокрема до вказаних вище міжнародно-правових документів. У разі відсутності у матеріалах кримінального провадження таких даних, кваліфікація діянь за вказаними статтями неможлива.

Аналіз диспозиції ст. 438 КК України вказує на наступне:

1) за такі дії як жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням; вигнання цивільного населення для примусових робіт; розграбування національних цінностей на окупованій території; застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом; інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВР України, відповідальність несе загальний суб'єкт. Якщо такі дії вчиняються військовослужбовцями, то вони притягаються за іншими статтями КК України;

2) за віддання наказу про вказані вище дії відповідальність несе спеціальний суб'єкт – службова особа, яка за сво-

їми повноваженнями може віддавати накази, що стосуються правил ведення війни. Зокрема, це може бути як військовоє, так і політичне керівництво країни. Проте матеріали міжнародних трибуналів (Нюрнберзького, Токійського і Гаазького) вказують, що основну роль під час ЗК відіграють саме представники військового командування через централізацію керівництва, єдиноначальність та військову дисципліну, а в Україні за рішенням ВР України повноваження військового командування розширено, оскільки йому можуть передаватися функції органів державного управління у сфері оборони.

Таким чином, якщо сексуальне та гендерно зумовлене насильство було вчинено як прояв порушення законів та звичаїв війни, то до кримінальної відповідальності може бути притягнуто особу, яка досягла віку кримінальної відповідальності або службову особу (чоловіка чи жінку), яка віддала наказ про вчинення таких дій.

Важливо розуміти, що сексуальне та/або гендерно обумовлене насильство може бути вчинене і військовими, що воюють на стороні України. У такому випадку їх дії можуть підпадати під дію ст. 433 КК України, яка передбачає відповідальність спеціального суб'єкта – військовослужбовця.

Для відновлення порушених прав та притягнення винних до відповідальності важливим є правильне документування таких діянь, чутливе розслідування та належний судовий розгляд відповідних кримінальних проваджень. Для цього необхідно здійснити ряд заходів короткострокового, середньострокового та довгострокового планування.

Заходи короткострокового планування:

- на основі міжнародного протоколу із документування та розслідування сексуального насильства в умовах конфлікту, розробити коротку пам'ятку слідчим та прокурорам, які документують на сьогодні сексуальне та гендерно обумовлене насильство та довести її до відома вказаних осіб;

- розробити одно-, дводенні тренінги по застосуванню міжнародного протоколу із документування та розслідування сексуального насильства в умовах конфлікту;

- на базі тренінгових центрів Національної поліції та прокурорів провести одно-, дводенні тренінги по застосуванню міжнародного протоколу із документування та розслідування сексуального насильства в умовах конфлікту.

Заходи середньострокового планування:

- запровадити міжнародну практику документування сексуального та гендерно обумовленого насильства у методиці розслідування таких злочинів;

- розробити навчальний курс для суддів, присвячений особливостям розгляду справ щодо сексуального та гендерно обумовленого насильства, вчиненого в умовах конфлікту. Такий курс має включати: міжнародну та національну законодавчу рамку притягнення до кримінальної відповідальності за злочини проти миру та безпеки людства загалом, і за сексуальне та гендерне зумовлене насильство, вчинене в умовах ЗК, зокрема; детальне вивчення всіх ознак елементів відповідних складів злочинів, особливо об'єктивної сторони та суб'єкта; ознайомлення з положеннями та висновками міжнародних трибуналів щодо характеристик та ознак сексуального та гендерно зумовленого насильства, вчиненого в умовах ЗК; кращі практики нетравматичного для жертв та свідків судового провадження;

- на базі Національної школи суддів запровадити навчальний курс для суддів, присвячений особливостям розгляду справ щодо сексуального та гендерно обумовленого насильства, вчиненого в умовах конфлікту;

- здійснити переклад на українську мову й розповсюдити рішення та практики міжнародних судових юрисдикцій та трибуналів, що стосуються сексуального та гендерно обумовленого насильства, вчиненого в умовах ЗК, для підвищення спроможності правоохоронної та судової систем;

- розбудувати систему психологічної підтримки слідчих, прокурорів та суддів, що будуть розслідувати та розглядати справи щодо сексуального та гендерно обумовленого насильства, вчиненого в умовах конфлікту;

- Судовій адміністрації України унормувати та запровадити сервіси для вразливих категорій користувачів суду.

Слід усвідомити, що процес притягнення до відповідальності осіб, які вчинили сексуальне та гендерно обумовлене насильство під час збройної агресії РФ в Україні буде довгим і потребуватиме часу. Тому пропонуються такі заходи довгострокового планування:

- запровадити як обов'язковий освітній компонент «захист прав людини та протидія дискримінації» для всіх освітніх програм спеціальності «Право» та «Правоохоронна діяльність» на першому (бакалаврському) рівні;

- вдосконалити концепцію перехідного правосуддя та врахувати потреби та інтереси жертв сексуального та гендерно обумовленого насильства;

- розробити концепцію відновного правосуддя, яка буде враховувати інтереси жертв сексуального та гендерно обумовленого насильства.

Запропоновані заходи слід реалізувати незалежно від того, яким шляхом піде Україна: чи буде ратифіковано Римський Статут, чи створюватиметься окремий трибунал. Кількість вчинених злочинів свідчить про те, що правоохоронна та судова системи України будуть задіяні в процесах притягнення винних до кримінальної відповідальності, а тому дуже важливим є посилення їх спроможності та надання дієвих інструментів для роботи.

2.6. Застосування міжнародних механізмів захисту культурних цінностей

Питання захисту культурних цінностей в умовах ЗК для України актуалізувалися у 2014 р., одночасно з тимчасовою окупацією РФ частини території України та експансією її культурних цінностей. На той момент Україна була обмежена у застосуванні існуючих міжнародно-правових механізмів захисту культурних цінностей у разі ЗК, адже процедура приєднання до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту все ще не була завершена.

Та чи відкрило приєднання до Другого протоколу Україні нові механізми міжнародного захисту культурних цінностей, чи справді міжнародні механізми захисту культурних цінностей в умовах ЗК є дієвими сьогодні, чи готова Україна їх використовувати та чи повноцінно використовує в умовах ЗК із Росією, чи є майбутнє у культурних цінностей на територіях сучасних ЗК? Для відповіді на більшість із цих питань необхідно розуміти «механіку» дії міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку ЗК, яка багато в чому відображається в історії творення та змін таких норм.

Так, норми про захист культурних цінностей з'явилися у міжнародному праві наприкінці XIX – початку XX ст. Початку – в Брюссельській декларації про закони і звичаї війни 1874 р.¹ (ст. 8 та 17 закріпили принцип поваги до пам'яток, переслідування за навмисне їх руйнування чи пошкодження, обов'язок вживати всіх належних заходів для їх збереження під час бомбардування, а також обов'язок маркування пам'яток та завчасного інформування супротивника про них). І хоча ці норми не набули обов'язкового характеру, надалі вони були доопрацьовані й лягли в основу перших міжна-

¹ Брюссельська декларація про закони і звичаї війни. 01.01.1874 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_764

родних конвенцій, які визначали порядок ведення воєнних дій і правила поведінки воюючих сторін на окупованій території¹. Згодом – у Положеннях до Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1899 р.² (вперше виокремлено культові споруди, об'єкти науки та мистецтва як такі, що підлягають захисту й охороні. Ст. LVI будь-яке загарбання, руйнування чи умисне пошкодження історичних пам'яток, творів художніх і наукових заборонялося і підлягало переслідуванню. А ст. XXVII приписувала під час облог і бомбардувань ужити всіх необхідних засобів, аби вберегти, наскільки можливо, храми, будівлі, що слугують цілям науки, мистецтва та благодійності, шпиталі й місця, де зібрано хворих і поранених, за умови, що такі будівлі й місця не слугували водночас воєнним цілям. Піддані облозі зобов'язані вирізнити ці будівлі особливими примітними знаками, щодо яких ті, що піддають місто облозі, мусять бути завчасно поінформовані) та 1907 р.³ (у ній більш послідовно йдеться про необхідність захисту та збереження саме культурної спадщини людства, введено поняття «історичні пам'ятки»), IX Гаазької конвенції про бомбардування морськими силами 1907 р.⁴ (містить аналогічні положення до IV Гаазької конвенції, закріплюючи у статті V, що у разі бомбардування морськими силами командувач мусить ужити всіх необхідних заходів, щоб уберегти, по спроможі, історичні пам'ятки, храми, будівлі, що служать цілям науки, мистецтва і доброчинності, шпиталі й місця, де зібрано хворих або поранених, за умови,

¹ Мазур Т. В. Імплементация міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів у законодавство України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Том 3. С. 152–156.

² Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі. Гаага, 29 липня 1899 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_765

³ IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Гаага, 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222

⁴ Конвенція про бомбардування морськими силами під час війни (IX Гаазька конвенція) від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_766

що такі будівлі й місця не служать водночас воєнним цілям. Жителі зобов'язані вирізняти ці пам'ятки, будівлі чи місця збору примітними знаками, що мають складатися з великих твердих прямокутників, розділених діагоналлю на два трикутники, з яких верхній чорного кольору, а нижній – з білого). Ці конвенції і по сьогодні залишаються діючими міжнародно-правовими актами, стороною яких є Україна.

У 1935 р. у Вашингтоні було ухвалено Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток¹ (більш відомий як «Пакт Періха»), який став першим комплексним міжнародно-правовим актом, спрямованим на захист саме культурних цінностей. І хоч цьому документу не вдалося стати повноцінним міжнародно-правовим документом з питань захисту культурних цінностей, та саме він актуалізував питання їх захисту у період ЗК, що було особливо важливим напередодні Другої світової війни. Саме цей документ, фактично ліг в основу першого документу, який запроваджував комплексний захист культурних цінностей у ЗК на міжнародному рівні – Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.² Поштовхом до розроблення нових міжнародних норм універсального характеру стала реальна загроза нового міжнародного глобального ЗК на тлі «холодної війни», який міг призвести до Третьої світової війни. Безперечно, прийняття у 1954 р. Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту стало головною подією у світовій історії міжнародно-правового захисту культурних цінностей. Цією Конвенцією вперше закріплено поняття культурної цінності, яким послуговуються і дотепер, визначено механізми захисту культурних цінностей та відповідальність за їх нищення.

¹ Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Періха) від 15.04.1935 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_191

² Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157

До культурних цінностей, які підлягають захисту, згідно зі ст. 1 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту віднесено нерухомі й рухомі цінності, які мають велике значення для культурного надбання кожного народу, а також споруди і центри, призначені для збереження й експонування цих цінностей¹. Серед базових принципів захисту було визнано підготовку до охорони цінностей ще в мирний час та повагу до них.

Конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту було уніфіковано використання спеціального знаку культурних цінностей, який прийшов на зміну знакам, запровадженим гаазькими конвенціями 1899 та 1907 рр. (відмітні та видимі знаки, що повідомляються супротивнику заздалегідь) та Пактом Реріха 1935 р. (Знамено Миру – червоне коло з трьома колами в середині на білому фоні). Згідно зі ст. 16 Конвенції таким знаком обрано загострений знизу щит, розділений на чотири частини синього й білого кольорів. Вживання знака одноразово або триразово регламентовано ст. 17 Конвенції. Позначені таким знаком культурні цінності, а також транспорт, який їх перевозить, і обслуговуючий персонал користуються імунітетом, не можуть бути знищені, пограбовані чи конфісковані².

Главою 2 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту запроваджено поняття «спеціального захисту». Під спеціальний захист відповідно до ст. 8 підпадають укриття, призначені для збереження рухомих культурних цінностей у випадку ЗК, а також центри зосередження культурних цінностей, якщо вони розташовані на певній відстані від військових та важливих інфраструктурних об'єктів, не використовуються із військовою метою та позначені спеціальним знаком. При цьому спеціальний захист надається шляхом внесення культурних цінностей до

¹ Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157

² Там само.

Міжнародного реєстру культурних цінностей, які перебувають під спеціальним захистом¹.

ЗК кінця ХХ ст. вчергове призвели до значних руйнувань, пошкоджень і втрат культурних цінностей у різних куточках світу. Особливо кричущими були військові дії в Афганістані й Іраку, які спричинили втрату та пошкодження численних об'єктів культурної спадщини світового рівня, знову продемонстрували слабкість і недовіру закріплених Конвенцією механізмів. Відтак, саме вони стали поштовхом для пошуку та створення нових механізмів захисту, до того ж ширшого кола культурних цінностей. Зрештою, ці напрацювання вилилися в прийняття 26.03.1999 р. у Гаазі Другого Протоколу до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту². Другий протокол до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту не вносить змін до Конвенції, не переглядає її, а лише доповнює та деталізує. Другий протокол не є самостійною міжнародною угодою, а радше додатковий та факультативний документ. Саме така особлива його форма дозволила, з одного боку, уникнути складних бюрократичних процедур, пов'язаних із внесенням змін до діючої Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту чи прийняття нової, а з іншого боку – значно розширити та удосконалити її положення. На відміну від першого Протоколу³, до Другого протоколу можуть приєднатися лише Сторони Конвенції. Одночасно з цим, ч. 2 ст. 3 Другого протоколу передбачено, що якщо одна зі сторін ЗК

¹ Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157

² Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict 1999. The Hague, 26 march 1999. URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15207&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

³ Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722#Text

не зв'язана цим Протоколом, Сторони цього Протоколу залишаються зв'язаними ним у своїх взаємовідносинах. Крім того, вони зв'язані цим Протоколом стосовно держави – сторони конфлікту, яка не зв'язана ним, якщо остання визнає й застосовує положення цього Протоколу¹.

Для України вперше реальна необхідність застосування положень Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту виникла через 60 років з моменту її схвалення – у 2014 р., після окупації Росією АР Крим та розв'язання ЗК на Донбасі. Згідно ст. 18 Конвенції її норми застосовуються під час окупації всієї або частини території договірної сторони, навіть якщо така окупація не зустрічає військового спротиву. А ст. 19 передбачає, що у випадку ЗК, що не має міжнародного характеру і виник на території однієї зі сторін, кожна з воюючих сторін зобов'язана застосувати принаймні ті положення Конвенції, які стосуються поваги до культурних цінностей. Прикметно, що згідно ст. 28 держави – Сторони Конвенції взяли на себе зобов'язання не лише дотримуватися її норм, а і вживати всіх заходів у межах національного кримінального законодавства для притягнення до відповідальності усіх порушників Конвенції незалежно від їх громадянства². Та на той момент вже було зрозуміло, що механізмів Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту недостатньо для повноцінного захисту культурних цінностей, а Другий протокол так і не був ратифікований Україною.

Законом України «Про приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.»³ від

¹ Про приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року : Закон України від 30 квітня 2020 р. № 585-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#Text>

² Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157

³ Про приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлік-

30.04.2022 р. Україна ратифікувала Другий протокол та стала його Стороною. Довгих двадцять років забрала ратифікація Другого протоколу, шість з яких Україна перебувала у стані реального ЗК, і лише окупація АР Крим спонукала нашу державу пришвидшити роботу у цьому напрямку, аби відкрити можливості використання додаткових механізмів захисту культурних цінностей, передбачених Другим протоколом.

Перед аналізом нових можливостей, які відкриває Другий протокол для захисту культурних цінностей України від збройної агресії Росії, необхідно зробити невелику ремарку відносно того, що Росія так і не ратифікувала цей документ, а отже не зобов'язала себе його положеннями.

Згідно п.10 Керівних принципів з реалізації Другого протоколу 1999 р. до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.¹ Другий протокол не зачіпає прав та обов'язків Високих Договірних Сторін згідно Конвенції. У відносинах між Високими Договірними Сторонами Конвенції Сторони залишаються пов'язаними лише положеннями Конвенції. У відносинах між Державами – Сторонами Конвенції і Другого протоколу вони пов'язані обома актами. У відносинах між Державою – Стороною Конвенції і Другого протоколу та Високою договірною Стороною Конвенції вони пов'язані тільки положеннями Конвенції. Відтак, на думку Комітету з питань захисту культурних цінностей у разі ЗК, Другий протокол поширює

ту 1954 року : Закон України від 30 квітня 2020 р. № 585-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#Text>

¹ 10 Керівних принципів з реалізації Другого протоколу 1999 р. до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000186742_rus&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_99594b9d-902c-44dc-a9d1-7af48b2e0bd1%3F_%3D186742rus.pdf&locale=ru&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000186742_rus/PDF/186742rus.pdf#%5B%7B%22num%22%3A116%2C%-22gen%22%3A0%7D%2C%7B%22name%22%3A%22Fit%22%7D%5D

свою дію лише на ті держави, які ратифікували його положення, оскільки саме вони визнаються зобов'язаними положеннями такого документа.

Водночас частина друга ст. 3 Другого протоколу передбачає, що якщо одна зі сторін ЗК не зв'язана цим Протоколом, Сторони цього Протоколу залишаються зв'язаними ним у своїх взаємовідносинах. Крім того, вони зв'язані цим Протоколом стосовно держави – сторони конфлікту, яка не зв'язана ним, доти, доки остання визнає й застосовує положення цього Протоколу¹.

Зважаючи на наведене, важко спрогнозувати способи застосування механізмів захисту культурних цінностей, передбачених Другим протоколом, у ЗК внаслідок збройної агресії РФ на території України, оскільки РФ, будучи Стороною Конвенції та Першого протоколу, не ратифікувала Другий протокол. Але це аж ніяк не означає, що Україна не повинна вдаватися до використання механізмів захисту, передбачених у Другому протоколі, для захисту своїх культурних цінностей від збройної агресії Росії.

Якщо порівнювати норми Другого протоколу з Конвенцією, то він значно звужує можливості застосування принципу «воєнної необхідності», допущеного ст. 4 Конвенції, передбачаючи вичерпний перелік конкретних випадків, за наявності яких цей принцип може бути застосований. Так, згідно ст. 6 Другого протоколу порушення зобов'язання утримуватися від учинення ворожого акту проти культурних цінностей із посиланням на крайню військову необхідність, згадану в п. 2 ст. 4 Конвенції, може допускатися лише тоді, коли:

- 1) ці культурні цінності за своїм призначенням перетворені на військовий об'єкт, і
- 2) немає жодної практично можливої альтернативи для отримання рівноцінної військової переваги, за винятком

¹ Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#n2

тієї, яку можна отримати внаслідок учинення ворожого акту проти цього об'єкта¹.

Тобто згадані дві підстави мають існувати одночасно. Крім цього, рішення про посилення на крайню військову необхідність повинно бути прийняте на високому командному рівні – військовим начальником, який командує силами, рівними за розміром батальйонові чи більшій кількості або меншими за розміром силами, якщо обставини не дозволяють діяти інакше. І про таке прийняте рішення, коли це дозволяють обставини, має бути надіслано дієве завчасне попередження². Так само Другим протоколом заборонено використовувати культурні цінності для цілей, які можуть загрожувати їм руйнуванням або шкодою, з посиленням на крайню військову необхідність, за виключенням лише тих випадків, коли немає можливості вибрати між таким використанням й іншим можливим методом для отримання рівноцінної військової переваги³.

Одним із найбільш дієвих механізмів захисту, запроваджених Другим протоколом, часто називають механізм посиленого захисту. Він покликаний змінити передбачений Главою II Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту спеціальний захист, що виявив свою неспроможність у ЗК кінця XIX ст. На відміну від спеціального захисту, який згідно Конвенції поширюється на обмежене коло об'єктів, посилений захист передбачає можливість охоплення значно ширшого кола культурних цінностей.

Так, згідно ст. 8 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту під спеціальний захист може бути взято обмежене коло укриттів, передбачених

¹ Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#n2

² Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#n2

³ Там само.

для збереження рухомих культурних цінностей у разі ЗК, центрів зосередження культурних цінностей та інших нерухомих культурних цінностей, які мають величезне значення, за умови, що вони знаходяться на достатній відстані від великого індустріального центру чи будь-якого важливого воєнного об'єкта, що є вразливим пунктом, наприклад аеродрому, радіостанції, підприємства, що працює на національну оборону, порту, значної залізничної станції чи важливої лінії комунікацій, та за умови, що вони не використовуються у воєнних цілях¹. Такі об'єкти мають бути включені до Міжнародного Реєстру культурних цінностей, який веде Гендиректор ЮНЕСКО. Виконавчим регламентом Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту² передбачено складну бюрократизовану процедуру включення об'єктів до Міжнародного Реєстру.

Натомість згідно ст. 10 Другого протоколу, під посилений захист можуть бути взяті будь-які культурні цінності, за умови, що вони відповідають таким трьом критеріям:

1) вони є культурною спадщиною, що має величезне значення для людства;

2) вони охороняються завдяки прийняттю на національному рівні належних правових та адміністративних заходів, що визнають їхню виняткову культурну й історичну цінність і забезпечують захист на найвищому рівні;

3) вони не використовуються для військових цілей або прикриття військових об'єктів і Сторона, яка здійснює контроль над культурними цінностями, зробила заяву на підтвердження того, що вони не використовуватимуться подібним чином³.

¹ Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157

² Виконавчий регламент Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_721#Text

³ Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#n2

Для посиленого захисту культурні цінності мають бути внесені до Міжнародного переліку культурних цінностей, що перебувають під посиленим захистом, що ведеться Комітетом захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, та передбачає спрощену, порівняно з Конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, процедуру включення культурних цінностей до нього. Наявність принципово різних механізмів спеціального та посиленого захисту культурних цінностей в Конвенції та Другому протоколі аж ніяк не означають, що такі механізми можуть бути застосовані одночасно.

Згідно ст. 4 Другого протоколу, застосування положень про посилений захист не завдає шкоди для застосування положень про спеціальний захист, але якщо культурним цінностям було надано як спеціальний захист, так і посилений захист, застосовуються лише положення про посилений захист¹. Та найбільшою перевагою посиленого захисту, порівняно зі спеціальним захистом, є абсолютна заборона нападу на культурні цінності, включені до Міжнародного переліку культурних цінностей, що перебувають під посиленим захистом. Такий напад не може бути виправданий навіть крайньою військовою необхідністю, застосування якої залишається допустимим у випадку спеціального захисту.

Вищий рівень захисту культурних цінностей проявляється також у тому, що навіть втративши посилений захист, такі культурні цінності можуть стати об'єктом нападу лише якщо напад є єдиним практично можливим засобом припинити використання цінностей в якості військових об'єктів та якщо вжито всіх можливих застережних заходів під час вибору засобів і методів нападу з метою припинення такого використання та уникнення або зведення до мінімуму шкоди культурним цінностям. При цьому, наказ про напад має бути відданий на вищому оперативному рівні коман-

¹ Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#n2

дування; силам супротивника має бути надіслане дієве зачасне попередження з вимогою припинити використання культурної цінності в якості військового об'єкту, а також має бути надано обґрунтовані строки для виправлення ситуації.

Однак механізм посиленого захисту відкритий для України, та навіть після двох місяців війни на території держави, жоден із об'єктів такого захисту не отримав. Більше того, державою навіть на національному рівні не сформовано список цінностей, що потребують посиленого захисту, не зважаючи на те, що ст. 5 Другого протоколу відносить складання переліків культурних цінностей до підготовчих заходів, які вживаються в мирний час. Причин цьому декілька: 1) відсутність механізмів реалізації положень Другого протоколу на національному рівні (відсутні норми права, які би визначали критерії та порядок віднесення об'єктів до числа тих, що мають перебувати під посиленням захистом); 2) відсутність необхідної інформації про культурні цінності та фізична неможливість її зібрати в умовах воєнного стану та активного ведення бойових дій; 3) відсутність фахівців, які мають глибокі знання положень Другого протоколу для підготовки подання про включення культурних цінностей до Міжнародного переліку культурних цінностей, які перебувають під посиленням захистом. Власне, Другим протоколом передбачено досить чіткий механізм включення культурних цінностей до Міжнародного переліку, що є основою для надання посиленого захисту.

Для включення до Міжнародного переліку культурних цінностей, що перебувають під посиленням захистом Сторона Другого протоколу має надіслати до Комітету захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту заповнену форму відповідного прохання із зазначенням інформації, що підтверджує відповідність культурної цінності критеріям, визначеним ст. 10 Другого протоколу.

Процедура звернення з проханням до Комітету захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, критерії, за якими Комітет оцінює відповідність культурної цін-

ності вимогам для посиленого захисту, порядок прийняття рішення та включення цінностей до Міжнародного переліку культурних цінностей, що перебувають під посиленим захистом деталізується у Керівних принципах з реалізації Другого протоколу 1999 р. до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.¹ Керівні принципи також визначають як саме Комітет оцінюватиме відповідність культурної цінності критеріям, визначеним Другим протоколом. Так, згідно з абз. 32 Керівних принципів розглядаючи питання про те, чи має культура цінність величезне значення для людства, Комітет буде оцінювати у кожному індивідуальному випадку:

- а) виключне культурне значення
та/або
- б) її унікальність
та/або
- в) чи матиме наслідком її руйнування непоправну втрату для людства².

Культурна цінність національного, регіонального чи всезагального значення може мати виключне культурне значення. Висновок про це Комітет захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту робитиме на основі наступних орієнтовних критеріїв:

- 1) це виключна культурна цінність, яка слугує свідченням одного чи кількох періодів розвитку людства на національному, регіональному чи глобальному рівнях;
- 2) вона є шедевром творчого генія людини;

¹ Керівні принципи з реалізації Другого протоколу 1999 р. до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000186742_rus&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_99594b9d-902c-44dc-a9d1-7af48b2e0bd1%3F_%3D186742rus.pdf&locale=ru&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000186742_rus/PDF/186742rus.pdf#%5B%7B%22num%22%3A116%2C%22gen%22%3A0%7D%2C%7B%22name%22%3A%22Fit%22%7D%5D

² Там само.

3) вона слугує виключним свідченням культурної традиції чи цивілізації – або існуючої, або зниклої;

4) вона демонструє важливу взаємодію досягнень людства протягом часу чи в межах культурного району світу з точки розвитку мистецтв і наук;

5) вона має найважливіше значення для культурної самобутності відповідних суспільств.

Унікальність культурної цінності визначається на основі відсутності інших співставних культурних цінностей такого ж культурного значення. Висновок про такий унікальний характер може бути зроблений на основі різних орієнтовних критеріїв, як то: вік, історія, спільнота, репрезентативність, місце розташування, розмір, форма і оформлення, художня майстерність, естетична цінність, наукова цінність.

Критерій непоправної втрати для людства дотримується у тому випадку, коли пошкодження чи руйнування культурної цінності призвело би до зубожіння культурного різноманіття чи культурної спадщини людства.

Згідно з абз. 35 Керівних принципів з реалізації Другого протоколу 1999 р. до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, встановлюючи відповідність критерію належних правових та адміністративних заходів охорони на національному рівні, у кожному конкретному випадку Комітет захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту аналізуватиме наскільки такі національні заходи гарантують належну охорону культурних цінностей від будь-якого виду неуваги, псування чи руйнування, у тому числі в мирний час. Зокрема, аналізу підлягатимуть національні заходи, спрямовані на:

1) ідентифікацію та збереження культурної цінності;

2) належний облік питань охорони культурних цінностей, яким пропонується надати посилений захист, у воєнному плануванні та програмах воєнної підготовки, яке забезпечує припинення та юрисдикцію відносно злочинів, що вчиняються проти культурних цінностей, на які пропонується поширити посилений захист.

3) забезпечення відповідного кримінального законодавства.

При цьому правові та адміністративні заходи будуть визнані належними тільки у тому випадку, коли вони дійсно є дієвими на практиці на національному рівні. Щоразу Комітет захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту оцінюватиме цілісність системи охорони та її спроможність досягати очікуваних результатів.

Для встановлення відповідності останньому критерію – невикористання культурної цінності для військових цілей або прикриття військових об'єктів, згідно з абз. 42 Керівних принципів достатньо буде заяви держави для підтвердження того, що об'єкт не використовуватиметься для таких цілей¹.

Таким чином, як впливає з наведеного, у міжнародному законодавстві досить чітко та деталізовано визначено процедуру встановлення відповідності об'єкта вимогам Другого протоколу для включення до Міжнародного переліку культурних цінностей, що перебувають під посиленним захистом, і як наслідок – надання посиленого захисту. Для ефективного застосування цих положень Україні необхідно імплементувати їх у внутрішнє законодавство, визначивши порядок та критерії віднесення культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини до числа тих, що потребують посиленого захисту та мають бути внесені до Міжнародного переліку культурних цінностей, що перебувають під посиленним захистом.

Ще одним надзвичайно важливим питанням в умовах військової агресії є маркування культурних цінностей спеці-

¹ Керівні принципи з реалізації Другого протоколу 1999 р. до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000186742_rus&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_99594b9d-902c-44dc-a9d1-7af48b2e0bd1%3F_%3D186742rus.pdf&locale=ru&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000186742_rus/PDF/186742rus.pdf#%5B%7B%22num%22%3A116%2C%22gen%22%3A0%7D%2C%7B%22name%22%3A%22Fit%22%7D%5D

альним знаком, оскільки в мирних умовах ця робота також проведена не була, в Україні не визначені правові підстави використання спеціальних знаків та надання дозволів на маркування ними культурних цінностей (у тому числі об'єктів культурної спадщини). Подібна правова невизначеність призводить, фактично, до неможливості застосування міжнародно-правових механізмів захисту культурних цінностей на практиці, а особливо в умовах, коли такий захист конче необхідний.

Комплексний аналіз стану захисту пам'яток та культурних цінностей на території України, пам'яткоохоронного законодавства, імплементації норм міжнародного права у внутрішнє законодавство дає підстави зробити висновок, що процедура посиленого захисту не буде застосована відносно культурних цінностей на території України найближчим часом.

Прийняті 18.03.2022 р. на Другому позачерговому засіданні Комітету рішення вселяють надію. Так, у схваленій Комітетом захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту Декларації про захист культурних цінностей в Україні¹ офіційно визнано факт збройної агресії Російської Федерації проти України, ще раз наголошено, що злочини проти культурних цінностей є міжнародними воєнними злочинами, за які винні особи мають бути піддані покаранню, закликано з повагою ставитися до МГП та вживати всіх заходів з метою недопущення пошкодження чи руйнування культурних цінностей. Росію закликано утриматися від агресії та знищення (у тому числі вивезення) культурних цінностей, а також дотримуватися положень Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та Протоколу до неї. Україні запропоновано якнайшвидше ініціювати надання посиленого захисту її найважливішим пам'яткам, а також маркувати їх спеціальним знаком.

¹ Declaration on the protection of cultural heritage in Ukraine. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf000038094974=null&queryId=N-EXPLORE-138e858b-8cb1-4d80-84a4-ab88f763c564>

Одночасно з декларацією Комітетом захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту було прийнято рішення¹ ще з двох питань – про надання надзвичайної міжнародної допомоги Україні, а також схвалено звернення Австрії та Міжнародного комітету Блакитного щита про надання посиленого захисту окремим пам'яткам на території України після надіслання відповідного подання Україною.

Слід зауважити, що Міжнародний комітет Блакитного щита та Австрійська Республіка сформулювали свої обґрунтовані пропозиції щодо об'єктів, які мають бути включені до Міжнародного переліку культурних цінностей, що перебувають під посиленим захистом (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського та місця пам'яті жертв Голокосту), швидше, ніж такі пропозиції були підготовлені Україною.

Наразі Україна не готова до ініціювання питання посиленого захисту культурних цінностей, за виключенням об'єктів, внесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та Реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу», які можуть бути включені до Міжнародного списку за спрощеною процедурою.

Власне, питання відповідальності за пошкодження культурних цінностей у випадку ЗК – це ще одне питання, яке знайшло нові форми свого втілення у Другому протоколі.

Статтею 15 Другого протоколу криміналізовано наступні діяння щодо культурних цінностей, вчинені в умовах ЗК:

- 1) дії, що роблять культурні цінності, які перебувають під посиленим захистом, об'єктом нападу;
- 2) використання культурних цінностей, які перебувають під посиленим захистом, чи безпосередньо прилеглих до них місць для підтримки військових дій;
- 3) знищення або присвоєння у великих масштабах культурної власності, яка перебуває під захистом відповідно до положень Конвенції та Другого протоколу;

¹ Decisions adopted during the 2nd extraordinary meeting of the Committee for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict C54/22/2.EXT.COM/Decisions. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380952?posInSet=2&queryId=N-EXPLORE-6bf039cf-c7ac-4a26-9d-00-53cdf3a87ac1>

4) дії, що роблять культурні цінності, які перебувають під захистом відповідно до положень Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та Другого протоколу, об'єктами нападу;

5) вчинення актів крадіжки, грабежу або незаконного присвоєння чи актів вандалізму, спрямованих проти культурних цінностей, які перебувають під захистом відповідно до положень Конвенції¹.

Особливістю і новелою Другого протоколу, що є його перевагою перед Конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, стало запровадження індивідуальної кримінальної відповідальності, при чому не тільки щодо осіб, які безпосередньо вчинили протиправні діяння щодо культурної цінності, а і щодо інших причетних осіб. При цьому, поряд з індивідуальною кримінальною відповідальністю, залишається відповідальність держави-агресора за злочини, вчинені проти культурних цінностей.

Ч. 2 ст. 15 Другого протоколу встановлено обов'язок кожної Сторони вживати таких заходів, які можуть виявитись необхідними, для визнання кримінальними злочинами згідно з її національним законодавством діянь, передбачених у цій статті, і для встановлення для таких злочинів відповідних покарань².

В Україні відповідальність за порушення законів та звичаїв війни передбачена ст. 438 КК України³. Як впливає з тексту статті, вона криміналізує лише одне діяння, пов'язане з культурними цінностями – розграбування національних цінностей на окупованій території. Але формулювання складу цього злочину, у тому числі використана у статті термінологія, дають всі підстави зробити висновок, що застосування його на практиці буде ускладненим, та найчастіше не дозволить

¹ Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#n2

² Там само.

³ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

притягувати до відповідальності винних осіб. Крім цього, Кримінальним кодексом значно звужено склад відповідного міжнародного ВЗ, оскільки криміналізовано розкрадання національних цінностей виключно на окупованій території.

Згідно коментаря до згаданої статті КК України, «під розграбуванням національних цінностей на окупованій території слід розуміти примусове вилучення таких цінностей із музеїв, інших приміщень та сховищ, із житла чи іншого володіння фізичних осіб та вивезення їх за межі окупованої території з метою обернення у власність іншої держави або окремих осіб. До національних цінностей як предмета цієї форми злочину належить будь-яка власність, що є загальнонаціональною, державною або власністю окремих юридичних та фізичних осіб, і щодо якої державою встановлено особливий охоронний режим, у т. ч. культурні цінності (пам'ятники архітектури, мистецтва, історії тощо). Окупованою є територія держави, зайнята збройними силами ворожої держави»¹.

Із таким трактуванням складно погодитися, а особливо з огляду на невизначеність у національному та міжнародному законодавстві поняття «національна цінність». Натомість, в українському законодавстві відносно нерухомих об'єктів культурної спадщини вживається термін пам'ятка, а щодо рухомих – культурна цінність. Терміном «культурна цінність» оперує міжнародне пам'яткоохоронне законодавство. Тобто, застосування ст. 438 КК України на практиці може бути ускладненим.

Відповідно до ст. 18 Другого Протоколу за злочини проти культурних цінностей передбачена видача винних осіб. Прикметно, що така видача може бути обумовлена в будь-якому договорі про видачу, підписаному сторонами до вступу Другого Протоколу в силу². Крім того, важливими

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме видання, перероблене та доповнене. Київ : Юридична думка, 2010. С. 1216.

² Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#n2

для України є норми ст. 9 Другого Протоколу, якими не лише заборонено будь-який незаконний вивіз чи інше вилучення або передача власності на культурні цінності, а й будь-які археологічні розкопки, якщо це не вимагається виключно для збереження культурних цінностей¹. Так само заборонені будь-які роботи, які призводять до зміни вигляду об'єктів культурної спадщини. Згадані норми системно ігноруються країною – агресором починаючи з 2014 р., про що Україна неодноразово інформувала як ООН, так і ЮНЕСКО. Росія активно провадить на тимчасово окупованих територіях археологічні розкопки без жодних погоджень з українською стороною, веде будівельні та ремонтні роботи на об'єктах культурної спадщини в Криму, вивозить з тимчасово окупованих територій культурні цінності, включені до державної частини Музейного фонду України.

Збройна агресія Росії на території України продемонструвала, що об'єктом такої агресії цілеспрямовано можуть бути заклади культури, пам'ятки та культурні цінності. За даними Міністерства культури та інформаційної політики України за два місяці бойових дій на території України руйнацій та пошкоджень зазнали 94 об'єкти культурної спадщини. Серед них: 16 пам'яток національного значення, 72 – місцевого значення та 6 – щойно виявлених об'єктів культурної спадщини².

Так само як наприкінці XIX ст., перед розробкою та прийняттям Другого протоколу, сьогодні назріла очевидна необхідність ініціювання підготовки нового нормативно-правового акту з питань захисту культурних цінностей у випадку ЗК на міжнародному рівні. Документу, який би врахував особливості ведення сучасних воєн (у тому числі гібридних), а також містив дієві механізми притягнення винних осіб та країни-агресора до відповідальності. Одним із питань, яке

¹ Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#n2

² МКІП зафіксовано близько 250 епізодів воєнних злочинів росіян проти культурної спадщини. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7078.html>

би також могло бути вирішеним новим документом, є створення міжнародного культурного трибуналу – органу, який би за зразком міжнародного кримінального суду розглядав злочини проти культурних цінностей, вчинені в умовах ЗК.

Станом на сьогодні можливість повноцінного використання механізмів міжнародного захисту культурних цінностей згідно Другого протоколу в Україні обмежена тим, що Україна так і не імплементувала положення Другого протоколу у внутрішнє законодавство. По-перше, до сьогодні не вирішеним залишається питання термінології. На противагу міжнародному терміну «культурна цінність» українське законодавство оперує термінами «об'єкту культурної спадщини», «пам'ятка», «культурна цінність», а національне значення терміну «культурна цінність» є значно вужчим порівняно із міжнародно-правовим аналогом. Наведене ускладнює кваліфікацію дій правопорушників з метою притягнення їх до відповідальності за вчинення міжнародного ВЗ. По-друге, за майже два роки з моменту ратифікації Другого протоколу, в Україні так і не унормовано питання надання об'єктам культурної спадщини на території України статусу об'єктів, що мають важливе значення для людства, а також забезпечення їх захисту на найвищому рівні. Це є прямою перешкодою у процесі ініціювання перед Комітетом захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту питання про надання таким об'єктам посиленого захисту згідно Другого протоколу. По-третє, Україною так і не створено механізмів реалізації положень ст. 5 Другого протоколу, а також в мирний час не вжито підготовчих заходів для охорони культурних цінностей, як то, складання переліків, планування надзвичайних заходів із захисту від пожеж і руйнування споруд, підготовка до вивезення рухомих культурних цінностей чи забезпечення належного захисту цих цінностей на місцях, а також призначення компетентних органів, відповідальних за охорону культурних цінностей. По-четверте, в Україні не визначено порядок маркування культурних цінностей спеціальним знаком згідно ст. 6 Конвенції про захист культурних

цінностей у випадку збройного конфлікту, а також порядок надання дозволу на маркування культурних цінностей таким знаком згідно ст. 17 Конвенції.

Як зазначено в преамбулі Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, для ефективності захисту культурних цінностей такий захист має бути організованим ще в мирний час шляхом застосування як національних, так і міжнародних засобів.

Відтак, для вирішення означених проблем пропонуємо на національному рівні затвердити:

1) перелік критеріїв для віднесення пам'яток до числа тих, які потребують посиленого/спеціального захисту згідно Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та Другого протоколу;

2) порядок маркування об'єктів спеціальним знаком та надання дозволу на використання такого знаку;

3) внести зміни до КК України з метою криміналізації діянь, передбачених ст. 15 Другого протоколу.

Україна також повинна невідкладно підготувати та внести до Комітету захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту подання щодо включення культурних цінностей до переліку таких, що потребують посиленого, спеціального захисту. І насамкінець, на міжнародному рівні Україна має стати ініціатором початку роботи над створенням нових дієвих механізмів захисту культурних цінностей у випадку ЗК, у тому числі створення міжнародної юрисдикційної організації із розгляду спорів щодо захисту культурних цінностей у випадку ЗК.

Кожен повинен пам'ятати, що, як влучно зазначила гендиректор ЮНЕСКО І. Бокова, «захист культурної спадщини це не лише питання культури, це необхідна умова безпеки, нерозривно пов'язана із захистом життя людей»¹.

¹ Ирина Бокова: СБ ООН принял «историческую» резолюцию о защите культурного наследия. *Новости ООН*. URL: <https://news.un.org/ru/story/2017/03/1302161>

2.7. Роль ЮНЕСКО у захисті національної культурної та природної спадщини України

Історія людства знає безліч війн і конфліктів, які стали причиною не лише загибелі мільйонів людей, а й нанесли незворотну шкоду культурним і природним цінностям людства. Руйнування життя людей – це невід’ємний процес усіх війн, однак що він означає? Це не лише фізичне знищення людей і матеріальних цінностей, а ще й руйнація пам’яті людства, духовної і культурної спадщини народів, втрата можливостей жити нормальним життям, вчитися і працювати, створювати і будувати, продовжувати добрі справи попередніх поколінь і берегти пам’ять про них, їх таланти і творчість.

Друга світова війна принесла людству нестримні страждання і незворотні втрати. Саме тому після Другої світової війни почалися процеси створення і розвитку всесвітньої системи прав людини, яка мала на меті захистити людство від свавілля і жорстокості, нерівності і тоталітаризму. Саме тоді виникла сучасна система прав людини, були ухвалені Загальна декларація прав людини, Міжнародні пакти про права людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та інші міжнародні правозахисні інструменти. Разом із тим на більш пізньому етапі були ухвалені міжнародні документи у сфері захисту культурної і природної спадщини людства, які склали правову основу гарантування бережливого ставлення до культурних і природних цінностей, історичної пам’яті народів, захисту творчості і майстерності, доповнили міжнародно-правові документи із захисту культурних, освітніх, соціальних прав і створили необхідні правові умови для охорони і захисту культурної і природної спадщини, у тому числі у випадку ЗК.

Враховуючи, що збереження національної культурної спадщини має важливе значення для всіх народів світу, а тому потребує загального захисту, у 1954 р. під егідою Орга-

нізації ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) була прийнята Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту як реакція на масове знищення культурної спадщини під час Другої світової війни. Загально відомо, що Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.¹ є першим і найбільш всеосяжним багатостороннім договором, присвяченим виключно охороні культурної спадщини як в мирний час, так і під час ЗК.

Важливим міжнародно-правовим інструментом у сфері охорони спадщини людства стала Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, прийнята в 1972 р., яка є юридично зобов'язуючим документом, що забезпечує міждержавну основу для міжнародного співробітництва з метою виявлення та збереження найбільш видатних природних і культурних цінностей світу. Конвенція 1972 р. встановлює обов'язки держав-учасниць щодо визначення потенційних об'єктів культурної спадщини та роль держав у їх охороні та збереженні. Ратифікуючи Конвенцію, кожна країна вступає в систему міжнародного співробітництва для охорони всесвітньої культурної та природної спадщини та зобов'язується зберігати об'єкти всесвітньої спадщини, розташовані на її території. Держави-учасниці мають інтегрувати охорону культурної та природної спадщини в програми регіонального планування, створювати з цією метою відповідні служби на місцях, проводити науково-технічні дослідження щодо збереження спадщини та вживати заходів, які сприяють функціонуванню цієї спадщини у повсякденному житті суспільства. Відповідно до Конвенції 1972 р. утворено Комітет всесвітньої спадщини, який контролює дотримання державами своїх зобов'язань за Конвенцією. Дорадчими органами Комітету всесвітньої спадщини є ICCROM (Міжнародний центр з вивчення питань збереження та реставрації

¹ Convention for the protection of cultural property in the event of armed conflict with regulations for the execution of the convention. URL: https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf

культурних цінностей), ICOMOS (Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць) та IUCN – Міжнародний союз охорони природи.

Прийнята в ЮНЕСКО стратегія реалізації Конвенції 1972 р. у глобальному контексті означає політику, пов'язану із загальною структурою цього міжнародно-правового документу, зв'язок з іншими міжнародними стандартами, співпрацю між державами та імплементацію Конвенції на національному рівні¹.

Важливо зауважити, що Конвенція 1972 р. наводить визначення культурної і природної спадщини, що важливо для реалізації інших конвенцій у цій сфері. Для цілей Конвенції «культурною спадщиною» вважаються: пам'ятники, твори архітектури, твори монументальної скульптури та живопису, елементи або споруди археологічного характеру, написи, печерні житла та комбінації ознак, які мають видатну універсальну цінність з точки зору погляду на історію, мистецтво чи науку; групи окремих або з'єднаних будівель, які через їх архітектуру або місце в ландшафті являють видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; твори людини або поєднані твори природи і людини, і території в тому числі археологічні пам'ятки, які мають видатну універсальну цінність з історичної, естетичної, етнологічної чи антропологічної точки зору.

«Природною спадщиною» вважаються: природні об'єкти, що складаються з фізичних і біологічних утворень або груп таких утворень, які мають видатну універсальну цінність з естетичної чи наукової точки зору; геолого-фізико-географічні утворення та точно окреслені території, які становлять середовище існування зникаючих видів тварин і рідких рослин, які мають загальнолюдську цінність з точки зору науки та необхідності збереження; природні об'єкти або точно окреслені природні зони, що представляють осо-

¹ General Policies Regarding the World Heritage Convention. URL: https://whc.unesco.org/en/compendium/?action=theme&id_theme=1/ World Heritage Policy Compendium

бливу загальнолюдську цінність з точки зору науки та необхідності їх збереження¹.

Україна стала учасницею Конвенції 1972 р. 12.10.1988 р.

У нашій державі знаходяться 7 об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО, а саме:

Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська лавра;

Ансамбль історичного центру міста Львів;

Транскордонний об'єкт науково-культурної спадщини «Дуга Струве». Дуга Струве – це 258 трикутників, що утворювали ланцюг із 256 основних пунктів. Загальна довжина ланцюга – 2820 км;

Резиденція Буковинських та Далматинських митрополитів, що знаходиться у Чернівцях;

Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі, (16 дерев'яних церков Карпатського регіону України та Польщі, вісім із них розташовані в Україні);

Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора, що знаходиться в південно-західній частині тимчасово окупованого Криму (Севастополь);

Букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи. 94 окремі лісові масиви знаходяться у 18 країнах світу, значна частка знаходиться в Україні².

Значний інтерес являє собою Попередній список України, тобто список, до якого включені об'єкти, щодо яких держава заявила про намір просувати їх включення до Списку всесвітньої спадщини. Цей список включає такі об'єкти:

1) Археологічна пам'ятка «Кам'яна могила» (дата включення до списку – 11.08.2006 р.);

2) Астрономічні обсерваторії України (30.01.2008 р.)

3) Бахчисарайський палац кримських ханів (дата включення до списку – 07.07.2003 р.);

¹ Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage. URL: <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>

² UNESCO web site page: Ukraine. URL: <https://whc.unesco.org/en/statesparties/ua>

4) Комплекс пам'яток Судакської фортеці VI–XVI ст. (дата включення до списку – 12.03.2007 р.);

5) Культурний ландшафт «Печерних міст» Кримської Готії (дата включення до списку – 24.09.2012 р.);

6) Культурний ландшафт каньйону в Кам'янець-Подільську (дата включення до списку – 13.09.1989 р.);

7) Дендрологічний парк «Софіївка» (дата включення до списку – 20.06.2000 р.);

8) Будівля Держпрому (Держпромбуд) у Харькові (дата включення до списку – 27.04.2017 р.);

9) Історичний центр міста Одеси (дата включення до списку – 01.06.2009 р.);

10) Історичний центр Чернігова (дата включення до списку – 13.09.1989 р.);

11) Кирилівська та Андріївська церкви у м. Києві (дата включення до списку – 26.01.2009 р.);

12) Миколаївська астрономічна обсерваторія (дата включення до списку – 03.12.2007 р.);

13) Національний степовий біосферний заповідник «Асканія Нова» (дата включення до списку – 13.09.1989 р.);

14) Могила Тараса Шевченка та Державний історико-природний музей-заповідник (дата включення до списку – 13.09.1989 р.);

15) Історичні околиці столиці кримських ханів у Бахчисараї (дата включення до списку – 24.09.2012 р.);

16) Торгові пости та укріплення на Генуезьких торгових шляхах від Середземного до Чорного моря (дата включення до списку – 16.09.2010 р.);

17) Тіра – Білгород (Аккерман) – на шляху від Чорного до Балтійського морів (дата включення до списку – 22.07.2019 р.)¹.

Так, Конвенція 1972 р. конкретизувала поняття спадщини людства і тим самим суттєво доповнила Конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлік-

¹ UNESCO website page: Tentative List. Ukraine. URL: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/state=ua>

ту 1954 р. Отже питання охорони і збереження культурних цінностей слід розглядати у синергії міжнародно-правових документів, таких як: Конвенція 1972 р., Конвенція 1954 р. та протоколи до неї.

У контексті захисту національної культурної та природної спадщини України в умовах ЗК важливе значення має посилений захист – механізм, створений Другим протоколом 1999 р. до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, про який йшлося вище. Він спрямований на забезпечення повного та ефективного захисту спеціально визначених культурних цінностей під час ЗК. Культурні цінності, які перебувають під посиленим захистом, отримують переваги від високого рівня імунітету, який вимагає від сторін конфлікту утримуватися від того аби зробити ці об'єкти ціллю для нападу або від будь-якого їх використання у військових діях. У випадку недотримання умов посиленого захисту, наданого культурним цінностям, починають діяти кримінальні санкції, передбачені Другим протоколом 1999 р.

До Списку спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під посиленим захистом включено об'єкти культурної спадщини у низці країн, зокрема, у Вірменії (монастир Гегард), в Азербайджані (місто Баку, обнесене стінами, з палацом Ширваншахів і Дівочою вежею), в Бельгії (Будинок і майстерня Віктора Орті; Неолітичні кремнієві копальні в районі Сп'єнн; Будинок-музей Плантена-Моретуса), в Камбоджі (Ангкор, у північній провінції Сієм Ріп), в Чехії (Вілла Тугендхат в Брно), на Кіпрі (церкви з розписами у гірському районі Троодос; Хирокитія, неолітичне поселення, острів Пафос), в Італії (Кастель-дель-Монте, Вілла Адріана, Національна центральна бібліотека Флоренції), в Грузії (історичні пам'ятки Мцхети), в Литві (археологічні пам'ятки Кернаве), в Малі (гробниця Аскії) та в інших.

Після початку російської військової агресії проти України ЮНЕСКО розпочала контролювати стан об'єктів всесвітньої спадщини, у тому числі засобами супутникового

моніторингу. ЮНЕСКО проводить попередню оцінку збитків, яких зазнали культурні цінності, шляхом перехресної звірки повідомлених інцидентів із інформацією з багатьох надійних джерел. Ці дані регулярно оновлюються та опубліковуються. Також відповідно до положень Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. ЮНЕСКО розробляє разом зі своїми партнерськими організаціями механізм незалежної скоординованої оцінки даних щодо стану об'єктів культурної спадщини в Україні, включаючи аналіз супутникових зображень.

Термін «культурний об'єкт» означає рухомі або нерухомі культурні цінності, незалежно від їх походження, власності чи статусу і реєстрації в національному описі, визначені ст. 1 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, а саме – культурні цінності, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва або історії, релігійні або світські, археологічні розташування, архітектурні ансамблі, які представляють історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, а також наукові колекції чи важливі колекції книг, архівних матеріалів або репродукцій зазначених вище цінностей, а також об'єкти і пам'ятки, присвячені культурі. ЮНЕСКО приділяє особливу увагу культурним об'єктам, які зазнали ушкоджень і руйнувань за період з початку війни РФ проти України. Організація публікує список таких культурних об'єктів у Чернігівській, Київській, Харківській, Житомирській, Сумській, Запорізькій, Донецькій Луганській областях, Маріуполі. Для порівняння ЮНЕСКО публікує супутникові знімки цих територій до війни і після бомбардувань і обстрілів¹.

В умовах війни в Україні ЮНЕСКО надає методичну і логістичну допомогу Україні для захисту культурних ціннос-

¹ Damaged sites in Ukraine verified by UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco?hub=66116/>

тей, у тому числі тих, що зберігаються у музеях. Адже, як вже зазначалося, Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту і Другий протокол до неї зобов'язують держав-учасниць робити усе можливе для захисту культурних об'єктів від руйнування під час обстрілів і надзвичайних ситуацій. Пакування музейних експонатів та інших цінностей, їх інвентаризація, розміщення у безпечних сховищах та інші захисні заходи мають бути здійснені відповідно до встановлених ЮНЕСКО стандартів¹.

Ще одна серйозна небезпека для культурної спадщини України, що значно посилюється під час війни, – це викрадення і незаконне вивезення культурних цінностей із території України. У цьому зв'язку мають бути посилені заходи з охорони об'єктів культурної спадщини. Такі заходи передбачені Конвенцією ЮНЕСКО 1970 р. про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності².

Важливою є робота міжнародних організацій із встановлення та контролю застосування етичних стандартів для діяльності підприємців, які торгують культурними цінностями. ЮНЕСКО, Міжнародний інститут уніфікації приватного права (UNIDROIT), Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), Всесвітня митна організація (WCO), Інтерпол і Міжнародна федерація асоціацій торговців мистецтвом та антикваріату (CINOA) закликають фахівців і громадськість, які беруть участь у торгівлі культурними цінностями, утримуватися від придбання чи участі в імпорті, експорті чи передачі права власності на культурні цінності, якщо у них є обґрунтовані підстави вважати, що вони викрадені, незаконно відчужені, таємно видобуті або незаконно вивезені з

¹ Спадщина у небезпеці Екстрена евакуація культурних цінностей. International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381112/>

² Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text/

України¹. Однак, навряд чи ці заклики можуть бути сприйняті в РФ тими, у кого опинилися культурні цінності з України. Незважаючи на те, що Україна і РФ є учасницями Конвенції 1970 р. і членами Міжурядового комітету, створеного для реалізації цієї конвенції – Міжурядового комітету зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції в разі незаконного привласнення, цілком очевидно, що РФ, яка багато разів порушила міжнародне право, не виконуватиме жодної з вимог Конвенції. У цій ситуації необхідно посилити застосування міжнародно-правових інструментів, спрямованих на виявлення та повернення викрадених і незаконно вивезених культурних цінностей за допомогою міжнародних партнерів, посилити співпрацю з державами-учасницями Конвенції 1970 р., іншими відповідними структурами.

Головною проблемою у випадку війни, ЗК та стихійних лих є моніторинг стану культурних об'єктів та первинна оцінка збитків, руйнувань, пограбувань та незаконної торгівлі, особливо коли доступ до зон надзвичайних ситуацій є ускладненим або неможливим. Завданням відповідних структур ЮНЕСКО є збір систематичних, надійних та перевірених даних, що мають важливе значення для визначення пріоритетних заходів із запобігання подальшим втратам та для забезпечення участі міжнародних партнерів у довгостроковому плануванні процесу відновлення. Також мають вирішальне значення для подолання безкарності та забезпечення притягнення до відповідальності винних у навмисних нападах на об'єкти культурної спадщини дані та документація про такі злочини. ЮНЕСКО працює з національними та міжнародними партнерами, зокрема з професійними асоціаціями у галузі культурної спадщини, щоб забезпечити скоординований обмін інформацією. Для цілей моніторингу

¹ Call by UNESCO and partners concerning the risk of illicit trafficking of Ukrainian cultural property. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/call-unesco-and-partners-concerning-risk-illicit-trafficking-ukrainian-cultural-property/>.

та оцінки дуже активно розвивається, зокрема, в контексті партнерства з UNOSAT¹, використання інноваційних технологій таких як супутникова зйомка.

У даний час експерти з різних країн розробляють зміни до Керівних принципів із імплементації Другого протоколу, а саме, до частини V «Моніторинг та контроль виконання Другого протоколу»². Одними з важливих запропонованих змін є не лише удосконалена методологія надання державами звітів про виконання цього міжнародно-правового документу, а й методологія здійснення моніторингових місій до відповідних держав для здійснення оцінки стану об'єктів культурної спадщини на місці.

У своїх заявах та рішеннях, прийнятих із моменту вторгнення РФ в Україну, ЮНЕСКО та інші міжнародні організації активно захищають українську культурну спадщину, підкреслюючи, що вона свідчить про багату історію і культуру нашої країни. Особлива увага надається об'єктам всесвітньої спадщини, зокрема, розташованим у Львові та Києві: Софійський собор та пов'язані з ним монастирські споруди, Києво-Печерська Лавра та Ансамбль історичного центру Львова.

На додаток до міжнародно-правової бази ЮНЕСКО щодо захисту культурних цінностей в умовах ЗК слід відзначити рішення та декларації, які були ухвалені в ЮНЕСКО у відповідь на військову агресію РФ проти України, а також на ситуацію щодо стану культурних об'єктів в Україні. Це і рішення Сьомої спецесії Виконавчої Ради ЮНЕСКО (Париж, 15.03 – 16.03.2022 р.)³, і Декларація про охорону культурної спадщини в Україні, ухвалена на 16-му позачерговому засіданні

¹ Reinforcement of unesco's action for the protection of culture and the promotion of cultural pluralism in the event of armed conflict, 38 C/49, стор. 5. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000235186/>

² Protocol Guidelines. URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/1999_/

³ Керівні принципи з виконання Другого протоколу про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, глава V. Моніторинг та виконання Другого протоколу, стор.116–124. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380945/>

Міжурядового комітету з питань захисту культурних цінностей у випадку ЗК (Париж, 18.03.2022 р.)¹. У рішенні Сьомої спецсесії Виконавча Рада ЮНЕСКО вимагає від РФ негайно припинити наступ на Україну, щоб гарантувати захист від подальшої шкоди і збитків українській природній, рухомій та рухомій культурній спадщині в усіх її формах, відповідно до Конвенції 1970 р. та МГП, зокрема, Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, а також резолюції 2347 (2017) Ради Безпеки ООН та всіх інших відповідних документів. У вищезгаданій Декларації йдеться про порушення з боку РФ Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та протоколів до неї, Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Конвенції про засоби заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 р., Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 р.

У Декларації Комітет посилається на резолюцію Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1 від 02.03.2022 р. про агресію проти України та резолюцію Ради Безпеки ООН 2347 (2017), яка підтверджує, що здійснення незаконних нападів на будівлі та об'єкти, присвячені релігії, освіті, мистецтву, науці або благодійності або на історичні пам'ятки, можуть бути за певних обставин і відповідно до міжнародного права визнані воєнним злочином, і що винні у таких нападах мають бути притягнені до відповідальності. Комітет закликає РФ виконувати свої зобов'язання за Конвенцією 1954 р. Також Комітет посилається на Декларацію ЮНЕСКО 2003 р. про навмисне знищення культурної спадщини, прийняту Генеральною конференцією ЮНЕСКО на 32-й сесії.

У Декларації підкреслюється багатство культури і культурної спадщини України, які включають об'єкти всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у Києві та Львові, міста Одесу та Харків,

¹ Декларація про захист культурних цінностей в Україні. C54/22/2.EXT.COM/3, Париж. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380949/>

які є члени Мережі креативних міст ЮНЕСКО, національні архіви, деякі з яких включені до Реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу», місця вшанування трагедії Голокосту та інші. Декларація закликає РФ до повної поваги МГП та міжнародного права з прав людини, включаючи зобов'язання, що випливають із Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та протоколів до неї, запобігти та припинити будь-які форми викрадення, пограбування чи незаконного привласнення та будь-які акти вандалізму, спрямовані проти культурних цінностей, що знаходяться в Україні, відповідно до п. 3 ст. 4 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та ст. 1–5 Першого протоколу до неї¹.

За період війни в Україні у багатьох театрах, музеях, церквах та інших історичних будівлях у атакованих містах були розбиті вікна, зруйновані і пошкоджені снарядами і кулями стіни, деякі з культурних об'єктів, у тому числі об'єктів культурної спадщини України були повністю зруйновані. ЮНЕСКО перевірила ступінь пошкодження або знищення майже 100 культурно важливих об'єктів і продовжує цю роботу. За словами Директора Центру Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Лазаре Елунду Ассомо, пошкодження історичних місць має жахливі наслідки для збереження культурної самобутності України. Тому захист і охорона об'єктів культурної спадщини України – на сьогодні один із найголовніших пріоритетів діяльності ЮНЕСКО.

Як вже зазначалося, ЮНЕСКО проводить моніторинг об'єктів спадщини за допомогою Інституту підготовки та досліджень ООН (UNITAR), з якою має угоду з 2015 р. Там же знаходиться Супутниковий центр ООН (UNOSAT), за допомогою якого ЮНЕСКО проводить супутниковий моніторинг стану об'єктів культурної спадщини України. Такий моніто-

¹ 2nd Extraordinary meeting of the committee for the protection of cultural property in the event of armed conflict. Declaration on the protection of cultural heritage in Ukraine. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380949/PDF/380949eng.pdf.multi/>

ринг допомагає перевірити інформацію щодо пошкодження культурних об'єктів, яку ЮНЕСКО отримує від урядових органів, громадянського суспільства та ЗМІ, з різних країн і від різних організацій, яка є надзвичайно корисною, однак потребує додаткової перевірки. Також моніторинг допомагає здійснити оцінку можливих збитків та їх тяжкість¹.

З початку війни Росії проти України у різних регіонах України серйозно постраждали багато духовних об'єктів: у Київській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Луганській, Сумській, Харківській та Чернігівській областях. Більшість із них – православні храми. Збиток також завдано мечетям, синагогам, протестантським церквам, релігійним навчальним закладам та важливим адміністративним будівлям релігійних організацій. Серйозно пошкоджений центр міста Харкова. Зруйновано Держпром (Держпромбуд) у Харкові, який, як вже зазначалося, був включений до Попереднього списку України в ЮНЕСКО. Постраждали інші об'єкти культурної спадщини з Попереднього списку – Історичний центр Одеси, Історичний центр Чернігова 9–13-го століть, Миколаївська астрономічна обсерваторія, Національний степовий біосферний заповідник «Асканія Нова».

Російськими обстрілами зруйновано музей у селі Іванкове під Києвом, де було представлено багато робіт однієї з відомих і улюблених народних майстринь Марії Приймаченко, ювілей якої у 2009 р. відзначала ЮНЕСКО і мистецтвом якої захоплювалися Пабло Пікассо та Марк Шагал. Зруйновано Драматичний театр і художній музей у Маріуполі.

Важлива робота має бути здійснена для встановлення кількості й обсягів викрадених, незаконно вивезених і незаконно привласнених російськими окупантами за період тимчасової окупації населених пунктів України культурних цінностей із українських музеїв та інших культурних установ, а

¹ PEACE & HUMANITARIAN. Ukraine war interview. 25 April 2022. UNESCO: deliberate destruction of Ukraine's cultural heritage could be considered a war crime. URL: <https://genevasolutions.news/peace-humanitarian/unesco-deliberate-destruction-of-ukraine-s-cultural-heritage-could-be-considered-a-war-crime/>

також із приватних колекцій. На жаль, список зруйнованих і пошкоджених культурних об'єктів, викрадених і незаконно вивезених культурних цінностей за період війни РФ проти України є дуже великим і невичерпним. Необхідно ще багато зробити, щоб, у тому числі, за допомогою експертів та відповідних міжнародних організацій оцінити збитки, завдані культурній спадщині України військовою агресією РФ. Робота має бути спланована та реалізована для того, щоб захистити українську культурну спадщину від подальшого пошкодження та знищення. Багато зроблено з цією метою Міністерством культури та інформаційної політики України, українським громадянським суспільством, експертами. Також у цьому процесі важливу роль відіграє допомога міжнародних організацій і держав-партнерів.

Не слід забувати і про українську нематеріальну культурну спадщину, яка захищається Конвенцією ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини 2005 р.¹, учасницею якої є Україна. Цією Конвенцією визначено, що нематеріальна культурна спадщина» це:

- (a) усні традиції та вирази, включаючи мову як засіб нематеріальної культурної спадщини;
- (b) виконавське мистецтво;
- (c) соціальні практики, ритуали та святкові заходи;
- (d) знання та практики, що стосуються природи та Всесвіту;
- (e) традиційне ремесло.

З огляду на велику кількість людських втрат за період війни, зруйновані життя, а також те, що мільйони людей були змушені покинути місця свого проживання і зараз перебувають в інших регіонах України і за кордоном, українська нематеріальна спадщина зазнала значних збитків, оскільки люди є носіями нематеріальної культурної спадщини, а її основу складають їх спосіб життя, творчість, знання та традиції.

¹ Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. URL: <https://ich.unesco.org/en/convention#art34/>

Важливо відзначити, що ЮНЕСКО та інші міжнародні організації, у тому числі неурядові, у межах відповідних Конвенцій ЮНЕСКО та інших міжнародно-правових документів і механізмів, а також за власною ініціативою і покликанням опікуються питаннями охорони і захисту української матеріальної і нематеріальної культурної спадщини у період війни РФ проти України.

Про ставлення міжнародної спільноти до питань захисту культурної спадщини України свідчать слова Генерального директора ЮНЕСКО Одрі Азуле, які стали реакцією на події в Україні: «Ми повинні берегти культурну спадщину в Україні, як свідчення минулого, а також як каталізатор миру та єдності для майбутнього, які міжнародне співтовариство має захищати та зберігати»¹.

¹ UNESCO web site page: War in Ukraine. URL: <https://www.unesco.org/en/ukraine-war>

2.8. Підстави для притягнення агресора до відповідальності за екологічні злодіяння

Формування та реалізація державної політики України із забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану відбувається відповідно до загального процесу прогресивного розвитку міжнародного права. На охорону довкілля спрямовано значну частину міжнародно-правових норм щодо регулювання природоохоронної діяльності держав та чимало універсальних міжнародних угод, які передбачають охорону та поліпшення стану довкілля планети.

Слід відзначити, що у сучасному міжнародному праві терміни «війна» та «збройний конфлікт» використовуються як рівнозначні. Так, термін «збройний конфлікт» використано у Женевській конвенції 1949 р. та Додатку I до Женевських конвенцій від 1977 р.¹. Загалом загальний меседж міжнародно-правових актів, що визначають ставлення до охорони довкілля в умовах ЗК, полягає у тому, що у будь-якому разі потреби війни повинні відповідати принципам гуманізму.

Окремі норми МГП вимагають обмежувати вибір засобів ведення війни та її зміст. Деякі дослідники називають такі засоби «абсолютною забороною війни» і вважають, що «їх застосування заборонено, навіть якщо вони необхідні для досягнення цілей війни, та їх використання неможливо, навіть якщо вона диктується військовою потребою»².

У міжнародному праві добре відома ідея особливо охоронюваних районів, які не використовуються у військових

¹ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : Міжнар. док. ООН від 18.08.1949 р. (в ред. від 08.02.2006 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text; Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. : Міжнар. док. ООН від 18.08.1949 р. (в ред. від 08.12.2005 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

² Castren E. The present law of war and neutrality. Helsinki: Annales Academiae Scientiarum Fennicae, 1954. P. 154.

цілях. Прикладом можна вважати вимоги ст.14 Конвенції про захист цивільного населення під час війни та ст.60 I Додаткового Протоколу до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р. Міжнародний союз охорони природи та природних ресурсів неодноразово пропонував перетворити такі зони на заповідники. Обидва типи зон безпеки потребують укладання угоди між сторонами, що конфліктують. Відповідно до ст.60 Додаткового протоколу виключення певних регіонів з військових дій для захисту довкілля може відбуватися на основі консенсусу між сторонами, що конфліктують¹. У цьому Протоколі також вказується, що «під час воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від великої, довготривалої серйозної шкоди. Такий захист передбачає заборону на використання методів та засобів ведення війни, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу і тим самим завдадуть такої шкоди здоров'ю чи виживанню населення»².

У Конвенції про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище наведено визначення «широкої, довгострокової або серйозної шкоди». Термін «широка» у тексті Конвенції розуміється як така, що поширюється на територію розміром кілька сотень квадратних кілометрів, «довгострокова» – це період кілька місяців, а термін «серйозний» у Конвенції означає значне порушення нормального життя людини, істот-

¹ Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Міжнар. док. ООН від 12.08.1949 р. (в ред. від 08.02.2006 р.), ст. 14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text; Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. : Міжнар. док. ООН від 18.08.1949 р. (в ред. від 08.12.2005 р.), ст. 60. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

² Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. : Міжнар. док. ООН від 18.08.1949 р. (в ред. від 08.12.2005 р.), ч. 1 ст. 55. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

них збитків, завданих природним економічним ресурсам чи іншим надбанням. Цю Конвенцію також можна розглядати як перший міжнародно-правовий акт, спрямований на запобігання впливу на довкілля з ворожими цілями. Суть Конвенції розкривається у її перших двох статтях, які присвячені проблемі впливу на природне середовище шляхом навмисного втручання у природні процеси¹.

Водночас, використаний у ст. 1 термін «засоби впливу на природне середовище» стосується будь-яких засобів задля зміни – шляхом навмисного управління природними процесами – динаміки, складу чи структури Землі, включаючи її біосферу, літосферу, гідросферу та атмосферу, або космічний простір. Відповідно до цієї статті, кожна держава-учасниця зобов'язується не вдаватися до військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як способів руйнування, завдання шкоди або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці². Адже у разі маніпуляцій за допомогою природних процесів об'єктами шкідливого впливу можуть стати не тільки збройні сили, а й цивільне населення, міста, промисловість, сільське господарство, транспортні та комунікаційні системи, природні ресурси та інше майно.

Ще одним важливим міжнародним документом, спрямованим на захист довкілля під час міжнародних збройних конфліктів є Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невиворчу дію. У її преамбулі наголошується, що кожна держава зобов'язана відповідно до Статуту ООН утримуватись у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або

¹ Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище : Міжнар. док. ООН від 18.05.1977 р. (в ред. від 05.10.1978 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_258#Text

² Там само. Ст. 1.

її застосування як проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і іншим чином, несумісним з цілями ООН, виходячи з принципу міжнародного права, згідно з яким право сторін у ЗК обирати методи чи засоби ведення війни не є необмеженим, а також із принципу, що забороняє застосування у ЗК зброї, снарядів, речовин та методів ведення війни, які можуть завдати надмірних ушкоджень або принести зайві страждання. Водночас Конвенцією забороняється застосовувати методи чи засоби ведення війни, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, можуть завдати широких, довготривалих і серйозних збитків природному середовищу¹.

Важливим доповненням до зазначеної Конвенції стосовно охорони довкілля в ході бойових дій є III Протокол, який забороняє чи обмежує застосування запальної зброї і водночас розкриває зміст терміну «запальна зброя». Цей термін означає будь-яку зброю або боєприпаси, які перш за все призначені для підпалу об'єктів або заподіяння людям опіків шляхом використання полум'я, тепла або того й іншого разом, що виникають внаслідок хімічної реакції речовини, доставленої до цілі. Відповідно до ст. 2.4 III Протоколу, забороняється перетворювати ліси чи інші види рослинного покриву в об'єкт нападу із застосуванням запальної зброї, за винятком випадків, коли такі природні елементи використовуються для того, щоб укрити, приховати чи замаскувати комбатантів чи інші військові об'єкти, або коли вони самі є воєнними об'єктами².

Сучасний рівень розвитку військових технологій усуває межу між особливо небезпечними та відносно легкими

¹ Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію : Міжнар. док. ООН від 10.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text

² Protocol on Prohibitions or Restrictions on the Use of Incendiary Weapons (Protocol III). URL: https://treaties.unoda.org/t/ccwc_p3 ; Boothby W. H. Weapons and the law of armed conflict. Oxford University Press, 2016. P. 194.

видами зброї, здатними негативно впливати на довкілля. Кількість проблем, які стосуються збереження довкілля під час ЗК зростає пропорційно військово-технічному прогресу. У зв'язку з цим міжнародно-правові норми, спрямовані на захист від небезпеки застосування деструктивних видів озброєнь не тільки людей, а й природного середовища, потребують подальшого розвитку.

Війни завжди, із стародавніх до теперішніх часів, не лише неодмінно супроводжувалися масовим нищенням життя і здоров'я людей, заподіянням величезної матеріальної шкоди, але й були і залишаються визначальним чинником руйнації навколишнього природного середовища. Протягом усієї історії людства засоби ведення бойових дій невпинно вдосконалювалися – від використання таких згубних для екології методів боротьби із супротивником, як підпали лісів і степів, умисне затоплення ворожої території, отруєння водних джерел, до застосування вогнепальної, хімічної, біологічної, ядерної зброї, наслідки руйнівної дії яких природа вже не в змозі компенсувати.

З часом потужними факторами негативного впливу на довкілля стали артилерійські снаряди, міни та авіаційні бомби, від вибухів і уламків яких гинули і зазнавали поранень не лише люди, а й тварини і рослини, виникали великі пожежі, глибокі вирви у ґрунтах, а також хімічне, світлове, шумове, теплове забруднення довкілля. Вкрай шкідливий, згубний вплив на землі, флору та фауну вчинило застосування військової техніки з працюючими на нафтовому паливі двигунами, для якої, на відміну від цивільного автотранспорту, не встановлено обмежень щодо вмісту вихлопів. Розбиті танковими гусеницями ґрунти, викиди токсичних газів у атмосферу, витоки палива на землю і у водойми здатні призвести до істотного погіршення екологічних умов.

Нині широке застосування у воєнних діях набули ракети, удари яких не лише масштабно вбивають і калічать людей, руйнують військові, інфраструктурні та житлові об'єкти, але й суттєво забруднюють довкілля компонентами ра-

кетного палива – вуглеводнями, синтином, гептилом та іншими токсичними газами, які становлять велику небезпеку для природного середовища. Розповсюджуючись у повітрі, воді, ґрунті, ці речовини потрапляють до організмів тварин і рослин та можуть призводити до їх мутації. До того ж згорання ракетного палива викликає руйнацію озонового шару та сприяє негативним змінам клімату. Сучасне озброєння, яке застосовується у збройних конфліктах, здатне глобально впливати на природне середовище. Його руйнівні можливості можна порівняти з впливом природних катаклізмів¹.

Серйозну та довготривалу небезпеку для населення і навколишнього середовища спричиняють бойові частки ракет, авіабомби, снаряди, міни, гранати, набої та інші боєприпаси, що залишилися на місцях воєнних дій і через ті чи інші умови не вибухнули. Речовини, якими вони, як правило, начинені, – тротил, тетрил, гексоген, октоген – перебувають у вибухонебезпечному стані протягом багатьох років, проте можуть здетонувати у будь-який момент від мінімального зовнішнього впливу. Навіть якщо такого не трапляється, вони в результаті поступового вилугування потрапляють у ґрунт та підземні води, а через них і до живих організмів.

Окрім нанесення безпосередньої шкоди довкіллю, війна також опосередковано, через різке ускладнення економічного становища та необхідність відволікання наявних людських, матеріальних і фінансових ресурсів передусім на задоволення військових потреб, ставить під загрозу можливість належного виконання природоохоронної діяльності, призводить до погіршення екологічної ситуації в країні. У воєнний час нерідко спостерігається недбайливе, безгосподарське ставлення до використання природних ресурсів – незаконне вирубання лісових насаджень, свавільне видобування будівельних матеріалів, твердих горючих копалин, утворення стихійних сміттєзвалищ, скидання у водойми неочищених стоків тощо. Відбувається послаблення екологічного контролю, занепадають об'єкти природно-заповідного фонду.

¹ Castren E. The present law of war and neutrality. Helsinki: Annales Academiae Scientiarum Fennicae, 1954. P. 69.

Усі вади війни наглядно і яскраво проявилися у повномасштабній російській військовій агресії проти України, що призвело до суттєвого погіршення у ній екологічної ситуації. Результатами бойових дій стало надмірне хімічне та фізичне забруднення атмосферного повітря, водних ресурсів і земель, загроза радіоактивного забруднення, порушення екосистем, природоохоронних територій, ландшафтного та надрового середовища, руйнування екологічно небезпечних промислових об'єктів, нагромадження у дуже великих кількостях шкідливих, у тому числі високотоксичних, відходів.

Так, чисельні потужні ракетні та авіаційні удари, нанесені окупаційними військами по промисловим підприємствам, нафтобазам, складам боєприпасів, хімічних речовин, харчових продуктів на усій території нашої країни викликають великі пожежі, що спричиняють масштабні викиди в атмосферу таких газових сполук, як оксиди сірки та азоту, формальдегід, пари ціанистої кислоти тощо, які є вкрай небезпечними для людей, тварин і рослин та призводять до небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Ускладнює ситуацію і неможливість в умовах бойових дій належним чином проконтролювати ці викиди та своєчасно вжити заходів щодо ліквідації їхніх негативних наслідків.

Особливе занепокоєння під час війни викликає забезпечення ядерної та радіаційної безпеки. В Україні, окрім Чорнобильської АЕС, що припинила свою роботу у 2000 р., діють чотири атомних електростанції з 15 ядерними енергоблоками. Крім того, на території країни знаходяться: три сховища відпрацьованого ядерного палива (поблизу ЧАЕС і ЗАЕС), дослідницький реактор Інституту ядерних досліджень НАН України (м. Київ), ядерна установка «Джерело нейтронів» (м. Харків), шість міжобласних спецкомбінатів із захоронення радіоактивних відходів, п'ять гірничовидобувних комбінатів та два гідрометалургійних заводи із переробки урану, а також чимало інших об'єктів, які використовують радіоактивні речовини, радіоізотопні прилади та джерела іонізуючого випромінювання.

Усі ці установки і споруди, що містять небезпечні сили, як зазначено у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, «не повинні ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати звільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення. Інші воєнні об'єкти, розміщені в цих установках або спорудах чи поблизу них, не повинні ставати об'єктами нападу, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил у таких установках або спорудах та наступні тяжкі втрати серед цивільного населення»¹.

Між тим, цинічно ігноруючи міжнародне право, російські війська вже у перший день свого вторгнення на територію України захопили Чорнобильську АЕС, розташовані поряд з нею сховища відпрацьованого ядерного палива, підприємства з переробки радіоактивних відходів та інші атомні об'єкти, співробітників яких було взято у заручники. Під час майже місячної окупації Чорнобильської зони відчуження через військові дії мали місце відключення зазначених об'єктів від зовнішнього електропостачання, спостерігалося підвищення радіаційного фону, порушення ґрунтового покриву на забруднених радіацією територіях, було вщент розграбовано радіологічну лабораторію, знищено архів електростанції.

Згодом, на початку березня 2022 р., збройні сили РФ під час захоплення найбільшої в Європі Запорізької АЕС обстріляли її адміністративний корпус, пожежу якого було своєчасно ліквідовано українськими вогнеборцями, та енергоблок № 1, біля якого потім влаштували підриви снарядів, що не вибухнули при нападі на станцію. На щастя, викидів радіоактивних матеріалів, за наявними даними, не відбулося. Проте

¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. : Міжнар. док. ООН від 18.08.1949 р. (в ред. від 08.12.2005 р.), п. 1 ст. 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

окупантами було виведено з експлуатації низку енергоблоків АЕС та заміновано прилегле до неї узбережжя Каховського водосховища.

Неодноразових обстрілів з боку загарбників зазнав Харківський фізико-технічний інститут, де розміщено ядерний дослідницький реактор «Джерело нейтронів». Було порушене електропостачання об'єкту, значних пошкоджень нанесено підстанції, системі охолодження, будівлям та теплотрасі.

За висновком Держатомрегулювання України, «обстріли та захоплення військовими РФ ядерних установок та інших об'єктів, на яких знаходяться радіоактивні матеріали та радіонуклідні джерела іонізуючого випромінювання, що знаходяться на території України, грубо порушують усі існуючі норми міжнародного права, вимоги ядерної та радіаційної безпеки та не мають нічого спільного з забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки в Україні. Це є просто взаємовиключні процеси»¹. А у Заяві Національної комісії з радіаційного захисту населення України підкреслюється, що російська агресія та окупація території суверенної держави, втрата регулюючого контролю над АЕС, сховищами відпрацьованого ядерного палива, бомбардування ядерних установок та окупація приповерхневих сховищ радіоактивних відходів «може призвести до безпрецедентного викиду радіоактивності в навколишнє природне середовище та ядерної катастрофи світового значення»².

Варто підкреслити, що державні кордони не є перешкодою для розповсюдження радіації, як і забрудненого повітря. Вони легко можуть переноситися на відстані у тисячі

¹ Позиція Держатомрегулювання щодо заяви РФ про домовленості між МАГАТЕ та Росатом щодо співробітництва для забезпечення максимальної безпеки ядерних об'єктів в Україні, від 04.04.2020 р. URL: <https://snriu.gov.ua/news/poziciya-derzhatomregulyuvannya-shchodo-zayavirf-pro-domovlenosti-mizh-magate-ta-rosatom-shchodo-spirvobitnictva-dlyazabezpechennya-maksimalnoyi-bezpeki-yadernih-obyektiv-v-ukrayini>

² Заява Національної комісії з радіаційного захисту населення України, від 14.03.2022 р. URL: <http://nkrzu.gov.ua/18-katoholoshennia/1602-zaiava-natsionalnoi-komisii-z-radiatsiinoho-zakhystunaseleennia-ukrainy>

кілометрів та завдавати непоправної шкоди здоров'ю людей і природному середовищу не лише України, а й багатьох інших держав.

Військові дії завдали великої шкоди питним та господарсько-побутовим водним ресурсам України, призвели до суттєвого погіршення їх санітарно-гігієнічних показників. Зазначимо, що право на безпечну та чисту питну воду та санітарію було визнано Генеральною асамблеєю ООН «як право людини, яке має істотно важливе значення для повноцінного життя та здійснення усіх прав людини»¹. Всупереч цьому основоположному припису російськими агресорами в результаті ракетних обстрілів та бомбардувань цивільної інфраструктури у багатьох містах і селищах України було зруйновано водонасосні станції, пошкоджено водопровідні мережі, каналізаційні очисні споруди, що позбавило сотні тисяч мешканців доступу до питної води. За наявними даними, найбільш скрутне становище із водозабезпеченням населення склалося у Чернігові, Маріуполі, Запоріжжі, Миколаєві, Северодонецьку, багатьох районних центрах країни.

Становище ускладнюється й тим, що в умовах бойових операцій вкрай утруднено проведення ремонтних робіт через відсутність вільного доступу до місць аварій, нестачу належної техніки, арматури та будівельних матеріалів. Затримки з полагодженням водоводів суттєво позначаються на якості питної води. У той же час зруйновані каналізаційні споруди, порушені хвостові і шламосховища, сміттєзвалища становлять загрозу щодо забруднення водойм, ґрунтових вод і сільськогосподарських угідь та й загалом здатні спричинити виникнення надзвичайної екологічної ситуації у тій чи іншій місцевості України. Неочищені стічні води, які містять значну кількість органічних речовин, патогенних бактерій, сульфатів та хлоридів, потрапляють до річок, Чорного та Азовського морів, що спричиняє їх забруднення, а влітку може призвести до значного цвітіння води.

¹ The human right to water and sanitation : Resolution adopted by the General Assembly on 28 July 2010. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/479/35/PDF/N0947935.pdf?OpenElement>

Принагідно слід відзначити використання збройними силами РФ морських просторів для проведення бойових операцій, під час яких військовими кораблями були обстріляні та зазнали ураження декілька іноземних торговельних суден. За повідомленням МЗС України, Росія «вигадала новий спосіб морського розбою, яким є використання морських мін у якості безконтрольних дрейфуючих боєприпасів»¹. Внаслідок таких агресивних дій українські порти на узбережжі Чорного та Азовського морів опинилися заблокованими. Тривале перебування там на якірних стоянках цивільних суден призводить до надмірного потрапляння токсичних речовин у морське середовище, що вкрай негативно впливає на фізико-хімічні та гідрологічні умови, викликає загибель риби та інших морських живих ресурсів.

Згадані неправомірні дії російської сторони перебувають у явному протиріччі з положеннями Конвенції ООН з охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер і міжнародної Конвенції про захист Чорного моря від забруднення, в яких, зокрема, зафіксовано, що сторони мають вживати усіх відповідних заходів «для запобігання, обмеження та скорочення забруднення вод, яке надає чи може надавати транскордонний вплив; для забезпечення використання транскордонних вод з метою екологічно обґрунтованого і раціонального управління водними ресурсами, їх збереження та охорони навколишнього середовища»², приділяти «особливу увагу тому, щоб не завдати шкоди життю в морі та живим ресурсам, зокрема шляхом зміни середовища їх проживання і утворення перешкод для рибальства та інших правомірних видів використання Чорного моря»³.

¹ Заява МЗС України щодо протиправної діяльності ВМС РФ в Чорному морі. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-protipravnoyi-diyalnosti-vms-rf-v-chornomu-mori>

² Конвенція з охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер: Міжнар. док. ООН від 17.03.1992 р. (в ред. від 28.11.2003 р.), ст. 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_273#Text

³ Конвенція про захист Чорного моря від забруднення 1992 року: Міжнар. док. від 21.04.1992, – ст. XIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_065#Text

Військова агресія Росії значно погіршила стан земельних ресурсів України та можливості їх використання. Повсюдно на значних територіях, де проходили бої, унаслідок обстрілів, вибухів, руху та пошкоджень військової техніки спостерігається суцільне забруднення ґрунтів небезпечними речовинами, паливно-мастильними матеріалами, боєзаядами, що не розірвалися. При цьому відбувається фізичне руйнування ґрунту, порушуються його водний, повітряний та поживний режими, погіршуються фізико-хімічні, технологічні властивості, що негативно позначається на живленні та розвитку рослин. Підриви дамб призвели до підтоплення значних площ сільськогосподарських угідь та порушення меліоративних систем, зокрема у південних регіонах країни.

Велику небезпеку для українських земель становить їх мінування, особливо протипіхотними мінами, застосовувати які «ніколи і ні за яких обставин» заборонено прийнятою ООН ще 1997 р. відповідною Оттавською конвенцією¹, до якої Росія досі так і не приєдналася. Варто зазначити, що, за повідомленням інформаційної агенції АрміяInform, таке мінування, як правило, відбувається із застосуванням встановлених на шасі КамАЗу залпових дистанційних систем, які неконтрольовано, дуже швидко, на відстань від 5 до 15 кілометрів розкидають вказані міни на великих площах². Застосування дистанційно встановлених мін є порушенням положень Протоколу про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р.³, який РФ у 2004 р. таки ратифікувала, щоправда зі значними застереженнями.

¹ Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення: Міжнар. док. ООН від 18.09.1997 р., ст. 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_379#Text

² Війська РФ мінують територію України залповими дистанційними системами, – АрміяInform. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3441203-vijska-rf-minuut-teritoriu-ukraini-zalpovimi-distancijnimi-sistemami-armiainform.html>

³ Протокол про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв з поправками, внесеними 3 травня 1996 р.

Принагідно зауважимо, що за оцінками фахівців, зробленими на підставі практичного досвіду гуманітарного розмінування протягом минулих років на Донбасі, через велику кількість боєприпасів, залишених окупантами, розмінування після нинішньої російської навали потребуватиме близько 300 тис. кв. км, або майже половина території України. Триватиме воно декілька років і коштуватиме щонайменше 250 млрд дол.¹ Замінування великих територій вкрай ускладнило проведення весняно-польових робіт. Мінагрополітики України вважає, що у 2022 р. буде засіяно лише 70 відсотків земель сільськогосподарського призначення, а сподівання на доведення цього показника до 80 % відсотків, за умови якнайшвидшого розмінування аграрних площ у звільнених від окупантів Чернігівській та Сумській областях, видаються досить сумнівними².

Війна дуже негативно позначилася й на стані дикої флори і фауни України. За наявними даними, бойові дії велися практично на третині площ природно-заповідного фонду країни. Через територію багатьох заповідних об'єктів проходить лінія фронтів. Тут розміщено військові підрозділи, зведено фортифікаційні споруди – мережа окопів та бліндажів,

(Протокол II з поправками, внесеними 3 травня 1996 р.), що додається до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невибіркову дію: Міжнар. док. ООН від 17.03.1992 р., ст. 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_310#Text

¹ Романенко В. Розмінування потребує майже половину території України, – ДСНС. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/11/7338840/>; Орлова В. Російські окупанти мінують українські сільгоспземлі. URL: <https://www.unian.ua/war/viyuna-z-rosiyeu-okupanti-minuyut-ukrajinski-silgospzemli-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11745982.html>; У ЗСУ оцінили витрати на розмінування України: сотні мільярдів доларів. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/03/23/novyna/bezpeka/zsu-oczinyly-vytraty-rozminuvannya-ukrayiny-sotni-milyardiv-dolariv>

² Коваленко О.У Мінагрополітики озвучили найпесимістичніший прогноз цієї посівної. URL: <https://www.unian.ua/economics/agro/viyuna-v-ukrajini-u-minagropolitiki-ozvuchili-naypesimistichnishiy-prognoz-novini-11780886.html>

встановлено мінімі загороджувальні смуги, багато дерев вирубано або понівечено вибухами. Зазнали ушкоджень понад 20 природно-біосферних заповідників і національних природних парків. Чимало заповідних місць внаслідок боїв перетворилися на згарища, вкрилися вирвами, снарядами, що не вибухнули. Належна охорона цих заповідних об'єктів, фінансування, державний контроль за додержанням їх режиму практично відсутні, наукові дослідження не проводяться.

За наведеними Міндовкілля підрахунками, під загрозою знищення перебувають близько 200 територій площею 2,9 млн га української частини Смарагдової мережі Європи, утвореної на виконання положень Бернської конвенції про охорону дикої флори та фауни задля збереження тисяч видів рослин і тварин та їхніх оселищ, які потребують охорони на загальноєвропейському рівні і занесені до Червоної книги України. Зазначені території, а це приморські степні та заплавні зони півдня, крейдяні схили Донеччини, болотні екосистеми на півночі країни, мають важливу роль для захисту біорізноманіття та збереження клімату¹.

Особливо помітні страждання, які війна завдала тваринам. У багатьох населених пунктах, з яких через загрозу окупації та смертельну небезпеку евакуювалися їх мешканці, нерідко без догляду та їжі залишилися свійська худоба, а безпритульні, голодні собаки збивалися у хижі зграї. Дикі тварини у зоопарках, заповідниках, національних парках та й у лісах опинилися у екстремальних умовах, під загрозою обстрілів, пожеж, без належної підготові. Вони або загинули, або повтікали подалі від лінії вогню.

Треба також відмітити, що великих збитків у результаті російської агресії зазнають лісові ресурси України. За наявними даними, військові дії відбувалися на лісових ділянках площею 2,9 млн га, що становить 28 відсотків загальної площі лісового фонду. Бої, обстріли, неконтрольо-

¹ Через дії окупантів під загрозою знищення перебувають майже 200 територій Смарагдової мережі. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39090.html>

ване мінування території призвели до масштабних лісових пожеж. Лише у Чорнобильській зоні відчуження та поряд з нею вигоріло понад 16 тис. га лісів. Спустошливі пожежі вирували також у лісах на сході та півдні країни. При цьому гасіння таких пожеж в умовах проведення бойових дій вкрай ускладнено¹.

У той же час суттєво скоротилися планові та санітарні рубки лісів, що обумовлено обмеженістю контролю за їхнім станом та логістичними проблемами щодо вивезення заготовленої деревини. Натомість мають місце непоодинокі вирубки дерев місцевим населенням для опалення будинків та приготування їжі. І вже аж ніяк не жалкують українські ліси російські вояки, використовуючи деревину для обігріву, спорудження фортифікаційних укріплень, прокладання доріг. У цьому зв'язку примітним є звернення міністра оборони Росії Шойгу до Путіна щодо отримання дозволу на використання українських «лісів, дерев, чагарників та зелених насаджень в інтересах оборони і Збройних Сил Російської Федерації», проведення «суцільних та вибіркового рубок будь-якої інтенсивності і будь-якого віку незалежно від форми власності та категорії земель з правом використання отриманої деревини»². Такі діяння інакше як пограбуванням з ознаками екоциду розцінити не можна. У порушених війною лісах спостерігається швидке розмноження їх шкідників, що призводить до зниження приросту та якості дерев, непридатності для використання одержаних з них пиломатеріалів. Загалом визначити обсяг збитків, завданих лісовому господарству України російським вторгненням, поки що неможливо. За попередніми ж розрахунками вони обчислюються сотнями мільйонів доларів.

¹ Інформація про наслідки для довкілля від російської агресії в Україні 24 лютого – 18 березня 2022 року. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39062.html> ; Гриник Є. Що з українськими лісами під час війни? URL: <https://www.openforest.org.ua/199125/>

² Путін та Шойгу планують вирубку та продаж українського лісу. URL: <https://gur.gov.ua/content/putin-ta-shoihu-planuiut-vyrubku-ta-prodazh-ukrainskoho-lisu.html>

Значною екологічною проблемою під час війни є поводження з її відходами – а це і зруйновані вщент житлові будинки, виробничі, транспортні та соціальні об'єкти, і розбомблені сховища токсичних речовин, пестицидів, мінеральних добрив, і велика кількість розбитої військової техніки, стрілецької зброї та боєприпасів тощо. Усі ці небезпечні відходи, величезна маса яких утворилася в результаті бойових дій, становлять загрозу для людей і навколишнього середовища та вимагають невідкладного збирання, знешкодження, сортування, перевезення, перероблення, утилізації, а у разі необхідності – остаточного видалення та захоронення. Наприклад, після розбирання завалів будівельні відходи – бетон, бита цегла, залізобетонні конструкції, деревина, пластик – можуть використовуватися для ремонту автодоріг, засипки вирв від вибухів та й для виробництва будівельних матеріалів з метою їх подальшого застосування при відбудові уражених об'єктів.

У той же час токсичні хімічні відходи не можна закопувати, скидати на звалища, висипати у водойми. Їх утилізація є досить складним та дороговартісним процесом, що має відбуватися на спеціалізованих підприємствах, яких в Україні явно бракує. Через це, керуючись Базельською конвенцією про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням, переважну більшість таких відходів доводиться відправляти в інші країни, на потужних хімічних комбінатах яких застосовуються відповідні технології¹.

Проте чи найскладнішим видається забезпечення утилізації відпрацьованої і знищеної зброї – ракет, літаків,

¹ Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням: Міжнар. док. ООН від 22.09.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_022#Text; Про внесення зміни до пункту 11 Положення про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх утилізацією/видаленням: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2018 р. № 1212. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1212-2018-п#Text>; Світові та національні тенденції утилізації пестицидів. URL: https://www.sgpinfo.org.ua/sites/default/files/pdf/svitovi_ta_nacionalni_tendenciyi_utyilizaciyi_pestycydiv.pdf

танків, БТРів, кулеметів автоматів, снарядів, набоїв, мін та інших вибухових пристроїв. Ці красномовні речові свідки війни, що містять окрім значного обсягу вуглецевої та нержавіючої сталі, алюмінію, міді, титану, магнію і навіть дорогоцінних металів – платини, золота та срібла, ще й чимало токсичних хімічних речовин, становлять загрозу для людей та довкілля і є по суті антиподами природи. Безумовно, що брутхт цих металів має досить велику вартість. Однак й процес утилізації озброєння потребує чималих коштів, тривалого часу та, головне, беручи до уваги його значну небезпечність, має проводитися лише на спеціалізованих підприємствах оборонного комплексу.

На завершення зазначимо, що у прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН ще 1977 р. Конвенції про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище зафіксовано зобов'язання кожної її держави-учасниці «не вдаватися до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові чи серйозні наслідки, в якості методів руйнування, заподіяння шкоди або спричинення збитків будь-якій іншій державі-учасниці»¹.

Між тим, РФ, будучи, як і Україна, стороною згаданої Конвенції, продовжує зухвало ігнорувати ці зобов'язання. Наявні факти переконливо свідчать, що російське військове вторгнення в нашу країну супроводжується численними екологічними злочинами, завдає величезної, непоправної шкоди довкіллю. Це підтверджує висновок, зроблений у 1992 р. на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро, про те, що «війна неминуче здійснює руйнівну дію на процес сталого розвитку. Тому держави мають поважати міжнародне право, що забезпечує

¹ Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище : Міжнар. док. ООН від 18.05.1977 р. (в ред. від 05.10.1978 р.), п. 1 ст. I. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_258#Text

захист навколишнього середовища під час воєнних конфліктів»¹.

Зауважимо, що Римським статутом міжнародного кримінального суду до ВЗ віднесено «умисне здійснення нападу, коли відомо, що такий напад... спричинить загальну, довготривалу та серйозну шкоду довкіллю»². У цьому зв'язку досить актуальною видається викладена ще майже 30 років тому позиція відомого вченого-еколога М. Ф. Реймерса: «Лідери, які ведуть свої країни до агресії, передусім є воєнними злочинцями загальносвітового значення, що різко ускладнюють порятунок планети та людства від екологічних загроз... Замість військових акцій зараз доцільніше оголошення ООН агресивних політичних лідерів міжнародними злочинцями із призначенням премії за їх знищення. Ймовірно, млрд. доларів за голову правителя та голови його поплічників значно дешевше, ніж війна проти країни-агресора. До того ж, негуманно жертвувати ні у чому не винними людьми задля досягнення політичної стабільності. Міжнародний суд типу Нюрнберзького процесу (можливо заочний), але не після, а до можливої війни або на її початку, допоміг би поставити на місце політичних діячів – ініціаторів агресії. При цьому персональна відповідальність повинна наступати для усього вищого керівництва країни, яке підтримує агресивного лідера. Подібні злочини перед людством гідні найжорсткішого покарання навіть у разі повного скасування смертної кари усіма країнами світу. Потрібна зміна усіх міжнародно-політичних та правових переконань. Це необхідно у нових екологічних умовах планети»³.

¹ Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку: Міжнар. док. ООН від 14.06.1992 р., принцип 24. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455#Text

² Римський статут Міжнародного кримінального суду: Міжнар. док. ООН від 17.07.1998 р.8 (в ред. від 16.01.2002 р.), пп. iv) п. в) ч. 2 ст. 8. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

³ Реймерс Н. Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы). С. 221–222. URL: <https://textarchive.ru/c-1940194-pall.html>

ВИСНОВКИ

Як об'єктивне правове явище, юридична відповідальність за злочини, вчинені РФ під час збройної агресії в Україні, реалізується здебільшого у формі кримінальної та міжнародно-правової відповідальності.

Стан наукових розробок щодо ВЗ та злочинів, суміжних з ними, в умовах ЗК засвідчує початковий характер формування національної правової доктрини у цій галузі наукового знання, що зумовлюється недостатнім рівнем гармонізації національного та міжнародного права у цій сфері. Разом із тим відкрита збройна агресія проти України актуалізує відповідні дослідження як науково-теоретичного, так і прикладного характеру.

Ключовою категорією відповідної правової доктрини має стати категорія ВЗ. Такі злочини мають підвищену суспільну небезпеку, адже унаслідок їх скоєння має місце, як правило, масове порушення прав цивільних осіб на життя та здоров'я, відбуваються масові переміщення населення як усередині держав (внутрішньо переміщені особи), так і поза їх межі (біженці), зростає соціальна напруга в суспільстві, його члени позбавлені можливості продовжувати нормальну життєдіяльність тощо. Тому, як свідчить аналіз розвитку законодавства про ВЗ різних країн, відповідальність за вчинення цієї категорії суспільно небезпечних діянь є особливо суворою і відзначається значними строками тюремного ув'язнення – аж до смертної кари (в окремих країнах).

Водночас, окрім суто ВЗ і, відповідно, кримінальної відповідальності за їх вчинення в умовах війни, часто має місце вчинення й інших злочинів, які безпосередньо, не будучи пов'язаними із веденням воєнних дій, все ж так чи інакше зумовлюються ними (злочини на сексуальному (вчинення сексуального насильства, зокрема зґвалтування, та ін.), економічному (пограбування, розбій, вивезення культурних цінностей тощо) чи політичному (державна зрада, колабо-

раціонізм та ін.) ґрунті). Такі злочини можуть розглядатися як загальнокримінальні, а не суто воєнні. Тож такі злочини можна, звісно, із певним ступенем умовності, віднести до злочинів, суміжних із воєнними, хоча формалізованого їх переліку не існує.

Юридична відповідальність за злочини в умовах воєнного часу має національний та міжнародний виміри. Наявність такої дуальної конструкції злочинності і відповідальності за злочини в таких умовах зумовлені, по-перше, специфікою суб'єктного складу відповідних злочинів (це, зазвичай, учасники бойових дій (комбатанти), військове та/або державно-політичне керівництво відповідної держави – учасниці війни), по-друге, фіксацією відповідальності за ВЗ на рівні національного та міжнародного права (пріоритет віддається, зазвичай, міжнародно-правовому рівню правового регулювання), по-третє, наявністю наддержавних (наднаціональних) інстанцій відповідальності, здатних у силу наявної міжнародно-правової бази застосувати заходи юридичної відповідальності або спільно із національними юридичними інституціями, або й поза ними.

На сьогодні основними джерелами норм про відповідальність за ВЗ у міжнародному праві є: статuti Нюрнберзького (1945 р.) і Токійського (1946 р.) воєнних трибуналів, статuti міжнародних кримінальних трибуналів по Югославії (1993 р.) і по Руанді (1994 р.), Римський Статут Міжнародного кримінального суду (1998 р.), чотири Женевські конвенції (1949 р.) та додаткові протоколи до них, а також численні конвенції і резолюції ООН. Натомість основним джерелом норм про відповідальність за ВЗ у національному праві є положення КК України (2001 р.).

Ключовою особливістю застосування юридичної відповідальності за вчинення ВЗ в Україні є відсутність формального приєднання України до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, яким визначається перелік діянь, віднесених міжнародним правом до ВЗ. Кримінальне законодавство України на сьогодні взагалі не оперує поняттям

«воєнний злочин», хоча деякі склади злочинів, уміщені в КК України, можуть бути віднесені до числа ВЗ. Навіть формальне порівняння складів ВЗ, передбачених Римським статутом МКС, та окремих видів злочинів, зафіксованих у КК України (зокрема, і вказаних вище), дає підстави для висновку про недостатній рівень гармонізації національного кримінального законодавства із міжнародним саме в аспекті уніфікації відповідальності за вчинення ВЗ, гранично загальний (описовий) характер диспозицій відповідних кримінально-правових норм тощо.

Для України питання юридичної відповідальності на злочини в умовах ЗК набули додаткової актуальності у зв'язку з активною фазою російсько-української війни, починаючи з 24.02.2022 р. Україна зазнала атаки з боку збройних сил РФ, які вдерлися на територію України та розпочали агресивні дії, що прямо загрожують територіальній цілісності, державному суверенітетові України та самому існуванню Української держави.

Російська війна проти України є злочинною з точки зору міжнародного права, супроводжується численними варварськими злочинами російської армії, які передбачені Римським статутом, Женевськими конвенціями та іншими нормами міжнародного права. За масштабами злочинів проти цивільного населення, руйнування й нищення об'єктів житлово-цивільного призначення та культурної спадщини війна РФ проти України перетворилася на геноцид Українського народу.

Сьогодні абсолютно обґрунтованою є постановка питання не тільки про відповідальність Росії, її керівництва та особисто В. Путіна, військовослужбовців РФ за агресію проти України, за скоєні ВЗ, але й про відповідальність Росії як держави за геноцид Українського народу.

В основі сучасної конструкції суб'єкта ВЗ лежить принцип індивідуальної відповідальності: кримінальний відповідальності за вчинення ВЗ можуть підлягати лише фізичні особи. У силу цього принципу загальним суб'єктом ВЗ є будь-

яка фізична особа незалежно від соціальних, демографічних, майнових чи інших характеристик, яка вчинила ВЗ, що визнається таким за міжнародним кримінальним правом. Під особою як суб'єктом ВЗ за міжнародним правом розуміється особа, яка вчинила злочинне діяння, що кваліфікується як ВЗ; особа, яка використала для вчинення злочинного діяння іншу особу (наприклад, при виконанні завідомо незаконного наказу).

Саме факт вчинення ВЗ під час ЗК – міжнародного або неміжнародного характеру – тягне за собою відповідальність як за міжнародним, так і за національним правом (у разі імплементації міжнародних правил). При цьому правозастосування керується принципом: «за один і той самий злочин не можна карати двічі».

ВЗ може бути вчинений загальним суб'єктом, що дає змогу притягти до відповідальності винних осіб, які мають різний правовий статус. Таким суб'єктом може бути фізична осудна особа, яка до вчинення порушення законів і звичаїв війни досягла 16-річного віку.

Основні різновиди суб'єктів ВЗ: 1) комбатанти (особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного та духовного персоналу); 2) інші особи, які можуть віддавати комбатантам безпосередні накази (військове командування, військові начальники або командири, державно-політичне керівництво, наділене повноваженнями віддавати накази комбатантам).

Одним із важливих елементів принципу індивідуальної відповідальності суб'єкта ВЗ є невизнання імунітету як обставин, що заважає кримінальному переслідуванню такої особи.

Суб'єктивна сторона кожного ВЗ характеризується певним вольовим (умисел) та інтелектуальним (усвідомлення) ставленням винної особи до діяння або його наслідків. Важливою ознакою суб'єкта ВЗ є винність, тобто суб'єктивне усвідомлення ним змісту вчиненого діяння. Статут МКС містить три групи підстав, що виключають кримінальну відповідальність за вчинення ВЗ.

У світовій практиці склалося декілька варіантів юрисдикційного механізму розслідування й розгляду справ про ВЗ. Перший варіант передбачає пріоритетне задіяння механізмів національної юрисдикції. Це означає, що органами досудового розслідування є відповідні правоохоронні органи держави, які реалізують свою компетенцію у цій сфері підслідності (можливі варіанти – органи поліції, служби безпеки або прокуратури тощо). Винесення вироку особам за вчинені ВЗ за такого підходу є справою національної юрисдикції держави – учасниці Женевських конвенцій. Другий підхід передбачає застосування національної юрисдикції із залученням міжнародних судових органів – як діючих постійно, так і створюваних *ad hoc*. У разі створення міжнародного судового органу *ad hoc* він може запросити справу про ВЗ з юрисдикції держави-учасниці й надати цій справі пріоритетного характеру, вирішуючи її в порядку провадження, встановленого для такого судового органу. Саме такий варіант був реалізований свого часу Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії, що був створений *ad hoc*.

Третій варіант передбачає залучення судового органу, що діє на постійній основі, – МКС із метою притягнення до кримінальної відповідальності особи, винної у вчиненні ВЗ, наведених у Римському статуті МКС. У практиці як розслідування, так і судового розгляду кримінальних справ щодо ВЗ має місце поєднання національної та міжнародної правозастосовної практики: національні суди, застосовуючи національне право, вдаються до актів міжнародного права на засадах доповнюваності; водночас і міжнародні суди спираються на доказову базу, яка збирається переважно національними органами досудового розслідування.

На національному рівні організація розслідування ВЗ є сферою виключної відповідальності правоохоронних органів залежно від установленної кримінальним процесуальним законом підслідності. Зазвичай, такі категорії злочинів розслідуються органами безпеки держави, найчастіше – спільно з органами прокуратури та/або національної поліції.

Ключовим міжнародним органом, уповноваженим на здійснення розслідування ВЗ і притягнення до відповідальності воєнних злочинців, на сьогодні є МКС, юрисдикція якого є обов'язковою для держав – учасниць Римського Статуту (водночас передбачена можливість її визнання за спеціальною заявою державами, що не є учасницями Статуту). МКС має право прийняти справу до провадження тільки після встановлення небажання чи нездатності відповідної держави належним чином розпочати чи завершити кримінальне переслідування.

У контексті забезпечення миру й міжнародної безпеки важливою є національна правова регламентація юридичної відповідальності за вчинення міжнародного злочину агресії. У зв'язку з цим положення КК України потребують змін з урахуванням уніфікованого міжнародно-правового визначення поняття міжнародного злочину агресії.

Дослідження видів і форм відповідальності держав за міжнародні протиправні діяння, що можуть бути вчинені, зокрема, й у зв'язку із війною та іншими ЗК, має важливе значення у сфері забезпечення миру, міжнародної безпеки та добробуту. Відтак, ефективно і високопрофесійне використання міжнародно-правових механізмів, зокрема органів міжнародного правосуддя, а також вплив міжнародних організацій і провідних демократичних держав світу дозволить Україні успішно захистити національні інтереси та притягнути до відповідальності Росію як державу-агресора за міжнародно-протиправні діяння.

У контексті оцінки ЗК між РФ та Україною доводиться визнати, що ООН потребує радикальних організаційно-правових змін із метою оптимізації її участі в притягненні до відповідальності суб'єктів ВЗ.

Інститут репарації є важливим елементом права міжнародної відповідальності, а обов'язок держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, здійснити «повну репарацію» є міжнародно-правовим звичаєм. «Повна репарація» може забезпечуватися реституцією, компенсацією або сатис-

факцією, а також їх поєднанням (залежно від характеру порушення та завданої шкоди). Майбутня «повна репарація» з боку РФ на користь України може досягатися лише застосуванням комбінованої репарації, тобто поєднанням різних форм репарації.

При розгляді питання щодо притягнення Росії до міжнародно-правової відповідальності необхідним є вирішення низки політико-правових проблем:

1) доведення юрисдикції існуючих міжнародних судових органів розглядати відповідні справи проти Росії, а відтак – приймати рішення стосовно виплати репарації;

2) розроблення та легітимація спеціальних міжнародно-правових механізмів притягнення Росії до відповідальності, у тому числі шляхом створення міжнародного трибуналу *ad hoc*;

3) артикуляція правової позиції України та формування достатньої доказової бази;

4) визначення форм майбутніх репарацій (зокрема, суми компенсації) та конкретного плану заходів для їх здійснення;

5) акумуляція достатніх важелів впливу на РФ для забезпечення виконання рішень міжнародних судів щодо здійснення «повної репарації» на користь України;

6) формування внутрішньодержавних механізмів та інститутів (для прикладу, спеціального фонду) для цілей розподілу майбутньої компенсації та/або грошової сатисфакції з урахуванням завданої Росією шкоди як державі у цілому, так і окремим юридичним та фізичним особам.

Важливим інструментом міжнародної відповідальності РФ є застосування проти неї системи міжнародно визнаних обмежувальних заходів або санкцій. Ці заходи застосовуються з метою запобігання конфліктам або є реакцією на виникаючі чи поточні кризи в країнах, що не є членами ЄС. Санкції є частиною всебічного підходу, що включає політичний діалог і спеціальні додаткові заходи, які не полягають у покаранні, а мають на меті змінити політику чи діяльність

країни, на яку накладаються, а також певних юридичних і фізичних осіб, відповідальних за згубну поведінку. Запроваджені ЄС санкції розподіляються за видами на: індивідуальні обмежувальні заходи; економічні санкції; дипломатичні заходи; обмеження для ЗМІ; обмеження економічних відносин із тимчасово окупованими територіями України; обмеження економічного співробітництва. Кожна держава – член ЄС самостійно визначає національні органи, відповідальні за проведення санкційної політики, а також встановлює міру покарання за порушення санкційного режиму.

У системі злочинних діянь, вчинених окупантами проти України, особливу небезпеку становить злочин депортації цивільного населення. Депортація груп населення, залежно від обставин та наміру її вчинення, може кваліфікуватися сучасним міжнародним кримінальним правом як геноцид, злочин проти людяності або ВЗ. Депортація громадян України, що триває та посилюється з початку повномасштабної війни РФ проти нашої країни на окупованих територіях, повинна кваліфікуватися МКС як злочин геноциду Українського народу та вимагає відповідної політико-правової оцінки з боку міжнародних організацій, урядів, парламентів іноземних держав.

Парламент України повинен вживати всіх заходів для утвердження визнання міжнародною спільнотою дій РФ в Україні як геноциду Українського народу та її повної міжнародної ізоляції. З цією метою варто продовжити політику звернень до міжнародних організацій та інших держав про визнання РФ країною – спонсором тероризму, а її збройних сил – терористичним угрупованням; про виключення РФ із міжнародних організацій, що займаються питаннями миру, безпеки та захисту прав людини; про співпрацю з міжнародними правозахисними організаціями, парламентами іноземних держав з питань вироблення спільних політичних і правових механізмів протидії депортації українців та повернення їх до України.

У контексті подальших дій у подоланні збройної агресії РФ проти України та притягнення винних осіб до індивіду-

альної кримінальної відповідальності вбачається доцільним зосередити увагу на таких заходах міжнародного та внутрішньодержавного характеру. По-перше, ще більше активізувати зусилля, насамперед Міністерства закордонних справ України, у посиленні міжнародних санкцій проти держави-агресора та запровадження нових індивідуальних санкцій стосовно конкретних осіб вищого військово-політичного керівництва РФ. По-друге, необхідним видається реформування Ради безпеки ООН таким чином, щоб позбавити державу-агресора можливості блокувати її діяльність. По-третє, Україні разом з іншими державами-партнерами доцільно продовжувати позовну роботу у міжнародних судових інстанціях у контексті притягнення винних осіб до відповідальності та визнання РФ державою-агресором, державою-окупантом та державою, яка спонсорує тероризм. По-четверте, слід продовжувати докласти зусиль щодо реалізації Україною конституційно закріпленого зовнішньополітичного курсу на вступ до ЄС. По-п'яте, Україні необхідно ратифікувати Римський Статут МКС, але перед тим – привести своє національне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство у відповідність до положень Римського Статуту, норм МГП та МКП.

Аналіз проблематики гендерного насильства в умовах ЗК РФ проти України дозволяє виділити декілька організаційно-правових аспектів, які потребують уваги з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також громадських організацій:

1) забезпечення постійного моніторингу виконання положень законодавства, діяльності органів публічної влади всіх рівнів у сфері боротьби та запобігання гендерному насильству; систематичне звітування відповідних органів публічної влади;

2) посилення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод громадян на тимчасово окупованих територіях, заслуховування доповідей Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання прав і свобод громадян на цих територіях, зо-

крема щодо реагування, запобігання та протидії гендерному насильству;

3) забезпечення безперешкодного доступу до правосуддя для вразливих гендерному насильству категорій населення;

4) ухвалення стратегії щодо інституційного та системного вирішення спектру питань, пов'язаних із гендерним насильством в умовах збройної агресії РФ проти України;

5) ухвалення державної програми захисту вразливих категорій громадян та допомоги постраждалим від гендерного насильства у ході ЗК;

6) прийняття закону щодо врегулювання механізму відшкодування матеріальної та моральної шкоди особам, які зазнали гендерного насильства від військовослужбовців РФ;

7) прийняття державної програми щодо надання комплексу медичної допомоги постраждалим від гендерного насильства; як превентивні заходи передбачити профілактичну медичну допомогу внутрішньо переселеним особам, а також демобілізованим військовим (у тому числі для подолання посттравматичного синдрому);

8) оновлення законодавства щодо удосконалення механізму надання соціальної підтримки переселеним громадянам (з урахуванням матеріального становища та соціального статусу) та демобілізованим військовим;

9) забезпечення належного фінансування програм і заходів, які стосуються сфери протидії гендерному насильству (реалізації соціальних, освітніх, інформаційних та інших проєктів);

10) посилення координації просвітницьких інституцій, що працюють за спеціалізованими програмами захисту жінок та дітей від гендерного насильства; запровадження якісних освітніх програм у закладах освіти, спеціалізованих навчальних дисциплін із гендерних питань з алгоритмами дій у відповідних ситуаціях, шляхів порятунку;

11) удосконалення механізмів інформування щодо можливостей надання допомоги та підтримки жертвам гендерного насильства, функціонування соціальних груп підтрим-

ки, спеціальних закладів допомоги, «гарячих ліній» підтримки потерпілих від насильства;

12) організація навчання з підготовки державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування, органів правоохоронної системи механізмам захисту та підтримки постраждалих від гендерного насильства;

13) подальше залучення державними органами правозахисних організацій, у тому числі міжнародних, для посилення реагування та запобігання гендерному насильству в Україні;

14) постійний моніторинг інституціями громадського суспільства стану дотримання прав і свобод людини та громадянина на тимчасово окупованих територіях, системне оприлюднення таких звітів й інформацій для міжнародних організацій у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина для вжиття спільних заходів реагування.

Назріла необхідність прийняття спеціального закону з питань захисту культурних цінностей у випадку ЗК, який би врахував особливості ведення сучасних воєн (у тому числі гібридних), а також містив дієві механізми притягнення винних осіб та країни-агресора до відповідальності. Одним із питань, яке б також могло бути вирішене цим актом, є створення міжнародного культурного трибуналу – спеціального органу, який би за зразком міжнародного кримінального суду розглядав злочини проти культурних цінностей, вчинені в умовах ЗК.

Міжнародно-правові документи із захисту й охорони культурних цінностей повинні стати основою для міжнародного та національного моніторингу стану об'єктів культурної спадщини, встановлення й оцінки збитків і руйнувань культурних цінностей України у період військової агресії РФ, виявлення та повернення викрадених і незаконно вивезених культурних цінностей із тимчасово окупованих РФ українських населених пунктів. Ці акти також мають стати реальною основою для широкого залучення міжнародної допомоги до відновлення і відбудови культурних об'єктів, виявлення й повернення незаконно вивезених культурних

цінностей та здійснення інших заходів, необхідних для збереження української культурної спадщини, її захисту від наслідків військової агресії РФ проти України.

ЗК в Україні зумовив необхідність застосування юридичної відповідальності за заподіяння шкоди довкіллю, що загрожує істотною шкодою здоров'ю як населення, яке нині живе в регіонах, що стали театром воєнних дій, так і майбутнім поколінням. Негативний вплив на довкілля під час ЗК ускладнює захист цивільного населення і порушує важливі права людини, поваги яких вимагають норми як національного, так і міжнародного права. У межах МГП існує низка положень міжнародних договорів, які безпосередньо чи опосередковано спрямовані на захист довкілля під час ЗК. Масштабність завдання екологічної шкоди та приховані екологічні загрози актуалізують необхідність дослідження національних і міжнародно-правових проблем правового регулювання охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки під час ЗК. Посиленню юридичної відповідальності за заподіяння шкоди довкіллю сприятиме криміналізація відповідних діянь; поширення, наскільки це можливо, дії деяких положень природоохоронних договорів мирного часу на період військових конфліктів; посилення чинних договорів або окремих норм права ЗК додатковими угодами, які екологізують основні договори (норми); укладення спеціального договору стосовно захисту довкілля в період ЗК та внесення поправок до чинних договорів; посилення державного екологічного контролю й нагляду в умовах ведення воєнних дій (із застосуванням дистанційних методів збору даних (фотопастки, квадрокоптери тощо).

Видається, що приведення положень законодавства України щодо кримінальної відповідальності у відповідність із вимогами міжнародного кримінального права та МГП, а також практикою їх імплементації в національну правову систему вимагає більш масштабних та глибинних змін. Очевидно, що саме навколо цього завдання і мають бути сконсолідовані спільні зусилля всіх гілок державної влади в Україні.

Перелік скорочень

АЕС –	атомна електростанція
АРК, АР Крим –	Автономна Республіка Крим
АТО –	Антитерористична операція на сході України
БіГ –	Боснія і Герцеговина
БТР –	бронетранспортер, бойова броньована колісна або гусенична машина
ВВП –	валовий внутрішній продукт
ВЗ –	воєнний злочин
ВЗ РФ –	воєнні злочини Російської Федерації
ВМС РФ –	Військово-морський флот Російської Федерації
ВР України –	Верховна Рада України
ВТБ –	російський державний банк, нащадок радянського «ВнешТоргБанка»
ГО –	громадська організація
ГУЛАГ –	єдина табірна система СРСР – Головне управління виправно-трудова таборів і трудових поселень НКВС (рос. <i>Главное управление лагерей</i>)
ДБР –	Державне бюро розслідувань
Держатомре- гулювання –	Державна інспекція ядерного регулювання України
Держпром –	Будинок Державної промисловості у Харкові
ДЄС –	Договір про Європейський Союз
«ДНР» –	т. зв. Донецька народна республіка
ДПСУ –	Державна прикордонна служба України
ДРК (ДР Конго) –	Демократична Республіка Конго
ДФЄС –	Договір про функціонування Європейського Союзу

ЄБРР –	Європейський банк реконструкції та розвитку (англ. <i>European Bank for Reconstruction and Development</i>)
Європол –	поліцейська служба ЄС (англ. <i>European Police Office, Europol</i>)
Євроюст –	агентство ЄС зі співробітництва у сфері кримінальної юстиції (англ. <i>European Union Agency for Criminal Justice Cooperation, Eurojust</i>)
ЄІБ –	Європейський інвестиційний банк (англ. <i>European Investment Bank</i>)
ЄС –	Європейський Союз (англ. <i>European Union, EU</i>)
ЄСПЛ –	Європейський суд з прав людини (англ. <i>European Court of Human Rights, ECHR</i>)
ЖК –	Женевська Конвенція
ЗАЕС –	Запорізька атомна електростанція
ЗК –	збройний конфлікт
ЗМІ –	засоби масової інформації
ЗС РФ –	Збройні сили Російської Федерації
ЗСУ –	Збройні Сили України
Інтерпол –	Міжнародна організація кримінальної поліції (англ. <i>International Criminal Police Organization, ICPO</i>)
КамАЗ –	продукція Камського автомобільного заводу
КК України –	Кримінальний кодекс України
КМУ –	Кабінет Міністрів України
КПК України –	Кримінальний процесуальний кодекс України
«ЛНР» –	т. зв. Луганська народна республіка
МАГАТЕ –	Міжнародне агентство з атомної енергії (англ. <i>International Atomic Energy Agency</i>)
МВС –	Міністерство внутрішніх справ України
МГП –	міжнародне гуманітарне право
МЕА –	Міжнародне енергетичне агентство (англ. <i>International Energy Agency, IEA</i>)

МЗК –	міжнародний збройний конфлікт
МЗС –	Міністерство закордонних справ України
МКІП –	Міністерство культури та інформаційної політики України
МКП –	міжнародне кримінальне право
МКС –	Міжнародний кримінальний суд
МКЧХ –	Міжнародний комітет Червоного Хреста (англ. <i>International Committee of the Red Cross, ICRC</i>)
МС ООН –	Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй
МТКЮ (МКТЮ) –	Міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії / Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії з 1991 року
НАН України –	Національна академія наук України
НАТО –	Організація Північноатлантичного договору / Північноатлантичний альянс (англ. <i>North Atlantic Treaty Organization</i>)
Нацгвардія –	Національна гвардія України
НУО –	неурядова організація
ОАЄ –	Організація африканської єдності
ОБСЄ –	Організація з безпеки і співробітництва в Європі (англ. <i>Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE</i>)
ОЕСР –	Організація економічного співробітництва та розвитку (англ. <i>Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD</i>)
ООН –	Організація Об'єднаних Націй (англ. <i>United Nations, UN</i>)
ООС –	Операція об'єднаних сил
ОРДЛО –	Окремі райони Донецької та Луганської областей

ПАР –	Південно-Африканська Республіка
ПАРЄ –	Парламентська асамблея Ради Європи (англ. <i>Parliamentary Assembly of the Council of Europe, PACE</i>)
РБ ООН –	Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй
Росатом –	російська державна корпорація з атомної енергії
РС МКС –	Римський статут Міжнародного кримінального суду
РФ –	Російська Федерація
СБУ –	Служба безпеки України
СОТ –	Світова організація торгівлі (англ. <i>World Trade Organization, WTO</i>)
ССГ, ЖІТ –	Спільна слідча група з розслідування воєнних злочинів РФ (англ. <i>Joint Investigation Team</i>)
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СФРЮ –	Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
США –	Сполучені Штати Америки
ТОТ України –	тимчасово окупована територія України
УВКБ ООН –	Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (англ. <i>UN High Commissioner for Refugees, UNHCR</i>)
УРСР –	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦК України –	Цивільний кодекс України
ЧАЕС –	Чорнобильська атомна електростанція
ЮНЕСКО –	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (англ. <i>United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO</i>)
ЮНІСЕФ –	Міжнародний надзвичайний фонд допомоги дітям при ООН (англ. <i>United Nations International Children's Emergency Fund, UNICEF</i>)
CFSP –	Спільна зовнішня та безпекова політика (англ. <i>Common Foreign and Security Policy, CFSP</i>)

- CINOA – Міжнародна федерація асоціацій торговців мистецтвом та антикваріатом (фр. *Confederation Internationale des Negociants en Oeuvres d'Art*)
- COEST – Робоча група Ради ЄС зі Східної Європи та Центральної Азії (англ. *Working Party on Eastern Europe and Central Asia*)
- COREPER II – Комітет постійних представників урядів держав-членів Європейського Союзу (англ. *Committee of the Permanent Representatives of the Governments of the Member States to the European Union*)
- EEAS – Європейська служба зовнішніх справ (англ. *European External Action Service*)
- HR – Високий представник Союзу із закордонних справ та політики безпеки (англ. *High Representative*)
- ICCROM – Міжнародний центр з вивчення питань збереження та реставрації культурних цінностей (англ. *International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property*)
- ICDO – Міжнародна організація цивільного захисту (англ. *International Civil Defence Organization*)
- ICOMOS – Міжнародна рада з питань пам'яток та визначних місць (англ. *International Council on Monuments and Sites*)
- IUCN – Міжнародний союз охорони природи (англ. *International Union for Conservation of Nature*)
- G7 – «Велика сімка» – Група Семи (міжнародний клуб урядів семи високорозвинених країн світу без РФ, яка входила до G8) (англ. *Group of seven*)
- G8 – «Велика вісімка» – Група Восьми (міжнародний клуб урядів восьми високорозвинених країн світу) (англ. *Group of eight*)
- PSC – Комітет з політики та безпеки Ради ЄС (англ. *Political and Security Committee*)
- RDC – Центр досліджень і документації у Сараєво

- RELEX – Робоча група Ради ЄС радників із закордонних справ (англ. *Working Party of Foreign Relations Counsellors*)
- SWIFT – міжнародна міжбанківська система передавання інформації та здійснення платежів (англ. *Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications*)
- UNIDROIT – Міжнародний інститут з уніфікації приватного права (фр. *Institut international pour l'unification du droit prive*)
- UNITAR – Інститут підготовки та досліджень ООН (англ. *United Nations Institute for Training and Research*)
- UNODC – Управління ООН з наркотиків і злочинності (англ. *United Nations Office on Drugs and Crime*)
- UPDF – сили народного захисту Уганди – військовослужбовці Уганди (англ. *Uganda Peoples' Defence Forces*)
- WCO – Всесвітня митна організація (англ. *World Customs Organization*)

Авторський колектив:

- Базов В. П. (підрозділ 1.3. у співавторстві)
Бащук О. Г. (підрозділ 2.2. у співавторстві)
Гаврилюк Р. О. (підрозділ 1.6. у співавторстві)
Гладкова Т. Л. (підрозділ 1.5.)
Лікчієва К. І. (підрозділ 2.5. у співавторстві)
Карпілянський Д. А. (підрозділ 2.8. у співавторстві)
Коваленко А. А. (відповідальний редактор тому)
Кондратова А. М. (вступ і висновки у співавторстві,
підрозділ 2.2. у співавторстві)
Костицька І. О. (вступ і висновки у співавторстві,
підрозділ 1.2.)
Костицька С. В. (підрозділ 1.4.)
Костицький В. В. (підрозділ 1.1. у співавторстві)
Лоза Д. І. (підрозділ 1.3. у співавторстві)
Мазур Т. В. (підрозділ 2.6.)
Мірошниченко О. П. (підрозділ 2.1.)
Мищак І. М. (загальне редагування)
Ніколаєнко Н. В. (підрозділ 2.3.)
Пацурківський П. С. (підрозділ 1.6. у співавторстві)
Піскорський Ю. (підрозділ 1.1. у співавторстві)
Савченко Л. А. (загальне редагування)
Стефанчук Р. О. (загальне редагування)
Ференс О. Є. (підрозділ 2.7. у співавторстві)
Фунтокіна Н. В. (підрозділ 2.7. у співавторстві)
Шаульська Г. М. (підрозділ 2.5. у співавторстві)
Шидловський С. Г. (підрозділ 2.8. у співавторстві)
Юрченко С. М. (підрозділ 2.4.)

Науково-практичне видання

**ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ
ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

*Колективна монографія
у чотирьох томах*

Загальна редакція:

Р. О. Стефанчук, І. М. Мищак, Л. А. Савченко

Том 4

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ
ПІД ЧАС ВТОРГНЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В УКРАЇНУ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ**

Відповідальний редактор тому:

А. А. Коваленко

Комп'ютерна верстка *І. С. Коломієць*

Підписано до друку 01.07.2022.

Формат 60x90/16. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 19,13. Обл.-вид. арк. 14,52.

Тираж 300 прим.

Надруковано у Видавництві «Людмила».

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 5303 від 02.03.2017.

Видавництво «Людмила»

03148, Київ, а/с 115.

Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332

E-mail: lesya3000@ukr.net